МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Гримська Марта Ігорівна

УДК 329.055.1(4):342.845

КРАЙНІ ПРАВІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИМІРИ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант
доктор політичних наук,
доцент Неліпа Д. В.

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП ..... 3 – 11

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ..... 12 – 70

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ..... 71 – 145

РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ІДЕОЛОГІЧНО-ЦІННІСНИХ ЗАСАД ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ .... 146 – 220

РОЗДІЛ 4. ЗРОСТАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПАРТІЙ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ. ..... 221 – 309

РОЗДІЛ 5. ІДЕОЛОГІЧНА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА СКЛАДОВІ УКРАЇНСЬКИХ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ..... 310 – 370

ВИСНОВКИ ..... 371 – 380

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ..... 381 – 418

ВСТУП

Актуальність теми. Крайні праві політичні партії у країнах Європи уже стали політичною реальністю. Нині вони перетворюються у невід'ємну складову політичних систем європейських країн, уперше за тривалий час стабільності змінюючи їх характер. Дедалі актуальнішими стають виклики іммігрaції, глобалізації, мультикультуралізму, що потребують чітких відповідей, у той час як так звані традиційні політичні партії їх запропонувати не можуть. Це сприяє електоральній привабливості крайніх правих, для яких зазначені питання були центральними практично впродовж усієї історії існування. Другий етап їх становлення, що розпочався в кінці 80-х рр. XX ст., відзначився радикалізацією виборчих преференцій спочатку в окремих державах, а сьогодні, із загостренням так званої міграційної кризи в Європі, поширенням цих ідей і на решту держав. Результати виборів останніх років свідчать про дедалі швидше зростання рівня підтримки крайніх правих політичних партій, що перетворює їх у ще більш впливових суб'єктів політичних систем європейських демократій. Ураховуючи євроінтеграційні прагнення України, виникає потреба у науковому переосмисленні сутності, ідеології та причин електоральної привабливості зазначених політичних партій у межах української політології.

Проблематика крайніх правих політичних партій стала предметом дослідження низки зарубіжних політологічних праць. Найвідомішими з них є роботи Д. Белла, Г. Бетца, С. Брауна, С. Васілопулу, М. Вільсена, М. Вільямс, Т. Гівенс, Дж. Ендрюса, П. Ігнаці, Р. Ітвелла, Е. Картер, Г. Кітшельта, Дж. Лоуденса, Е. МакГена, М. Мінкенберга, К. Мудде, П. Норріс, М. Тоусена, А. Пірро, Д. Халікіопулу, М. Харріса, П. Хейнсворза, Ш. Хенлі та ін. Цінність цих робіт полягає, насамперед, у дослідженні важливих теоретичних питань у межах даної проблематики – сутності та специфіки крайніх правих політичних партій, історії їх становлення, ідеологічних засад, електоральної

підтримки тощо. Аналіз здійснюється, зазвичай, на основі узагальнення основних тенденцій їхнього розвитку в окремих країнах.

Друга, значно більша, група праць присвячена тим чи іншим державам, у яких крайні праві політичні партії здобули електоральну підтримку. Зокрема, політичні сили даного ідеологічного спрямування в Німеччині вивчали У. Бекес, М. Брандстеттер, Л. Вейберг, Х-Й. Він, Е. Годін, В. Данілов, Ф. Декер, Б. Дженкінс, Л. Дітмер, Б. Зоммер, Н. Лепці, Л. Міліопулос, П. Мніч, С. Тені, Р. Цітельман, Р. Штосс та ін. Специфіка крайніх правих в Австрії представлена у працях таких науковців, як Д. Арт, О. Грубер, Ф. Дункан, Б. Лямонтань, Д. Стокемер, Р. Хайніш та ін. Серед вчених, що досліджували Францію, варто згадати таких: Дж. Войгелерс, П. Дейвіс, Б. Ля Монтань, О. Мондон, Д. Поста, Д. Стокемер, К. Фіші, Дж. Шілдз. Шведські крайні праві політичні партії стали предметом розгляду А. Відфельта, Р. Водака, К. Грін-Педерсена, Дж. Крогструпа, К. Локсбо, Дж. Рідгрена, П. Рута. Проблематика крайніх правих політичних партій в Угорщині представлена в публікаціях: С. Ахмарі, М. Варга, М. Джордан, П. Кенеш, Т. Ленд, А. Пірро, Б. Пітлас, Е. Салтман.

Незважаючи на високий ступінь наукової розробленості даної проблематики в європейській політології, в Україні відсутні комплексні праці, предметом яких були б крайні праві політичні партії. В українському політологічному дискурсі можна знайти лише кілька вчених, що вивчають її, серед них зокрема, – Т. Дублікаш, О. Іванов, А. Романюк, А. Умланд, А. Шеховцов, Н. Латигіна, О. Новакова, П. Мироненко. Була захищена лише одна кандидатська дисертація на тему «Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки» (Миколаїв, 2010), підготовлена Антоном Шеховцовим. Як наслідок, крайні праві політичні партії потребують наукового переосмислення з боку вітчизняних учених, що ще раз засвідчує актуальність даного дослідження.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах комплексної наукової програми

Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» та науково-дослідної теми філософського факультету 11 БФ 041-01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства».

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є з'ясування специфіки крайніх правих політичних партій у країнах Європи з погляду їхньої ідеології та електоральної привабливості. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних задач:

- уточнити термінологію, яка застосовується для позначення цієї групи партій та довести доцільність використання поняття «крайні праві» в українському політологічному дискурсі;
- виокремити головні етапи становлення крайніх правих політичних партій у європейських країнах;
- визначити основні причини зростання електоральної привабливості крайніх правих політичних партій;
- з'ясувати специфіку ідеології крайніх правих політичних партій;
- розкрити сутність базових цінностей і поглядів крайніх правих через висвітлення їхнього ставлення до внутрішньої та зовнішньої політики держави;
- охарактеризувати процес радикалізації електоральних преференцій у Європі на прикладі конкретних держав;
- окреслити головні перешкоди, що стають на заваді формуванню європейських транснаціональних крайніх правих політичних партій та політичних груп в загальноєвропейських інституціях;
- з'ясувати специфіку становлення ідейно-ціннісних засад та перспектив майбутнього розвитку крайніх правих політичних партій у сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є крайні праві політичні партії у країнах Європи.

Предметом дослідження є ідеологічний та електоральний виміри крайніх правих політичних партій в європейських країнах.

Методи дослідження. При розв'язанні поставлених завдань у дисертації було використано такі методи: системний – дозволив комплексно охарактеризувати сутність крайніх правих політичних партій та визначити їхні роль і місце в політичних системах європейських країн; структурно-функціональний – застосовувався при вивченні ідеології крайніх правих політичних партій; історичний – був використаний для аналізу становлення крайніх правих політичних партій та виокремлення етапів їх еволюції; статистичний – дозволив дослідити рівень електоральної підтримки даної групи партій у різних державах; контент-аналіз – став основою вивчення програмних документів крайніх правих, а також законопроектів, представлених українськими партіями з метою їх зіставлення з ідейно-ціннісними засадами цієї групи партій.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першою у вітчизняній політології науковою роботою, де здійснено комплексне вивчення крайніх правих політичних партій у країнах Європи, у тому числі і в Україні. Сформульовано такі результати, що характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації і винесені на захист:

- уточнено та доповнено термінологію, яку використовують для характеристики політичних партій зазначеного спрямування. На основі узагальнення різних підходів виокремлено кілька термінів, які найчастіше застосовують для їх позначення – «неофашистські», «нові праві», «антиіммігрантські», «популістські», «крайні праві» та «радикальні праві». Кожен із них детально проаналізовано з урахуванням специфіки українського політологічного дискурсу та доведено, що оптимальним терміном є «крайні праві політичні партії», оскільки він дозволяє одночасно показати розміщення даної групи політичних партій у партійно-політичному спектрі країни і представити сутність їх ідеології;

- набуло подальшого розвитку положення про два основні етапи становлення крайніх правих політичних партій. Зазначено, що історія крайніх правих політичних партій складається з двох періодів – від завершення Другої світової війни і до 80-х рр. ХХ ст., з 80-х рр. ХХ ст. і донині. Розкрито специфіку кожного з цих етапів, перший з яких відзначався електоральною маргіналізацією та ідеологічним пошуком крайніх правих, а другий – виникненням нових крайніх правих політичних партій, позбавлених асоціацій із так званим «історичним фашизмом», а також трансформацією та оновленням існуючих, що перетворило дані політичні сили у віддані основним цінностям крайньої правої ідеології та спроможні здійснити електоральний прорив і закріпитись у партійно-політичних системах своїх країн;

- уперше узагальнено й охарактеризовано головні причини, що сприяли зростанню електоральної привабливості крайніх правих політичних партій. Виокремлено дві групи таких причин. До першої належать чинники, пов’язані з реаліями постіндустріального суспільства і появою нових викликів, що потребували радикально нових відповідей – імміграції, глобалізації, мультикультуралізму. Відзначено, що для зростання рівня підтримки важливим є не лише негативний вплив цих явищ і процесів у тій чи іншій державі, а й сприйняття зазначених суспільно-політичних феноменів як загрози. Друга група охоплює інституційні чинники, серед яких – тип виборчої системи, інші правила виборів, наявність сильного лідера, розвиненої організаційної структури, достатнього фінансування для ведення діяльності тощо;

- уперше у вітчизняній науці комплексно представлено ідеологію крайніх правих політичних партій. Висвітлено процес її становлення від так званого історичного фашизму, що був підґрунтям для функціонування перших крайніх правих політичних партій, до сучасного вигляду. Розкрито зміст понять «нативізм», «авторитаризм» і «популізм» як основних характеристик ідеології політичних партій зазначеної групи.

Охарактеризовано антисистемність крайніх правих, їхню схильність до виокремлення основних «ворогів», які є джерелом суспільно-політичних проблем, серед яких найбільше уваги приділено іммігрантам та національним меншинам, «шовінізму у сфері соціальної політики», євроскептицизму тощо;

- уперше у вітчизняній політології представлено практичний вияв ідеології крайніх правих політичних партій у їх програмних та передвиборчих документах. Проаналізовано програми крайніх правих Німеччини, Австрії, Франції, Швеції та Угорщини і виокремлено основні проблеми, які вимагають найбільшої уваги – необхідність якнайширшого впровадження інструментів прямої демократії задля повернення влади народу, гарантування безпеки держави через поліпшення системи охорони правопорядку і запровадження нульової толерантності до злочинності, обмеження темпів міграції та позбавлення мігрантів і біженців будь-яких соціальних прав, припинення подальшої європейської інтеграції та перетворення Європейського Союзу в об’єднання рівноправних суверенних країн і тощо;

- уперше охарактеризовано процес радикалізації електоральних преференцій у європейських країнах. Зібрано та систематизовано результати, отримані крайніми правими політичними партіями Німеччини, Австрії, Франції, Швеції та Угорщини, починаючи із другої половини 80-х рр. XX ст. і донині. На основі зазначених даних зроблено висновки про те, за яких умов рівень електоральної підтримки зростає. Зокрема, набуло подальшого розвитку твердження про те, що отримання влади крайніми правими зазвичай стає причиною падіння їхньої популярності, оскільки втрачається така важлива для виборців характеристика як антисистемність. Водночас доведено: у разі, якщо партія є достатньо сильною з організаційного погляду для втілення в життя своїх передвиборчих програм і залишається відданою цінностям крайньої правої ідеології, імовірність збереження нею підтримки зростає;

- уточнено та доповнено перелік перешкод, що стають на заваді формуванню європейських транснаціональних крайніх правих політичних партій. На відміну від правоцентристів і лівоцентристів, що успішно впливають на загальноєвропейський порядок денний через, відповідно, Європейську народну партію та Партію європейських соціалістів, представлених, у тому числі, політичними групами у Європейському парламенті, крайні праві відчувають складнощі у консолідації зусиль. Серед причин цього виокремлено такі: специфіка ідеології та її національна орієнтованість, що призводить до внутрішніх суперечностей, висока ймовірність негативного сприйняття загальноєвропейської крайньої правої політичної партії. Охарактеризовано такі союзи європейських крайніх правих як Євронат (Європейський національний союз), Європейський національний фронт, Альянс європейських національних рухів та Європейський альянс за свободу;

- набуло подальшого розвитку твердження про те, що українські крайні праві політичні партії продовжують залишатися маргінальними, незважаючи на появу тих суспільно-політичних явищ і процесів, які потенційно можуть стати передумовою радикалізації електоральних преференцій. Виокремлено два етапи становлення крайніх правих політичних партій у сучасній Україні та проаналізовано кожен з них. Підкреслено, що, на відміну від європейських крайніх правих, високий рівень упізнаваності українських крайніх правих не перетворюється на рівень підтримки на виборах. Комплексно проаналізовано ідейно-ціннісні засади сучасних українських крайніх правих (ВО Свобода, Конгрес українських націоналістів, Правий сектор та УНА–УНСО) і доведено, що за цією ознакою їх слід відносити саме до зазначеної групи політичних партій. Визначено головні інструменти, якими крайні праві в Україні здобувають і підтримують популярність, а саме – вулична активність і законодавча робота.

Практичне значення одержаних результатів. Дисертація може стати основою для подальших наукових дискусій щодо сутності та специфіки

крайніх правих політичних партій у європейських країнах, у тому числі й Україні, а також теоретико-методологічним фундаментом для прогнозування їх подальшого розвитку.

Отримані результати представленого дослідження одержали практичне втілення. Зокрема, науковий доробок авторки враховано Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України під час виконання науково-дослідної роботи відомчої тематики НАН України «Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз з країнами СНД, Балтії та Європи» (номер державної реєстрації NDP 0114U000409).

Результати наукового дослідження також можуть бути використані у викладанні навчальних курсів із політології та державного управління. Вони впроваджені у навчальний процес філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зокрема лягли в основу курсів «Основи партології», «Електоральна політологія» для студентів освітнього рівня «бакалавр» та «Політичні ідеології» для студентів освітнього рівня «магістр» (довідка про впровадження №041-52/26).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були повідомлені й обговорені на міжнародних наукових конференціях у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: Дні науки філософського факультету – 2015, (Київ, 2015.); Дні науки філософського факультету – 2016, (Київ, 2016); І Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-політичні проблеми сучасності» (Дніпропетровськ, 2016 р.), V Щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні аспекти міжнародних відносин: політика, економіка, право, філософія» (Львів, 2016), XXI Міжнародній науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу «Україна в світових та європейських інтеграційних процесах: стратегія і тактика» (Київ, 2016).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано індивідуальну монографію, 20 статей, 16 з яких у фахових виданнях України, 2 з яких внесені до міжнародних наукометричних баз, 4 у наукових періодичних

виданнях інших держав за напрямом, за яким підготовлено дисертацію та 5 тез виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 418 сторінок, список використаної літератури містить 347 найменувань на 38 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Феномен виникнення та активізації крайніх правих політичних партій після Другої світової війни викликав хвилю наукових досліджень, присвячених різноманітним аспектам їх історії та сучасного стану. Значна увага приділяється їх становленню та причинам виникнення, ідеологічним засадам, електоральному успіху, специфіці розвитку тієї чи іншої крайньої правої політичної партії в певній країні тощо. Проте, незважаючи на наявність великої кількості праць, присвячених даній групі політичних партій, серед зарубіжних вчених досі немає згоди щодо поняття, яке варто використовувати для їх позначення. Таку ж ситуацію можна спостерігати і в українському науковому дискурсі, де також застосовується ціла низка термінів для характеристики цих партій. Саме тому першим кроком при їх вивченні має стати висвітлення основних підходів до термінології, що буде використана у даному дослідженні.

У більш ранніх працях, присвячених крайнім правим політичним партіям, найчастіше можна зустріти термін «неофашистські». Таку популярність його застосування можнапояснитиспецифікою історичного розвитку цих політичних сил. Перші з них беруть свій початок саме з ідеології і практики фашизму та нацизму. Після завершення Другої світової війни у багатьох країнах Західної Європи залишилась велика кількість прихильників фашистської ідеології. Здебільшого, вони засуджували дії Гітлера і Муссоліні, виступаючи проти обраних ними методів втілення свого політичного курсу в життя, однак стверджували, що обидва диктатори не повинні асоціюватись з «справжнім» фашизмом, оскільки вони відійшли від первинних ідейно-ціннісних засад, на яких ця ідеологія базується. Задля досягнення цілком прагматичних (і егоїстичних) цілей ці цінності ігнорувались або заперечувались узагалі. Натомість, організації, що почали виникати після Другої світової війни, прагнули повернутись до справжнього

фашизму, в основі якого ідея сильної держави, яка керується власними інтересами та понад усе прагне захистити свій народ.

Такі погляди і були згодом покладені в основу виникнення перших крайніх правих політичних партій. Це дало підстави для характеристики цих політичних партій як неофашистських та, відповідно, домінування даного терміну у політологічному дискурсі. Часто їх позначали таким поняттям, навіть без заглиблення у специфіку ідеології. Це можна зустріти як в наукових працях, так і у висловлюваннях політиків та посадових осіб. Приміром, Моріс Глела-Ахаханзо, представник Комісії Організації Об'єднаних Націй з питань прав людини, стверджував, що «неофашизм та неонацизм здобувають підтримку в багатьох державах, особливо в Європі. Це відображається в електоральних перемогах нових політичних партій правого спрямування, що пропагують ксенофобію, напади на етнічні, національні та релігійні меншини і відстоюють расову чи етнічну чистоту держав, де вони діють» [66, с. 73].

Водночас, така характеристика крайніх правих політичних партій поступово втратила актуальність. Ці політичні сили пройшли тривалу еволюцію протягом перших післявоєнних десятиліть і перетворились в організації дещо іншого типу. Саме тому серед вчених сьогодні превалює думка, що необхідно розмежовувати дані політичні партії та власне неофашистські утворення (товариства, рухи та політичні партії). Зокрема, Ганс-Георг Бетц наголошує, що основною відмінністю між ними є те, що неофашистські організації схильні до використання насильства для пропагування своїх ідей і досягнення мети. Вони часто порушують закон, вступають у бійки з поліцією, використовують залякування тощо. Натомість, крайні праві політичні партії, хоч і можуть містити більш радикальні елементи (наприклад, молодіжні крила), які час від часу застосовують схожі методи, вони, все ж, насамперед, залишаються політичними партіями і намагаються діяти за допомогою легальних інструментів та в рамках

демократичних правил гри. Їх основною метою є здобуття підтримки і перемога на виборах, що вимагає легітимності [66, с. 73].

Таку ж позицію висловлює у своїх працях ще один західний вчений Роджер Ітвелл. Його вихідною тезою є твердження, що політичні партії, передусім, ставлять своєю метою здобуття влади, що змушує їх постійно конкурувати за виборців. У такому змаганні дуже важливу, якщо не визначальну, роль відіграють ті принципи і цінності, які вони відстоюють, а тому їм необхідно чітко демонструвати свою ідеологічну приналежність. Це проявляється через використання відповідних термінів у назві (наприклад, Християнсько-демократичний союз, Консервативна партія і т.д.) або присутність даної самохарактеристики в програмних та передвиборчих документах.

Виходячи з цього, Р. Ітвелл підкреслює, що практично у будь-якій європейській країні можна знайти політичні партії та рухи, які відкрито позиціонують себе саме як неофашистські. Вони всіляко підкреслюють свої зв’язки з історичним фашизмом, вживають цей термін у назві, документах чи при комунікації з громадськістю, використовують фашистську символіку, елементи одягу тощо. Власне такі рухи і політичні партії і слід називати неофашистськими, в той час як щодо крайніх правих цей термін недоречний. Останні практично ніколи не позиціонують себе як «неофашистські», не лише не використовуючи це поняття, а навпаки, намагаються максимально дистанціюватись від будь-яких асоціацій з історичним фашизмом. Сьогодні цей термін значно частіше можна зустріти при характеристиці цих партій їх суперниками з метою підсилення критики або створення негативного іміджу, що не є достатньою підставою для віднесення їх до цієї групи. Виходячи з цього, стверджує Р. Ітвелл, його застосування щодо крайніх правих політичних партій є невиправданим [113, с. 6].

Ще один термін, який превалював на початкових етапах дослідження крайніх правих політичних партій – прикметник «нові». З одного боку, у цьому було раціональне зерно, оскільки дані партії і справді здійснили

доволі радикальні зміни у партійних системах західноєвропейських держав, які декілька десятиліть після Другої світової війни вважались «завмерлими», тобто, надто стабільними, такими, що не розвиваються. Зміни відбулись лише з активізацією крайніх правих та екологістських політичних партій, які поступово перетворювались з маргінальних та випадкових учасників політичного процесу у впливових гравців, закріпившись у партійно-політичних системах своїх країн та трансформувавши їх характер. Ці політичні сили існують уже протягом певного часу, мають досвід участі в роботі представницьких органів різного рівня і навіть виконавчої влади. Це дає достатні підстави вважати їх складовою існуючих партійно-політичних систем.

Однак, найбільш очевидним недоліком терміну «нові» для позначення будь-якого явища чи процесу є те, що воно може залишатись справді новим лише протягом обмеженого періоду часу, до появи наступних інновацій. Приміром, сьогодні перші кроки до подолання маргіналізації здійснюють так звані «піратські» партії, що виступають за зміну підходів до захисту інтелектуальної власності. Їх потенціал потребує окремого дослідження, однак якщо припустити, що і їм вдасться зайняти певну нішу у партійно-політичних системах своїх країн, знову модифікувавши їх, саме вони заслуговуватимуть на характеристику «нові», а той час як крайні праві уже можуть перетворитись на «традиційні» або «мейнстрімові». Іншим прикладом можуть слугувати і так звані феміністичні партії, які притаманні здебільшого скандинавським країнам, де поступово зростає рівень їх підтримки.

Крім того, до групи нових політичних партій слід відносити не лише крайніх правих, а й цілу низку інших партій, які також вийшли на політичну арену після Другої світової війни і поступово стали частиною партійно-політичного спектру більшості західних демократій. Сюди насамперед слід включити екологістські політичні сили. З одного боку, вони були більш успішними за крайніх правих на початкових етапах своєї історії та значно

швидше увійшли до партійно-політичного мейнстріму, шо перетворює їх у більш «старі» порівняно з крайніми правими. З іншого ж боку, ці політичні силитакож виникли та активізували свою діяльність після Другої світової війни і їх ідеологія є порівняно новою, що створює додаткову плутанину у разі застосування терміну «нові» щодо однієї з перелічених груп.

Аргументом на користь терміну «нові» може бути те, що цей прикметник може вдало поєднуватись з ідеологічною характеристикою. Якщо «нових лівих» є достатньо багато (більшість екологістських, феміністичних та піратських партій є саме лівими), то нових партій, що виникли на правому краю ідеологічного спектру, крім крайніх правих, більше немає. Проте, у цьому контексті варто наголосити, що вираз «нові праві» має чітку асоціацію з культурним рухом з такою ж назвою (Nouvelle Droite), який розвивався у Франції в 70-х рр. XX ст. [163, с. 23]. Він охопив окремих діячів науки (насамперед, філософів) та мистецтва, а також книговидавництва, аналітичні установи тощо, які виступали проти домінуючих у той час ідеології споживацтва і накопичення матеріальних цінностей, пропагуючи, натомість, ідеали постматеріалізму. Цей рух був і залишається достатньо відомим, що може спричинити деяку плутанину у разі використання даного терміну для позначення крайніх правих політичних партій.

Більш того, така доволі однозначна асоціація присутня і безпосередньо у політологічному дискурсі. У політиці термін «нові праві» вперше почаввикористовуватись для позначення правих (консервативних) партій, які у другій половині XX ст. пройшли етап ідеологічного та організаційного оновлення. Тобто, це були традиційні праві, які дещо адаптували свої ціннісні засади та внутрішню структуру до нових реалій, але загалом залишились практично такими ж з огляду на соціальну базу, головні проблеми, які вони піднімали тощо. Зокрема, у Сполучених Штатах Америки новими правими називали фахівців, які працювали в адміністрації президента Джорджа Буша та впроваджували принципи рейганізму – Діка Чейні, Дональда Рамсфельда, Пола Воловіца та низки інших [242, с. 45].

Виходячи з усіх вище перелічених аргументів, термін «нові» не дає жодної корисної інформації ні з погляду теорії, ні з погляду практики, а поняття «нові праві», навпаки, може створити непорозуміння щодо того, про які саме організації йде мова,тому використання обох цих понять також не є доречним. Більш того, певну дискусію викликає і віднесення даних політичних партій до групи правих політичних сил. Аргументом проти цього є теза про те, що ці партії відстоюють ідеали соціальної держави та загального добробуту, більш притаманні для лівих і лівоцентристських політичних сил. Разом з тим, цей аргумент може мати місце лише у разі розгляду ідеологій у їх класичному вигляді та розумінні. Натомість, сьогодні необхідно враховувати процес їх еволюції. Зокрема, протягом останніх десятиліть відбулось зближення правих та лівих ідей, що проявилось, серед іншого, у збільшенні присутності проблематики соціальної справедливості у програмах обох груп політичних партій. Про необхідність соціального захисту людини як важливого інструменту для гарантування її безпеки та можливостей для розвитку сьогодні говорять обидві найбільш впливові партійні сім'ї в Європі – соціал-демократи і християнські демократи. Через це суто на підставі цієї риси було б недоречним виключати дані партії з групи правих політичних сил.

Необхідно враховувати і те, що є одна важлива характеристика ідеології крайніх правих, що дозволяє віднести їх саме до цієї частини ідеологічного спектру. Вихідним для них є поняття народу як спільноти, що повинна залишатись цілісною та єдиною. Держава покликана забезпечувати інтереси народу у всіх сферах суспільного життя і захищати його, підтримуючи його конкурентоздатність у порівнянні з іншими. Звідси випливає специфіка поглядів крайніх правих на соціальну політику. Традиційно для правих вони виступають за соціальну нерівність, яка розглядається як природнє явище на відміну від штучно створеної рівності. Однак для них важливими є як особисті досягнення, так і належність до народу. Лише «свої», громадяни «нашої» країниповинні отримувати доступ

до усіх благ, що надаються державою. Інші ж («чужинці») не повинні мати цього права і претендувати на будь-яку частку соціального забезпечення. Тобто, у даному контексті соціальна політика є не інструментом сприяння рівності у суспільстві, а, скоріше, механізмом захисту «своїх» від «чужих» задля зміцнення національної держави та ідентичності. Це дає підстави вважати ці політичні партії саме правими.

Як наслідок, у назві даної групи політичних партій термін «праві» використовується у переважній більшості випадків. Однак, оскільки він сам по собі, знову ж таки, не дає вичерпної інформації, найчастіше його поєднують з іншими прикметниками, щодо яких і ведеться основна дискусія. Один з таких термінів, який залишається актуальним протягом усієї історії існування цих політичних партій, хоча і має значно більше критиків, аніж прихильників – «антиіммігрантські». Він здебільшого зустрічається у засобах масової інформації, однак, деякою мірою також присутній і в наукових джерелах. Особливої популярності він здобув у період, коли ці партії почали отримувати перші електоральні успіхи. Його застосування часто обґрунтовується тим, що після Другої світової війни стабільність партійних систем в європейських країнах спромоглись порушити лише ті політичні партії, які зосереджували свою діяльність навколо однієї важливої для електорату проблеми, що до того часу була відсутньою у публічному дискурсі. Саме такими були екологістські партії і за аналогією з ними розглядали і крайніх правих, для яких провідною темою була імміграція як явище, що негативно впливає на усі сфери суспільного життя.

Проблематика імміграції дійсно є центральною у більшості партійних і передвиборчих програм крайніх правих політичних партій. Зниження її рівня вважається важливою передумовою подолання багатьох суспільних проблем: безробіття, злочинності, незбалансованості державного бюджету тощо. Водночас, західні вчені, які ґрунтовно досліджують цю групу політичних партій, здебільшого не погоджуються зі зведенням усіх питань, що розглядаються ними, виключно до імміграції, наголошуючи, що ця тема

дійсно є центральною, але далеко не єдиною і в ідеології крайніх правих можна знайти цілу низку тем, не пов'язаних з нею, приміром, пряма демократія.

Не менш суттєвим аргументом проти використання цього терміну є те, що до групи крайніх правих політичних партій відносяться не лише західноєвропейські, а й східноєвропейські політичні сили, які зосереджують значно більшу увагу на розгляді етнічних меншин як ворогів, імміграцію згадуючи лише побіжно або й не розглядаючи її взагалі.Більш того, рівень електоральної підтримки крайніх правих по усій Європі не завжди корелюється з ситуацією з імміграцією в тій чи іншій країні. Приміром, можна знайти приклади, коли крайні праві, навпаки, втрачали підтримку після того, як їх антиіммміграційна риторика ставала більш очевидною чи агресивною. Ці партії можуть перемагати і в регіонах, де питання засилля іммігрантів не стоїть настільки гостро. Так, Національний фронт здійснив свій електоральний прорив у першій половині 80-х рр., коли рівень імміграції у Франції був порівняно низьким [114, с. 48]. Як наслідок, термін «антиіммігрантські», хоч і може вживатись в засобах масової інформації та навіть наукових джерелах, в останніх значно частіше застосовується суто зі стилістичною метою, наприклад, в якості синоніму, однак вкрай рідко є основним.

Серед понять, які значно частіше використовуються для позначення даної групи політичних партій, на особливу увагу заслуговує термін «популістські». Він зазвичайзастосовується у поєднанні з іншими характеристиками: «популістські праві партії» або «праві популістські партії». Ще один доволі поширений спосіб його використання– разом з прикметником «крайні» або «радикальні», про яких мова піде далі. Найбільш відомими у цьому контексті є твердження і аргументи датського вченого Каса Мудде, який віддає перевагу терміну «популістські радикальні праві партії». На його думку, ідеологія крайніх правих має три складові: авторитаризм, нативізм та популізм. Детальніше про це мова піде нижче, а

тут доречно буде лише зазначити, що у цьому контексті популізм виходить за рамки звичного тлумачення як типу політичного стилю, а позначає і певний набір принципів, відповідно до яких суспільство розмежовується на дві антагоністичні групи – «простий народ» та корумпована еліта. Називаючи себе «популістськими», ці партії, на думку К. Мудде, підкреслюють свою належність до народу та готовність відстоювати повернення влади народу [227, с. 23].

Схожа аргументація присутня і в працях ще одного відомого дослідника крайніх правих політичних партій Роджера Ітвелла. Для нього, як уже було зазначено вище, велике значення відіграє самоідентифікація партій, яка, на його думку, найкраще підкреслює ті цінності і ідеї, які вони хочуть зробити зрозумілими для виборців. Оскільки крайні праві схильні до вживання терміну «популістські», він має право на життя. Більш того, обираючи цей термін, політичні партії усвідомлюють, що з ним пов’язані негативні асоціації виборців, але свідомо йдуть на ризик, демонструючи готовність брати участь у цих дискусіях та пояснювати, що у їх розумінні «популіст» означає не демагогію з порожніми обіцянками, а саме близькість до народу, яку вони підкреслюють як свою основну перевагу у порівнянні з політичною елітою, яка інтереси народу не враховує. Це дає їм змогу випереджати своїх конкурентів, які можуть використовувати термін «популізм» у якості звинувачення. Натомість, самостійно вживаючи цей термін, вони вкладають у нього новий зміст, відбираючи аргументи у політичних суперників [113, с. 11-12].

Водночас, ціла низка науковців виступає проти використання даного терміну для позначення крайніх правих політичних партій. З їх погляду, значення поняття «популізм», все ж, є усталеним, як з погляду політичної науки, так і в контексті суспільного дискурсу. Незважаючи на прагнення та спроби крайніх правих змінити його тлумачення на свою користь, для більшості виборців і експертів, популізм означатиме, передусім, політичний стиль (виступи проти діючих політиків, політичної системи, надання

порожніх обіцянок, не підкріплених можливостями їх виконання), а також специфіку внутрішньої організаційної структури (ієрархічність, високий рівень централізованості, орієнтація на сильного лідера тощо). Оскільки його використання не відображає ідеологічної спрямованості крайніх правих та, знову ж таки, не дає нової інформації, навпаки створюючи плутанину, він також є недоречним [163, с. 30].

Якщо термін «антиіммігрантські» був характерним для більш ранніх наукових публікацій, а термін «популістські» – для публіцистичного дискурсу, то сьогодні основні наукові дискусії ведуться щодо доречності вживання одного з двох понять: «радикальні» та «крайні». Перший підхід полягає в ототожненні цих термінів та розгляді їх як синонімічних. Це притаманно українським вченим, однак зустрічається і в зарубіжних наукових працях. Відповідно до цієї позиції, обидва поняття мають схоже змістове навантаження і чітко позначають як ідеологію, так і місце даної групи партій на партійно-політичному спектрі певної країни.

Проте, значно поширенішими є підходи, у яких віддається перевага одному з двох термінів. Зокрема, доречність використання поняття «радикальні праві» відстоюють такі дослідники як П. Норріс та К. Мудде. Як уже було зазначено вище, для характеристики цієї групи політичних партій К. Мудде вживав поняття «популістські» та «праві», додаючи до них і прикметник «радикальні». Тобто, на думку вченого, оптимальним для позначення цих політичних сил є термін «популістські радикальні праві», який найбільш вичерпно характеризує їх.

Виступаючи проти поняття «крайні», К. Мудде називає його надто релятивістським, оскільки ті характеристики, які можуть вважатись крайніми в одних соціально-політичних системах, в інших розглядатимуться як традиційні та типові. Натомість, термін «радикальні», на його думку, дозволяє підкреслити, що ці партії жорстко (радикально) критикують окремі риси демократичного устрою, але не заперечують його як такий, оскільки погоджуються з тим, що в даний момент історії людства саме він є

найкращим, хоча і потребує вдосконалення. Такі ідеї ліберальної демократії як плюралізм, конституційний захист прав меншин тощо дані політичні силивідкидають, наголошуючи, натомість, на важливості підтримки національної держави та національного суверенітету.

Поєднуючи три основні характеристики, перелічені вище, К. Мудде віддає перевагу терміну «популістські радикальні праві» перед терміном «радикальні праві популісти». За своїм змістом вони рівноцінні і можуть використовуватись як синоніми, однак з семантичного погляду, на думку вченого, перший є кращим, оскільки прибирає наголос з популізму, який є однією з ознак, але не центральною (саме така асоціація з'являється, якщо це слово вживати останнім) [227, с. 26].

Схожу позицію відстоює і Піппа Норріс. Вона наголошує, що термін «радикальні» заслуговує на особливу увагу уже завдяки своєму походженню – він був введений у науковий дискурс таким видатним вченим як Даніель Белл в праці під назвою «Нові американські праві» (1963 р.). Авторитетність науковця викликає довіру і до обраного ним терміну, оскільки зрозуміло, що для нього надзвичайно важливо зберегти свою репутацію, а тому будь-яка висловлена ним позиція ретельно осмислюється та обґрунтовується. Саме Д. Белл і започаткував цю термінологічну дискусію, стверджує П. Норріс, коли обрав це поняття для позначення тих нових політичних партій, які дуже жорстко критикують політичну систему і політичну еліту, разом з тим, не застосовуючи інструменти, що потенційно могли б похитнути стабільність у суспільстві (приміром, тероризм), а діючи в межах існуючих правил гри (беручи участь у виборах і займаючи політичні посади у разі здобуття успіху) [242, с. 45].

Цю групу політичних партій, яку вона називає радикальними, вчена протиставляє крайнім політичним партіям і організаціям. Їх схожість полягає у тому, що вони також антисистемні за своїм характером, але свій протест схильні виражати саме через нелегальні методи та інструменти, в тому числі використання насильства. Яскравим прикладом таких об'єднань можуть

слугувати неонацистські рухи в Європі, які здійснюють напади на місця проживання іммігрантів, або американські рухи «за життя», що влаштовують підпали і погроми в клініках, де можна зробити аборт. Відтак, переносячи ці ідеї в європейський контекст, П. Норріс закликає до того, щоб за аналогією з американським дискурсом до «крайніх» відносити ті організації і партії, які використовують силу в якості засобу досягнення цілі, а нові політичні партії правого спрямування називати «радикальними» [242, с. 45].

Крім К. Мудде та П. Норріс такий підхід підтримує ще ціла низка відомих і впливових вчених. Але не менша кількість науковців відстоює і протилежну позицію, згідно з якою саме термін «крайні» вважається більш прийнятним для характеристики політичних партій даної групи. При цьому, аргументи в обох схожі і основна різниця полягає у тлумаченні. Зокрема, Р. Ітвелл теж аналізує походження обох термінів як передумову для визначення їх сучасного розуміння. Вчений досліджує, що поняття «радикальні праві» з'явилося в політологічному дискурсі після Другої світової війни для позначення однієї з двох груп, які виникли в середовищі консерваторів. Переважна більшість консервативних політичних партій та рухів пройшли період ідеологічного та організаційного оновлення, що дозволило їм адаптувати свою політику до реалій того часу. Зокрема, змінилось їх ставлення до змін у суспільному житті від негативного до більш нейтрального. Якщо реформи приносять користь, вони повинні мати право на існування, проте процес їх запровадження має бути максимально повільним та поступовим. Однак була і група так званих реакційних правих, які виступали проти суспільних змін, вважаючи, що устрій, який формувався протягом тривалого часу не повинен змінюватись на підставі якихось нових тенденцій, які можуть бути і тимчасовими. Саме їх і почали називати «радикальними правими» [113, с. 7].

Згодом, з набуттям даним терміном більшої популярності, його значення було модифіковано. До цього процесу був причетний і згаданий вище Д. Белл. Зокрема, в американській політичній науці радикальними

правими вважались представники двох підгруп, як ті, що виступали за використання демократичних механізмів ведення політичної діяльності, так і ті, що приховано або відверто використовували насильство. Проведення межі між цими групами було, натомість, більш характерним для європейського політологічного дискурсу, зокрема, це чітко було зроблено в Німеччині, де радикальними вважали антисистемні легітимні партії, а крайніми – ті, які вважали, що систему неможливо змінити, залишаючись всередині неї та приймаючи її правила і процедури [113, с. 7].

Виходячи з цього, крайні політичні партії вважались більш відмінними від традиційних правих, аніж радикальні. Вимальовувався наступний логічний ланцюжок: традиційні (праві) – радикальні (праві) – крайні (праві). На перший погляд, він демонструє можливий недолік застосування терміну «крайні», який, ще й до того, дуже близький за звучанням до поняття «екстремістські» («extreme» як крайній, «extremist» як екстремістський), яке прямо асоціюється з жорстокістю і насильством. Однак, незважаючи на це, Р. Ітвелл, все ж, наполягає, що саме це поняття краще передає дійсну сутність нових політичних партій, які справді є антисистемними, виступають проти деяких демократичних принципів і навіть можуть в окремих випадках застосовувати силу або самостійно, або через «дружні» організації [113, с. 14].

Ще один відомий вчений-дослідник даної проблематики П’єро Ігнаці також апелює до Д. Белла, спираючись на протилежні до висловлених П. Норріс аргументи. Як і Р. Ітвелл, науковець переконаний, що Д. Белл створив дуже однозначні асоціації з терміном «радикальні праві», пов’язуючи його з новими американськими партіями, що виникали у той час і відстоювали специфічні для політичного порядку денного США питання (наприклад, проблеми сегрегації та прав афроамериканців). Тому для європейського наукового дискурсу це поняття є чужим і це є важливим аргументом проти його використання [163, с. 28].

При цьому, П. Ігнаці не погоджується з Р. Ітвеллом у тлумаченні відмінностей між поняттями «радикальні» та «крайні». Вчений переконаний

у тому, що в європейському науковому дискурсі ситуація протилежна до тієї, яку описав Р. Ітвелл. Праві політичні партії, що виступають проти системи і схильні до застосування насильства, переконує П. Ігнаці, скоріше позначатимуться як «радикальні», а отже, саме цей термін викликає асоціації з тероризмом та іншими негативними явищами. Перевагою терміну «крайні», на противагу цьому, є його однозначне вказування на місце нових політичних партій на ідеологічному спектрі сучасності. Сповідуючи праві ідеї, вони перебувають «скраю», критикуючи чимало елементів та принципів існуючої політичної системи [163, с. 28].

Аналізуючи український науковий дискурс, варто відзначити, що невелика кількість публікацій з даної проблематики і відсутність широкої наукової дискусії, не дає змогу говорити про наявність комплексних підходів до термінології, оскільки можна досліджувати лише окремі випадки використання того чи іншого поняття певними вченими. Найбільш системно ця тематика представлена у працях Антона Шеховцова. За аналогією з західними вченими, науковець розглядає доречність вживання таких термінів як «неофашистські», «праворадикальні», «правоекстремістські» та «правопопулістські». Він приходить до висновку, що їх не слід вважати синонімічними, оскільки вони позначають різні явища та процеси. За визначенням А. Шеховцова, неофашистські партії відстоюють цінності класичних фашистських партій міжвоєнного періоду. Поняття «правопопулістські» партії надто широке та не дозволяє вичерпно охарактеризувати ідеологічну сутність цих політичних партій, тому вчений схиляється до використання терміну «праворадикальні партії» як найбільш оптимального [33].

Водночас, більшість вітчизняних вчених (в тому числі і згаданий вище А. Шеховцов) і, особливо, засоби масової інформації дуже часто вживають два найбільш поширені терміни «праворадикальні» (або «радикальні праві») та «крайні праві» як взаємозамінні, не розмежовуючи їх. Глибинний аналіз частоти використання кожного з цих понять та того контексту, в якому воно

зустрічається, міг би стати предметом окремого наукового дослідження, оскільки потребує ретельного вивчення принаймні певної вибірки випадків. Однак, поверхневий огляд наукових та медійних публікацій з даної проблематики показує, що перевага віддається терміну «крайні праві». Саме він буде превалювати і в даному дослідженні, оскільки, на думку автора, прикметник «радикальний» в українській мові має чітку асоціацію з лівою частиною ідеологічного спектру. Зокрема, для політичної партії, утвореної за ініціативи Івана Франка на початку ХХ ст., було обрано саме цей термін – «Українська радикальна партія». У сучасних умовах існуюча партія з такою назвою також відстоює, скоріше, лівоцентристські ідеали. Натомість, для характеристики таких політичних партій як «Свобода», «УНА-УНСО», «Конгрес українських націоналістів» тощо термін «радикальний» використовується вкрай рідко і їх значно частіше називають «екстремістськими» або ж «крайніми». Крім того, термін «крайні праві» не містить негативних конотацій (на противагу поняттю «радикальні») і дозволяє чітко продемонструвати розміщення даної групи політичних партій на ідеологічному спектрі, а тому саме його було обрано для даного дослідження.

Проблематика крайніх правих політичних партій увійшла в західноєвропейський науковий дискурс після Другої світової війни. Історія наукових досліджень даного питання перекликається з історією власне крайніх правих, які переживали періоди зростань та падінь. Збільшення електоральної підтримки та представництва цих партій в органах влади різного рівня щоразу змушувало вчених знову звернути увагу на причини та можливі наслідки такого феномену. Відповідно, початок другого етапу еволюції крайніх правих політичних партій у 80-х рр. ХХ ст., який відзначився завершенням їх маргіналізації та поступовим закріпленням у партійно-політичних системах держав Західної Європи викликав нову хвилю публікацій і наукових дискусій, які активно тривають і досі. Так звана міграційна криза в Європі, що розпочалась в 2014 р., зумовила різку

радикалізацію електоральних преференцій та сприяла зростанню підтримки крайніх правих, що спонукає вчених продовжувати їх вивчення.

У середовищі дослідників, що вивчають дану проблематику, найбільш впливовими вважається низка публікацій, які з'явились у 90х рр. ХХ ст. та на початку 2000х рр. Про це свідчить частота їх цитувань у монографіях та статтях, рівень якої не зменшується. Незважаючи на те, що ці праці частково втрачають у частині, що стосується конкретних політичних партій і країн, теоретичні напрацювання, здійснені такими науковцями як К. Мудде, П. Ігнаці, Р. Ітвелл, Г. Бетц, Г. Кітшельт, П. Норріс, і досі слугують підґрунтям для нових наукових розробок і публікацій.

Перед здійсненням детальної характеристики праць перелічених вище вчених, варто згадати ще одного – Даніеля Белла. Релевантність йогоідей щодо цілей та завдань даного дослідження є відносною, однак його праця під назвою«Нові американські праві», що вийшла у 1955 р. і згодом була розширена та доповнена у низці перевидань під назвою «Радикальні праві», вважається класичною працею з цієї проблематики, а тому не може бути проігнорована. Саме на погляди цього науковця посилаються прихильники різних підходів щодо використання оптимального терміну для позначення цієї групи політичних партій (детальніше мова йшла про це вище).

Наукове дослідження Д. Белла присвячене виникненню американських крайніх правих та перетворенню цього руху в політичне явище. Причиною їх появи на американській політичній арені у 1961-1962 рр. стали непорозуміння і конфлікти всередині Республіканської партії. Ця політична сила була на той момент в опозиції і перебувала в процесі пошуку нового формату діяльності, який дозволив би їй повернутись у владу. Її електорат був незадоволений цілою низкою явищ і процесів, які тоді відбувались в країні – зростали соціальні виплати, дефіцит бюджету – але найгірше з погляду правих було те, що знову посилились позиції комунізму. Усе це партія хотіла використати для повернення своєї підтримки та впливу на політичне життя країни, проте, вона була організаційно ослабленою через

внутрішні суперечності і не змогла позиціонувати себе як реальна альтернатива.

Натомість, прагнення до обмеження впливу комуністичних організацій та боротьби з поширенням цихідей стало основою для виникнення низки крайніх правих громадських рухів в Сполучених Штатах Америки. Серед них найвідомішим було Товариство Джона Бірча, з яким цей рух насамперед почав асоціюватись, а також ціла група менших організацій та ініціатив. Їх протест було спрямовано не лише на поширення настроїві зростання впливу комунізму (хоча саме він визначався як головна мішень), а й на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в державі загалом.

У якості причин, що сприяли популяризації ідей Товариства Джона Бірча та схожих організацій, Д. Белл розглядає фундаментальні трансформації, які проходить американське суспільство у час, описаний в його працях. Серед них вчений виокремлює зменшення рівня поляризації за ідеологічною ознакою. Стабільність та процвітання США значною мірою базувалось на перманентному протистоянні двох великих груп інтересів, представлених, відповідно двома найбільшими політичними партіями – Республіканською та Демократичною. Обидві політичні сили, по суті, відстоювали схожі цінності щодо визначальної ролі особистої ініціативи та спроможності, що означало б зниження рівня втручання державної влади в економіку, зменшення податків, скорочення програм соціальної допомоги і максимальна децентралізація політики у всіх сферах життя. Американське суспільство на той момент було доволі гомогенним і базувалось на ідеї індивідуальної відповідальності за своє життя та добробут. Відмінності у позиціях партій мали місце і дискусії іноді були доволі жорсткими, але вони не зачіпали цих основ функціонування суспільства.

Починаючи з 1920-х рр., ситуація, на думку Д. Белла,почала поступово змінюватись. Чітка поляризація суспільства зникає, традиційний для Америки індивідуалізм поступово витісняється непритаманним йому колективізмом. Головними акторами політичної участі стають організовані

групи, навіть права людини, які до того базувались наідеї особистої гідності і свободи, починають набувати групового характеру. Це проявляється в тому числі і на побутовому рівні – якщо раніше людину оцінювали за її професійними якостями (як лікаря, юриста тощо), то з того часу більш важливою стала належність до певної групи з хорошою репутацією (відомої клініки чи юридичної фірми). Наслідком цього стало формування відчуття певної незахищеності перед колективом і суспільством в цілому, яка зачепила практично усі верстви населення, найбільшою мірою вплинувши на середній клас. Усе це, разом з подальшим зростанням загрози комунізму, призвело до появи нативістських настроїв, які і вилились у створення і підтримку крайніх правих політичних рухів у США.

Оскільки Сполучені Штати Америки та ситуація з крайнім правим рухом виходить за рамки даного дослідження, немає необхідності у здійсненні детального викладу тверджень і висновків Д. Белла. Важливо лише зазначити, що ті причини і передумови виникнення крайніх правих політичних партій в США, які він виокремив та проаналізував у своїй праці, мають чимало схожого із такими ж переліками причин та передумов появи цих політичних сил у Західній Європі, саме тому публікації цього вченого і досі привертають увагу науковців, які займаються даною проблематикою [312].

Серед вчених, які досліджували безпосередньо європейські крайні праві політичні партії, найбільш відомим є датський науковець Кас Мудде. Його основна праця, де комплексно вивчено даний феномен, має назву «Популістські радикальні праві партії в Європі» (2007 р.). Це – ґрунтовне та всебічне дослідження даної групи політичних партій, яке відрізняється від більшості інших тим, що науковець практично не використовує метод «case study», залишаючись в рамках теоретичного аналізу і наводячи конкретні приклади тих чи інших партій або країн лише для ілюстрації висловлених ним тез та припущень. Свою працю К. Мудде розпочинає з висвітлення того, що, незважаючи на зростання популярності досліджень з даної

проблематики, у цій сфері і досі існує повний термінологічний хаос. Вище уже було охарактеризовано запропонований ним підхід до позначення крайніх правих політичних партій, де він чітко показує, що навіть на етапі обрання єдиного поняття для позначення цих політичних сил між вченими немає згоди, що деякою мірою ускладнює ведення наукових дискусій і формулювання нових гіпотез та висновків.

Проте, це не єдина проблема, яку необхідно вирішити, для того щоб розвиток даної проблематики відбувався належним чином і усі значимі праці та дослідження були включені до наукового дискурсу. Крім досягнення згоди щодо терміну, науковці мають, також, прийти до спільного рішення щодо того, які саме політичні партії заслуговують на включення до цієї групи. Практично у кожній достатньо великій за обсягом та широкій за предметом дослідження праці можна знайти авторський перелік крайніх правих політичних партій і ці списки можуть бути надто різними. Для вирішення цієї проблеми К. Мудде, перш за все, виокремити існуючі підходи до класифікації цих політичних сил. Перший підхід ґрунтується на позиції Людвіга Вітґенштайна про критерій «схожості всередині сім'ї політичних партій». Тобто, при їх типологізації вихідною тезою буде ідея про те, що члени будь-якої групи партій не можуть бути повністю подібними між собою, але кожен член «сім'ї» повинен мати спільні характеристики з усіма іншими членами [227, с. 13-14].

Другий підхід до класифікації крайніх правих, виокремлений К. Мудде, базується на вченні Макса Вебера про ідеальний тип. Його не існує в реальності, оскільки це набір найкращих якостей та характеристик, які мали б бути притаманними певному об'єкту. Тобто, визначається такий набір ознак, який розглядається як ідеальний, і з ним співставляються ті політичні партії, які потенційно можуть належати до крайніх правих. При цьому, одразу береться до уваги той факт, що кожен з майбутніх членів групи відповідатиме цьому ідеалу лише частково. Третій підхід дещо схожий на попередній, однак тут замість «ідеального прототипу» за основу береться

реально існуюча політична партія, що володіє достатніми характеристиками для репрезентації усієї групи, а інші порівнюються саме із нею [227, с. 13-14].

Описані вище три підходи К. Мудде критикує, вважаючи помилковим використовувати їх для класифікації крайніх правих політичних партій. Головним недоліком першого з них є те, що теоретично він може дозволяти об'єднувати в одну партійно-політичну сім'ю ті партії, що мають лише по одній спільній характеристиці з іншими, а в решті ознак бути надто відмінними. У разі застосування другого підходу незрозуміло, якою має бути міра подібності певної політичної партії з ідеальним типом для того, щоб це стало підставою для включення її до відповідної групи. Ця слабкість зберігається і при використанні третього підходу. Крім того, тут додається ще одна проблема – відсутність об'єктивних критеріїв обрання однієї політичної партії, яка слугуватиме зразком для усіх інших.

На противагу наведеним підходам, К. Мудде пропонує ще два, які і застосовує у своїй праці для класифікації крайніх правих політичних партій. Це, відповідно, четвертий та п'ятий підходи. Четвертий підхід передбачає визначення «найменшого спільного знаменника», тобто, кількох ознак, які є притаманними усім без виключення крайнім правим партіям. На основі цього найменшого спільного знаменника формується так зване «мінімальне визначення», яке б відображало як ідеологію окремих політичних сил, так і спільні ознаки партійної сім'ї в цілому. П'ятий підхід, відповідно, передбачає пошук «найбільшого спільного знаменника» (максимального визначення), тобто, партійна сім'я має формуватися на підставі спільності якомога більшої кількості спільних ознак. Виходячи з цього, при з'ясуванні належності тієї чи іншої політичної партії до групи крайніх правих, необхідно виявляти наявність чи відсутність таких характеристик і на цій підставі відносити її до крайніх правих або не включати її сюди [227, с. 13-14].

Працюючи над створенням такого мінімального та максимального визначення крайніх правих політичних партій, К. Мудде формулює три головні ідеологічні елементи, які повинні бути притаманні усім політичним

партіям, для того щоб їх можна було вважати крайніми правими – нативізм, авторитаризм та популізм. Нативізм, на його думку, це система принципів, яка передбачає, що населення держави повинно бути максимально гомогенним (населеним членами народу), оскільки будь-які «чужі» для нього елементи (люди та ідеї) нестимуть фундаментальну загрозу його єдності та стабільності. Розмежування «своїх» та «чужих» найчастіше ґрунтується на підставі культури, етнічні чи расові характеристики тут мають значно менше значення. Народ розглядається як носій єдиної, унікальної, притаманної лише йому культури, яка потребує всілякого захисту з боку держави, особливо в сучасних умовах, де різко зростає кількість як внутрішніх, так і зовнішніх загроз [227, с. 22].

Авторитаризм у тому контексті, в якому його використовує К. Мудде, означає наголос на забезпеченні закону та порядку і дотриманні норм та правил, встановлених в державі. Тобто, це – віра у чітко впорядковане суспільство, де влада розглядається як безособова система інституцій, гідна довіри та послуху. При цьому, оскільки головним покликанням влади є задоволення інтересів народу, суспільство має право на критику і протести, якщо вона не виконує свого призначення. У протилежному випадку, критика виключно заради критики або як інструмент здобуття влади іншою політичною елітою дестабілізує суспільство та провокує розколи і конфлікти. Забезпечення правопорядку має здійснюватись усіма можливими методами – через створення дієвої системи нормативно-правових актів, ефективних правоохоронних органів, а також суспільний і моральний тиск [227, с. 23].

Третьою характеристикою ідеології крайніх правих політичних партій є популізм. Як і у випадку з авторитаризмом, К. Мудде вкладає власне розуміння у це поняття, розглядаючи його не у найбільш поширеному значення – в якості політичного стилю, що відзначається демагогією, наданням порожнім обіцянок та використанням мінливих настроїв юрби для одержання популярності. Натомість, у даному контексті популізм – це система поглядів, яка розділяє суспільство на дві групи – простий народ та

корумповану еліту – які протистоять одна одній. Політика, за своєю суттю, мати бути вираженням волі народу, яку реалізують ті, кому він довірив такі повноваження через систему вільних та чесних виборів. Однак, у сучасних умовах ті, хто правлять ним, перетворились на закриту групу, яка звертає увагу на громадськість лише перед виборами, в інший час зосереджуючись виключно на власних інтересах та прагненнях до збагачення. Відтак, популізм як ідейно-ціннісна характеристика політичної партії чи окремого політика позначає їх близькість до народу, розуміння ними важливості повернення до інструментів прямої демократії та народовладдя [227, с. 23].

На основі виокремлених ознак К. Мудде детально розглядає ідеологію крайніх правих політичних партій, виділяючи такі її аспекти: внутрішня політика, гендерні питання, економіка, демократія, Європейський Союз та проблематика глобалізації. Цей підхід до аналізу ціннісно-ідейних засад дуже поширений серед усіх тих, хто досліджує дану проблематику. Незважаючи на особисте ставлення до саме такої характеристики ідеології, практично усі науковці тією чи іншою мірою спираються на запропоновану К. Мудде типологізацію її елементів, розвиваючи або поглиблюючи її. Саме цей підхід став підґрунтям і для аналізу ідеології цієї групи партій в рамках даного дослідження. У розділі, присвяченому цьому питанню, розглядаються дещо інші рубрики, однак особлива увага звертається, власне, на наявність елементів нативізму, авторитаризму та популізму.

Проаналізувавши сутність та ідеологію крайніх правих політичних партій, К. Мудде досліджує ще одне не менш важливе питання – причини зростання їх електоральної підтримки. Він виокремлює три групи таких чинників: фактори попиту, зовнішні фактори пропозиції та внутрішні фактори пропозиції. Фактори попиту вчений розмежовує відповідно до їх рівнів на фактори макрорівня, фактори мезорівня та фактори мікрорівня. Фактори макрорівня включають ті суспільно-політичні явища і процеси, які, у разі їх наявності у певній державі, сприяють електоральній привабливості

крайніх правих політичних партій: модернізація, кризи, зростання загрози для етносів та спадок авторитаризму.

Фактори мезорівня, на думку К. Мудде, як правило, отримують мінімальну увагу з боку науковців. Це пояснюється, насамперед, складністю їх виокремлення через неочевидність, на відміну від факторів макро та мікрорівнів. Якщо перші стосуються власне політичних партій або суспільних інституцій, а другі – безпосередньо індивідів, то щодо тих, хто знаходиться «посередині», однозначної позиції немає. К. Мудде включає сюди вплив тих груп і організацій, через які здійснюється соціалізація індивідів і прийняття ними суспільних норм – сім'я, школа, громадська чи інша організація тощо. При цьому, вчений погоджується, що поки що неможливо однозначно виявити причинно-наслідкові зв'язки в даному контексті (наприклад, між рівнем освіти та схильністю до голосування за крайніх правих політичних партій), а тому ця група чинників потребує додаткових досліджень. Водночас, ігнорувати її було б неправильним, а тому фактори мезорівня також повинні бути включеними до переліку чинників, що сприяють зростанню електоральної привабливості крайніх правих політичних партій [227, с. 218].

Серед факторів мікрорівня К. Мудде виокремлює ставлення до крайніх правих політичних партій (як і будь-які політичні сили, ці партії отримують більшість голосів від своїх прихильників) та рівень відчуття незахищеності в певній спільноті, яка досліджується. У даному контексті з'ясування причин, що сприяють електоральному успіху крайніх правих, відбувається через формування індивідуального профіля їх виборців у певній країні, що дає змогу прогнозувати кількість за них голосів. Тобто, тут виокремлюються особистісні характеристики, що можуть спонукати або стати на заваді голосуванню за крайніх правих [227, с. 219-222].

Розглядаючи зовнішні фактори пропозиції, К. Мудде виокремлює інституційний, політичний та культурний контекст, у якому відбувається становлення електоральних преференцій виборців. У рамках інституційного

контексту найчастіше мова йде про вплив виборчої системи на ймовірність здобуття крайніми правими політичними партіями електоральних перемог. Цей підхід не є унікальним для праці К. Мудде, він розглядається багатьма іншими вченими, а тому буде присутнім і в даному дослідженні і про це мова піде далі. Крім виборчої системи, до даної групи вчений відносить і державний устрій, який також може сприяти крайнім правим політичним партіям. Зокрема, вчений висловлює тезу, що ці політичні сили демонструють більший рівень підтримки за умов федералізму, оскільки виборці можуть підтримати ці політичні сили на місцевому чи регіональному рівні, а на загальнодержавному уже голосувати стратегічно, обираючи тих, хто має вищі шанси пройти і здобути політичні посади.

Розглядаючи політичний контекст, на думку науковця, необхідно враховувати, чи є в існуючій партійно-політичній системі можливості для виникнення та ефективного функціонування нових політичних партій. Оскільки крайні праві, зазвичай, з'являються у той момент, коли в державі уже є декілька сильних політичних партій, що характеризуються стабільною електоральною підтримкою, важливо розуміти, чи готові виборці до зміни своїх усталених електоральних преференцій на користь нової та маловідомої політичної сили. Для розуміння цього можна проаналізувати, зокрема, відмінності між традиційними політичними силами. К. Мудде відстоює думку, що якщо між ними відбувається ідеологічне зближення, це сприятливо впливає на виникнення та зростання популярності крайніх правих політичних партій [227, с. 237-238].

Культурний контекст дозволяє виявити, чи є політична культура тієї чи іншої держави сприятливою для потенційної радикалізації електоральних преференцій. Приміром, у тих суспільствах, що мають фашистське минуле, може виникнути стигматизація крайніх правих політичних партій, які позиціонуватимуться конкурентами та засобами масової інформації як фашистські, расистські, антимусульманські тощо. За умов стигматизації політичної партії рівень її підтримки, як правило, різко скорочується. Для

розуміння культурного контексту можна, серед іншого, проаналізувати ситуацію з засобами масової інформації в певній країні і тим, як вони представляють дані політичні сили у своїх повідомленнях [227, с. 249-250].

Врешті, внутрішні фактори пропозиції включають специфічні характеристики крайньої правої політичної партії, які можуть сприяти або завадити їй здобути електоральні успіхи. Сюди, насамперед, відноситься ідеологія. Наявність чіткої ідеологічної програми та відповідність риторики є вагомою передумовою для здобуття крайніми правими належної електоральної підтримки. Однак, не менш важливими є і ті особливості, які стосуються щоденного функціонування політичної партії – лідерство, організаційна структура, демократичність процедур тощо. Цей підхід також не є унікальним виключно для К. Мудде, а тому він буде розглянутий детальніше у розділі, присвяченому причинам зростання радикалізації електоральних преференцій.

Як уже було зазначено, праця К. Мудде вважається такою, що дала поштовх активізації даного напряму досліджень, а тому рівень її цитованості був і залишається доволі високим. Крім неї, у науковому доробку вченого є ще ціла низка публікацій. Серед них варто відзначити книгу, яка вийшла раніше та стала основою написання ґрунтовного дослідження, проаналізованого вище. Вона має назву «Ідеологія крайніх правих» (2000 р.). Ця книга суттєво відрізняється за структурою і характером, наближаючись, скоріше, до більшості публікацій з даної проблематики. Тут значно менше уваги приділяється теоретико-методологічним питанням, які розглядаються лише побіжно у вступному розділі. Зокрема, варто підкреслити і відсутність дискусії щодо терміну, яким краще позначати дану групу політичних партій і К. Мудде у цій публікації називає їх «крайніми правими» на противагу «популістським радикальним правим» – терміну, який він всіляко відстоюватиме у наступних наукових дослідженнях [230].

Загалом, книга поділена на три частини, в яких детально аналізуються конкретні кейси – Німеччина, Бельгія (Фландрія) та Нідерланди. Її значення

полягає у тому, що обрані вченим країни розглядаються дуже детально, з урахуванням того, що в різний час різні крайні праві політичні партії здобували підтримку, а він представляє по декілька політичних сил з кожної з них. Аналізуючи власне політичні партії, К. Мудде характеризує історію їх виникнення, ті історичні умови, в яких вони починали свою діяльність, взаємовідносини з іншими, внутрішні взаємозв'язки і структури, що дає змогу чітко побачити вплив суспільного контексту на електоральну успішність крайніх правих політичних партій. Далі науковець переходить до участі у виборах, представляючи в хронологічному порядку усі результати цієї групи партій і намагаючись пояснити, чому вони були саме такими.

Однак уже з назви праці випливає, що найбільша увага у ній приділяється ідеології обраних вченим крайніх правих політичних партій, а саме – Партії Республіканці (Німеччина), Німецького народного союзу, Фламандського блоку (Бельгія), Центристських демократів (Нідерланди) та Центристської партії'86 (Нідерланди). Для цього К. Мудде аналізує усі наявні партійні документи – програми різних років, передвиборчі програми і брошури, риторику та заяви тощо. На цій підставі він характеризує основні елементи ідеології кожної з цих партій і їх відображення у їх практичній діяльності [230].

Головною характеристикою найновіших публікацій К. Мудде є їх зосередження на тих питаннях, які вчений підняв у своїй основній праці. Наприклад, у доповіді «Взаємозв'язок між імміграцією та нативізмом в Європі та Північній Америці», створеній у 2012 р. для Трансатлантичної ради з міграції, вчений підкреслює, що прямого взаємозв'язку між імміграцією і підтримкою крайніх правих політичних партій поки не було встановлено. Зростання рівня міграції не призводить до автоматичного збільшення кількості голосів, відданих за ці політичні сили. Цей взаємозв'язок стає більш очевидним, якщо розглядати імміграцію крізь призму нативізму. Тобто, якщо корінне населення починає ставитись до новоприбулих як до загрози і це питання починає домінувати в політичному порядку денному, це потенційно

може сприяти зростанню електорального успіху крайніх правих політичних партій. Для підтвердження цієї тези науковець розглядає низку партій у державах Західної, Східної та Центральної Європи, а також Північної Америки [232].

Проаналізувавши широкий емпіричний матеріал, вчений приходить до наступних висновків. У Західній Європі трансляція нативістських настроїв відбувається, передусім, через крайні праві політичні партії. Перетворення імміграції у політичну проблему, на думку вченого, сприятливо вплинуло на підтримку крайніх правих, а тому цілком логічно, що це питання, хоч і не є єдиним, домінує у їх партійній та передвиборчій риториці. Дискусії щодо імміграції крайні праві ведуть у двох основних напрямах, позиціонуючи як культурну загрозу та загрозу безпеки. Економічне питання, на думку вченого, залишається другорядним.

Разом з тим, діяльність крайніх політичних партій не пов'язана напряму зі зростанням рівня насильства щодо іммігрантів, що характерне більшою мірою для невеликих неонацистських груп, в той час як партії намагаються залишатись в межах існуючих правил гри. Відтак, К. Мудде стверджує про відсутність залежності між електоральними успіхами крайніх правих у тій чи іншій країні та рівнем насильства, спрямованого проти іммігрантів.

Прийняття державою більш жорсткої політики щодо іммігрантів також не пов'язується виключно з крайніми правими політичними партіями. Ці політичні сили, безперечно, сприяють включенню цього питання в політичний порядок денний, однак не менш важливим був і міжнародний вплив, зокрема, вимоги Європейського Союзу щодо кращого регулювання у даній сфері. Також, крім імміграції, на радикалізацію електоральних преференцій, відзначає К. Мудде, впливає і зростання актуальності проблематики глобалізації. Якщо ставлення до іммігрантів завжди було переважно негативним, то наявність критики глобалізації в риториці крайніх

правих дозволяє їм охопити значно ширші верстви населення, а отже, також сприяє підвищенню рівня їх підтримки [232, с. 31-32].

Ще один вчений, науковий доробок якого щодо крайніх правих політичних партій залишається надзвичайно впливовим, це П'єро Ігнаці. Найвідомішою його працею є книга «Крайні праві партії в Західній Європі». Вона представлена з підзаголовком «Порівняльна політика», що і визначило характер представлення матеріалу. Основна увага приділяється окремим державам, які мали в певний історичний момент або мають сьогодні сильні крайні праві політичні партії. Теоретико-методологічні питання одержали значно менше уваги та доволі побіжно представлені лише в першому та другому розділах з дванадцяти.

Як і К. Мудде, П. Ігнаці розпочинає своє дослідження з висвітлення власної позиції щодо термінології та ідеології крайніх правих політичних партій. Вчений стверджує, що необхідно позбавлятись домінуючого до 1980-х рр. поняття «неофашизм», яке використовувалось для характеристики даних політичних партій. З початком нового етапу в історії крайніх правих, трансформувалась їх ідеологія, стратегія функціонування, підходи та позиції, що доводить необхідність шукати сьогодні інші вдалі термінів, які б краще відображали їх справжню сутність. Здійснюючи такий науковий пошук, П. Ігнаці, насамперед, звертається до аналізу дихотомії «ліві – праві». Він показує, яким чином змінювалось розуміння цих ідеологічних векторів протягом історії і наголошує, що, незважаючи на усі ці модифікації, між двома групами (правими і правоцентристськими політичними партіями з одного боку та лівими і лівоцентристськими з другого) і досі залишаються суттєві та очевидні відмінності, що і дозволяє відносити крайніх правих власне до правих.

Далі науковець переходить до глибинного аналізу сутності правої ідеології. Класичним, стверджує П. Ігнаці, було виокремлення в її межах двох складових – легітимістської та авторитаристської. Перша охоплювала так звані традиційні праві і правоцентристські партії, а до другої зазвичай

відносили фашизм. Однак сьогодні фашизм уже втратив актуальність, його ідеї втілюються в життя лише окремими маргінальними групами та організаціями, а тому виникає нове її тлумачення, яке полягає у віднесенні до представників цієї складової саме крайніх правих політичних партій, які позиціонуються як спадкоємці фашизму. Розуміючи логіку цього підходу, П. Ігнаці, все ж, категорично з ним не погоджується. На його думку, крайні праві не слід розглядати як суто тих, хто приходить на заміну фашизму. Фашистська ідеологія і справді є одним із джерел формування їх ідеології, але крім неї, до таких витоків слід відносити і багато інших, зокрема, рух «Nouvelle Droite», що виник і поширився в європейських державах, та неоконсерватизм, притаманний для Північної Америки. Усе це стало підставою для виникнення спочатку нової ідеології, а згодом – її практичного втілення у вигляді крайніх правих політичних партій, що свідчить про їх вихід за межі фашизму та недоречність розгляду суто у цьому контексті [163, с. 22-26].

Характеризуючи сучасні крайні праві політичні партії, П. Ігнаці, як уже було зазначено вище, віддає перевагу терміну «крайні», вважаючи його більш доречним, аніж поняття «радикальні». На думку вченого, у нього є дві основні переваги. По перше, він дозволяє чітко показати місце цієї групи політичних партій на ідеологічному спектрі сьогодення. По друге, цей термін одразу ж відображає і специфіку їх ідентифікації, тобто, тих цінностей та принципів, які вони відстоюють. На цьому підґрунті він вибудовує і класифікацію крайніх правих політичних партій. Першим кроком для визначення належності чи неналежності тієї чи іншої політичної сили до даної групи буде з’ясування її розміщення на ідеологічному спектрі в тій країні, де вона працює. Усі ті, хто знаходиться на правому краю, можуть потенційно бути до неї включені. Однак для більш точного визначення потрібен другий крок – більш ретельний аналіз ідеології усіх «кандидатів» з метою виявлення наявності або відсутності ідейно-ціннісних засад, які б дозволяли ідентифікувати їх саме як крайніх правих [163, с. 31].

П. Ігнаці також класифікує і власне крайні праві політичні партії, розподіляючи їх на два типи відповідно до етапів їх історії – традиційні та постіндустріальні. Традиційних науковець називає «адептами ностальгії», оскільки вони значно тісніше пов'язані з фашистською ідеологією, а також схильні мислити категоріями міжвоєнного періоду (наприклад, в основі їх економічних ідей можуть лежати погляди щодо неминучості та перманентності конфліктів між різними соціальними групами). Постіндустріальні крайні праві політичні партії, на противагу цьому, є постматеріалістськими. Вони спрямовують свою основну увагу на духовні цінності – національна ідентичність, єдність, солідарність, збереження культури народу тощо.

Розглядаючи конкретні приклади виникнення та функціонування крайніх правих політичних партій, П. Ігнаці починає свій аналіз з двох держав, де ці політичні сили виникли як наслідок фашистської та нацистської диктатур та базувались на цінностях, які пропагувались у той період – єдина нація, сильний лідер і т.д. Протягом своєї історії вони почергово то зазнавали маргіналізації, то знову здобували підтримку громадськості і певні електоральні успіхи. Хоча такий шлях пройшли практично усі крайні праві політичні партії, розвиток політичних сил Німеччини та Італії має, все ж, свою специфіку. Враховуючи досить суттєвий вплив на соціально-політичні процеси комплексу вини за злочини диктаторських режимів, який залишається відчутним і досі, а у перші післявоєнні десятиліття узагалі був домінуючим, громадськість з обережністю ставиться до голосування за крайні праві політичні партії, які, незважаючи на усі їх прагнення та заходи, спрямовані на подолання таких асоціацій, пов'язуються саме з так званим історичним фашизмом.

Дещо схожими за цією ознакою є і наступні дві країни, проаналізовані науковцем – Франція та Австрія. Ці держави перебувають у своєрідному проміжному становищі. З одного боку, вони були жертвами фашизму і постраждали від його руйнівного впливу, але з іншого – народи цих країн

досить схвально прийняли режими, що правили ними у даний період. Відтак, крайні праві політичні партії, що виникають у Франції та Австрії, до певної міри зустрічаються з тими ж проблемами, що й німецькі та італійські. Водночас, вони демонструють значно вищий рівень електоральної підтримки. Французький Національний Фронт часто розглядається як зразкова партія, яку необхідно наслідувати усім іншим крайнім правим, оскільки він спромігся вибудувати ефективну організаційну структуру, спроможну активно впливати на політичний порядок денний, незважаючи на посередні електоральні результати. Партія свободи Австрії має значно кращі електоральні успіхи. Вона двічі була в уряді і практично завжди зберігала стабільне представництво в федеральному та регіональних парламентах, іноді ще й підвищуючи його.

Специфікою крайніх правих політичних партій в Бельгії, Скандинавських країнах та Нідерландах є більша відкритість щодо висловлювань, які можна вважати ксенофобськими або расистськими. Це дозволяє даній групі політичних партій чітко позиціонувати себе у наявному партійно-політичному спектрі та протиставляти суспільству, традиційно схильному до консенсусу. Крім того, ці країни характеризуються найбільшою кількістю мігрантів та доволі ліберальною міграційною політикою, що ще більше загострює дану проблему і сприяє виникненню суспільних дискусій з цього питання, прямо чи опосередковано привертаючи увагу до крайніх правих.

Крім зазначених вище Німеччини, Італії, Франції та Австрії, П. Ігнаці детально аналізує, також,Великобританію і Середземноморські країни, яким присвячено наступні розділи книги. Характеризуючи першу з зазначених країн, вчений називає її «прикладом провалу» крайніх правих. На час виходу книги жодна з британських політичних сил даного спрямування не мала достатньої підтримки населення і відзначалась доволі низьким впливом на політичний порядок денний. Як наслідок, їм прогнозували поступове

зникнення, хоча практика подальших років показала, що така гіпотеза була передчасною.

Країни Середземномор'я, зокрема Іспанія, Португалія та Греція, також пережили авторитарні режими, але у них тривалий час не формувались партії, які б сповідували крайню праву ідеологію. Більш того, ці держави характеризуються наявністю соціально-політичних проблем, які ще не дозволяють їм повністю зосередитись на постматеріальних цінностях, що, знову ж таки, стає на заваді активізації крайніх правих політичних партій, хоча вони і функціонують в цих державах. Тому, на думку П. Ігнаці, ці країни перебувають у своєрідному проміжному стані, коли для ностальгії надто пізно, а для постматеріалізму ще надто рано.

Узагальнюючи зібрані дані та підсумовуючи своє дослідження, вчений також пропонує власне бачення щодо тих передумов, які сприяли зростанню. Електоральної привабливості крайніх правих політичних партій. Сюди він включає: радикалізацію політичного дискурсу, поляризацію партійних систем, виникнення та політизацію нових проблем, неспроможність традиційних партій адекватно реагувати на нові проблеми, низькі інституційні бар'єри для отримання політичного представництва, зростання кризи в політичній системі (падіння легітимності та довіри), збільшення рівня незадоволення суспільства корпоративізмом та клієнтелізмом в управлінні державою (в тому числі через політичну корупцію) [163, с. 202-203]. Сукупність цих факторів вчений називає «тихою контрреволюцією», оскільки, за відсутності явних чи радикальних змін, відбулась трансформація суспільних цінностей, яка і дала змогу крайнім правим політичним партіям вийти на політичну арену та здобувати дедалі більші електоральні успіхи.

Серед найбільш впливових праць у сфері дослідження крайніх правих політичних партій варто, також, виокремити і книгу «Радикальні праві в Західній Європі: порівняльний аналіз» Герберта Кітшельта та Ентоні МакГена [182]. Як і попередня, вона також побудована за принципом приділення основної уваги конкретним прикладам існування та

функціонування крайніх правих політичних партій в різних країнах Європи. Зокрема, автори розглядають Францію, Скандинавські країни, Австрію та Італію, Німеччину і Великобританію.

Характеризуючи Національний фронт як основну крайню праву політичну партію Франції, науковці називають її «прототипом» крайніх правих нового типу і за ідеологією, і за типом організаційної структури. Нетрадиційними є погляди на крайніх правих у Скандинавських країнах. Розглядаючи їх, вчені намагаються довести протилежну до поширеної позицію про те, що ці партії є не радикальнішими, а, навпаки, поміркованішими у порівнянні з крайніми правими з інших держав.

Австрія та Італія у праці аналізуються спільно, в одному розділі. Це пояснюється тим, що, на думку. Г. Кітшельта та Е. МакГена, у розвитку крайніх правих у цих державах можна знайти чимало схожих рис, головна з яких винесена у заголовок підрозділу – перенесення ідей крайніх правих на ґрунт популізму та антисистемності. Як і П. Ігнаці, вчені також прослідковують вплив історичного фашизму в Німеччині на еволюцію крайніх правих у цій країні, характеризуючи його, скоріше, як негативний та стримуючий фактор. Схожою є і позиція щодо Великобританії, де крайні праві, на думку науковців, зазнали поразки і приречені на поступовий занепад і зникнення [182].

Однак найбільш важлива та відома частина дослідження Г. Кітшельта та Е. МакГена стосується не конкретних держав чи політичних партій, а їх аналізу сутності ідеології крайніх правих. Вивчивши досвід успіхів та поразок цих партій в різних державах, вчені вивели так звану «переможну формулу», дотримання якої сприяє зростанню популярності крайніх правих. Вона полягає у наступному: ймовірність електорального успіху вища за умови відстоювання ними ідей вільної ринку в економіці, авторитаризму в політиці та етноцентризму в суспільних відносинах. При цьому, економічні погляди повинні залишатись правоцентристськими, оскільки дослідження

показали, що будь-який рух «вліво» матиме негативні наслідки для рівня електоральної привабливості [182, с. VIII].

У дослідженні враховувалось не лише те, наскільки політичні партії відстоюють описані цінності та транслюють їх, а й те, наскільки ці ідейні засади і принципи доречні у тих суспільних умовах, в яких вони функціонують. Зокрема, вміле поєднання ринкової економіки з ідеями про захист національної держави та культури від внутрішніх і зовнішніх загроз (насамперед, імміграції) і гарантування порядку в суспільстві дозволить крайнім правим розширити свою електоральну базу, якщо саме таким буде запит громадськості у певний час у певній країні. Це означатиме, що, крім традиційних для них виборців, партії зможуть залучити так званих «блакитних» та навіть частково «білих комірців», які вимагають одночасно запровадження жорсткого контролю за імміграцією і зменшення державного регулювання економіки [182, с. VIII].

Більш того, ефективність запропонованої Г. Кітшельтом та Е. МакГеном формули зростатиме у ті періоди, коли збільшуватиметься ідеологічний розрив між традиційними правоцентристськими і лівоцентристськими політичними партіями. Зокрема, відхід правих партій від центру і наближення до краю ідеологічного спектру зменшує ціннісну різницю між ними і крайніми правими, що полегшує вибір на користь останніх, оскільки голосування за тих, хто надто сильно відрізняється від інших, може бути для виборців складним з психологічної точки зору [182, с. VIII].

На відміну від проаналізованих вище, праця Ганса-Джорджа Бетца «Радикальний правий популізм в Західній Європі» (1994) характеризується наголосом переважно на теоретико-методологічних аспектах дослідження крайніх правих політичних партіях з аналізом тих чи інших прикладів для ілюстрації своїх тез і припущень. У цій праці вчений намагається максимально інтегрувати кількісні свідчення щодо того, яких виборців дані партії приваблюють, наскільки серйозну загрозу вони становлять для традиційних політичних партій тощо. Головною проблемою, яка

піднімається у даній праці, є визначення сутності крайніх правих. Вчений наголошує, що їх не слід розглядати як внутрішньо гомогенну групу. Натомість, Г. Бетц виокремлює дві підгрупи, які він називає «двома обличчями» радикального правого популізму [65, с. 108]. Причини їх виникнення однакові і базуються на економічних, соціальних та культурних трансформаціях у постіндустріальних суспільства. Політичні партії, які відображають «перше обличчя», вчений називає неоліберальними, других – націонал-популістськими.

Націонал-популістські партії Г. Бетц аналізує на прикладі німецької партії Республіканці та бельгійського Фламандського блоку. Ця група крайніх правих політичних партій більш схильна до орієнтації на робітничий клас, якому значне більше подобаються радикально ксенофобські та авторитарні програми. Як наслідок, економічна складова програм стає для цих партій другорядною, хоча і є наявною та відображає ідеї неолібералізму в економіці. Натомість, основою для відродження національної держави та культури мають стати ідеї авторитарного націоналізму. Він передбачає повернення до традиційних цінностей, приділення великої уваги забезпеченню законності та порядку. Саме тут висловлюються ідеї про єдність народу та його протистояння чужинцям як передумову для його зростання в усіх сферах суспільного життя. Через це націонал-популістські крайні праві політичні партії значно більшою мірою використовують антиіммігрантську риторику, хоча власне в даному контексті можуть з’являтись і економічні аргументи (перевантаження бюджету соціальними програмами, збільшення безробіття тощо). Іммігранти розглядаються як загроза національній ідентичності, а тому партії, що належать до даної групи, закликають до впровадження більш жорсткого контролю і обмеження імміграції, а також проведення політики, сприятливої до створення сім’ї і народження дітей, щоб зупинити демографічну кризу в державах Західної Європи [65, с. 107-109].

Неоліберальні партії спираються на неоднорідну соціальну базу, що підвищує значимість для них лібертаристських ринково-орієнтованих елементів ідеологічних програм на противагу ксенофобським. До цієї групи вчений відносить Партію свободи Австрії та італійську Північну лігу. Зазначені партії приділяють велику увагу питанням лібералізації податкового законодавства (скасування частини податків, скорочення інших), зменшення втручання держави в економіки з одночасним проведенням масштабної приватизації публічного сектору, дерегуляції приватного сектору тощо. Ці ідеї спрямовані, передусім, на малий та середній бізнес, якому відводиться велика роль у забезпеченні подальшого розвитку західних суспільств. Тому неоліберальні крайні праві політичні партії виступають за всіляку підтримку підприємництва та сприяння впровадженню невеликими компаніями нових технологій як інструменту підвищення їх конкурентоздатності у порівнянні з великим бізнесом та транснаціональними корпораціями. Загалом, серед виборців політичних партій цієї групи значно більше людей з вищою освітою та соціальним статусом [65, с. 107-109].

Серед найбільш цитованих праць у межах даної проблематики варто відзначити і працю Пола Хейнсворза під назвою «Крайні праві у Західній Європі» (2008 р.). Як і більшість вчених, він починає свій аналіз з обрання найкращого терміну для позначення цієї групи політичних партій. На його думку, поняття «крайні праві» негативно сприймається самими політичними партіями, яким, з одного боку, хочеться уникнути асоціацій з належністю до краю ідеологічного спектру, а з іншого – не усі з них погоджуються з віднесенням їх до правих політичних сил. Натомість, вони намагаються позиціонувати себе як «фронти» чи «блоки» (що доволі часто відображається навіть у обраній ними назві), тобто, як колективні утворення, які можуть стати рушійною силою на шляху досягнення свободи, демократії та прогресу [147, с. 6-7]. Проте, подальший аналіз їх ідеології та діяльності дозволяє їх, все ж, віднести саме до цієї категорії.

Охарактеризувавши післявоєнний період історії цих політичних сил, вчений виокремлює ті ж причини, що сприяли їх виникненню. Він погоджується з висловленими раніше думками про вплив на радикалізацію електоральних преференцій таких явищ і процесів як глобалізація, деіндустріалізація, міграція та європейська інтеграція. Сюди ж варто віднести, стверджує П. Хейнсворз, і початок домінування постматеріальних цінностей над матеріальними та кризу представницької демократії. Виходячи з цього, науковець виокремлює три умовних підетапи розвитку крайніх правих політичних партій – маргіналізація, прорив та результат (перебування представників цих політичних сил на виборних посадах) [147, с. 24].

Наступним кроком при вивченні крайніх правих політичних партій в межах даної праці є розгляд конкретних кейсів. Вчений поділяє усі обрані ним політичні сили на чотири категорії. Спочатку він розглядає ті крайні праві політичні партії, для яких процес закріплення в партійно-політичних системах своїх держав був доволі легким. Сюди здебільшого потрапляють ті політичні сили, які знаходяться «на межі», лише частково відповідаючи усім характеристикам крайніх правих політичних партій, що, серед іншого, і пояснює такі електоральні успіхи. До даної групи П. Хейнсворз відносить Швейцарію та Нідерланди.

Другою групою є скандинавські крайні праві політичні партії, які, на думку вченого, слід включити в окрему категорію через специфіку як суспільно-політичного контексту, в якому ці політичні сили виникали і функціонували, так і самих партій. Серед цих країн він приділяє особливу увагу Данії, Норвегії, Швеції та Фінляндії. Третя група включає маргінальні крайні праві політичні партії у двох державах, одна з яких пережила фашизм (Німеччина), а друга характеризуються сильними антифашистськими настроями (Великобританія). Остання категорія – маргінальні крайні праві у країнах Середземномор’я, у післявоєнній історії яких також були періоди авторитаризму (Іспанія, Португалія та Греція).

При висвітленні ідеології крайніх правих політичних партій П. Хейнсворз опирається на позицію іншого вченого Жіля Івальді і слідом за ним виокремлює чотири головні проблеми, на яких вона базується. Перша з них – антиіммігрантські настрої, які є центральними для крайніх правих. По друге, це – прихильність до цінностей сили, безпеки та авторитарного дискурсу (наголос на необхідності побудови сильної держави). Третя складова ідеології цих політичних сил – поєднання неолібералізму в економіці з соціальним та протекціоністським націоналізмом. Врешті, четверта характеристика – антисистемний популізм та використання протестних настроїв народу з метою здобуття і збереження електоральної привабливості [147, с. 68-70].

Цікавим є і розгляд П. Хейнсворзом соціально-демографічних характеристик потенційних виборців крайніх правих політичних партій. Наголошуючи, що тут складно говорити про однозначні причинно-наслідкові зв'язки, вчений, тим не менше, розглядає взаємозв'язок статі, рівня освіти, класової належності, віку та громадянської активності людини на її схильність підтримувати ці політичні сили.

Остання частина праці присвячена впливу, який здійснюють крайні праві на політичний порядок денний своїх країн. Науковець всіляко наголошує, що у даному контексті узагальнювати не варто і впливовість кожної політичної партії залежить від тих умов, в яких вона функціонує. Для ілюстрації свої тези він наводить низку прикладів, зокрема, розглядає ті крайні праві партії, які мають парламентське представництво і беруть або брали раніше участь у формуванні уряду, ті партії, які залишаються електорально маргінальними, але, все ж, є впливовими і т.д.

Менш відомими, але тим не менше вартими уваги є і комплексні дослідження крайніх правих політичних партій, здійснені такими вченими як Елізабет Картер, Піппа Норріс та Мішель Вільямс. Праця першої з них має назву «Крайні праві в Західній Європі: успіх чи поразка?» (2005). Відмінністю цієї праці від попередніх є те, що тут розглядається не лише

електоральний прорив і подальше зростання популярності крайніх правих політичних партій, а й різниця у рівняхїх підтримки у низці європейських країн. Автор ставить собі за мету дослідити, чому у деяких країнах, схожих між собою чи таких, що знаходяться по сусідству, крайні праві політичні партії демонструють надто неоднакові результати. Для цього вона аналізує сутність, ідеологію і діяльність низки крайніх правих і приходить до висновку, що така різниця може бути пояснена через виокремлення факторів, що сприяють їх електоральній привабливості.

Традиційно до таких передумов відносяться ті, що стосуються безпосередньо крайніх правих політичних партій. Насамперед, це – тип лідерства та формат партійної організації, від якого, на думку Е. Картер, значною мірою залежить їх електоральна привабливість. Не менш важливими і є суспільно-політичні умови, в яких діють політичні партії, зокрема, зростання імміграції, незадоволення виборцями існуючою політичною системою чи партіями, руйнування традиційних соціальних зв'язків, зростання відчуття незахищеності та відчуження тощо. Сюди відносяться і специфіка партійної конкуренції в тій чи іншій державі та загалом інституційний контекст, який може сприяти або стати на заваді їх функціонуванню та участі у виборах [87, с. 14].

Усі перелічені фактори отримують велику увагу науковців, проте, якщо обмежитись суто цим колом проблем, різниця в електоральній успішності крайніх правих політичних партій залишається незрозумілою. Натомість, вчена розглядає власне те, наскільки крайні праві політичні партії спроможні ефективно та швидко реагувати на ті політичні і інституційні умови, в яких відбувається їх діяльність. Саме це, на її думку, і є головним поясненням різного рівня електоральної успішності крайніх правих політичних партій. Оскільки цей аспект часто ігнорується іншими науковцями, вчена робить його головним предметом своєї праці і намагається довести висловлену тезу через представлення прикладів з європейських країн і конкретних політичних партій.

Незважаючи на високий ступінь подібності ідейно-ціннісних засад, які відстоюють ті політичні партії, що відносяться до групи крайніх правих, між ними можна знати суттєві відмінності. Як і для будь-яких інших політичних сил, для крайніх правих основна мета діяльності полягає у здобутті та утриманні влади з метою реалізації своїх програмних засад. Для цього вони змушені постійно аналізувати та виявляти, які проблеми цікавлять їх виборців насамперед. Саме вони стають основою їх передвиборчої риторики, що збільшує шанси здобути успіх. Хоча вони, при цьому, здебільшого залишаються в межах ідеології та цінностей крайніх правих, порівняння програм і дискурсу може показувати наявність певних відмінностей, що і стає передумовою для різних електоральних результатів [87, с. 212].

До цієї групи публікацій, присвячених крайнім правим політичним партіям, варто віднести і працю Піппи Норріс під назвою «Радикальні праві: виборці та партії на електоральному ринку» (2005). Ця книга також спрямована на висвітлення низки теоретико-методологічних питань дослідження крайніх правих з використанням прикладів конкретних країн задля ілюстрації висловлених тез. Головне питання, поставлене автором – з'ясування причин зростання електоральної підтримки даної групи партій. Для цього вона спочатку дає своє визначення крайнім правим політичним партіям (вважаючи більш доречним використання терміну «радикальні» – про це мова йшла вище), а тоді пояснює свою увагу до певного переліку партій, які і аналізуються в представленому дослідженні. П. Норріс використовує критерій «найбільшої відмінності», спочатку включаючи усі ті партії, які потенційно можуть належать до групи крайніх правих за певними ознаками [242, с. 36]. Далі вона більш детально розглядає їх ідеологію і, зрештою, відкидає ті політичні сили, які є надто слабкими і потенційно можуть зникнути у найближчому майбутньому.

Враховуючи усі важливі для автора критерії, серед держав, крайні праві політичні партії яких аналізувались в даному дослідженні, було обрано наступні країни: Франція, Нідерланди, Бельгія, Австрія, Швейцарія,

Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Норвегія, Швеція (держави континентальної Західної Європи), Австралія, Нова Зеландія, Канада, Великобританія, США (англо-американські демократії), Угорщина, Словенія, Румунія, Росія (держави посткомуністичної Європи), Бразилія, Чилі (держави Латинської Америки), Японія, Тайланд, Тайвань, Південна Корея, Ізраїль (Близький Схід і Східна Азія).

Коротко охарактеризувавши крайні праві політичні партії у кожній з цих країн, П. Норріс переходить безпосередньо до виокремлення причин зростання їх популярності. Вона поділяє їх на три великі групи, які називає «регульований ринок», «електоральний попит» та «пропозиція політичних партій». Серед причин, віднесених до першої групи, вчена розглядає специфіку доступу до бюлетеня, фінансування виборчих кампаній та тип виборчої системи. Ці передумови, на її думку, можуть або сприяти виникненню та зростанню популярності крайніх правих політичних партій, або стати їм на заваді.

У другу групу – «електоральний попит» – традиційно для більшості вчених П. Норріс включає ті соціально-політичні явища та процеси, які можуть викликати інтерес до ідеології крайніх правих політичних партій. Їх аналіз починається з розгляду тези щодо нових ліній конфлікту у суспільстві, навколо яких і відбувається партійна структуризація електорату. Ці конфлікти зумовлені, своєю чергою, наступними суспільно-політичними феноменами: криза модерності і перехід до постмодернізму, послаблення соціальних зв’язків та руйнування традиційних соціальних груп (наприклад, поява тенденції до зникнення малоосвіченого некваліфікованого робітничого класу), зменшення гендерної нерівності тощо. Окрема увага приділяється і таким порівняно новим явищам як імміграція, мультикультуралізм і глобалізація. Автор приходить до висновку, що хоча неможливо емпірично підтвердити наявність причинно-наслідкових зв’язків між імміграцією на рівні держави та рівнем підтримки крайніх правих загалом, дані більш переконливі, якщо їх застосовувати на індивідуальному рівні. Іншими

словами, можна виявити, яких груп виборців найбільшою мірою турбують питання збільшення кількості біженців і мігрантів та мультикультуралізм і використати це у діяльності крайніх правих політичних партій.

У своїй сукупності усі ці явища і процеси можуть сприяти радикалізації електоральних преференцій, але їх слід розглядати у поєднанні ще з одним, для дослідження якого вчена виділяє окремий підрозділ. Вона називає його «політикою обурення» [242, с. 149]. Його сутність полягає у тому, що зростання крайніх правих політичних партій часто припадає на період загального незадоволення електоратом усіма існуючими політичними силами та політиками держави. Це призводить до їх прагнення не голосувати за жодного з перелічених кандидатів та поступового пошуку когось нового, хто якісно відрізнявся би від інших та протиставляв себе їм. Цю нішу і можуть займати крайні праві політичні партії. При цьому, стверджує П. Норріс, виборці можуть відчувати певний острах щодо голосування за невідомі їм політичні сили, а тому спочатку віддавати їм перевагу на так званих «виборах нижчого рівня» – локальних або регіональних. Аналіз історії крайніх правих показує, що багато з них починали саме так, що може свідчити на користь цієї тези.

Третя група причин зростання електоральної привабливості крайніх правих політичних партій стосується безпосередньо самих цих політичних сил. У цьому контексті автор аналізує ідеологічний спектр певної держави та відстань між крайніми правими і їх найближчими сусідами, а також те, наскільки ефективно крайні праві розвиваються та зміцнюють свою організаційну базу. П. Норріс приходить до висновку, що в мажоритарних виборчих системах основна конкуренція відбувається за «середнього виборця», в той час як в пропорційних шанси «крайніх» зростають. Але для того, щоб партія змогла скористатись цією можливістю, вона повинна бути консолідованою. Характерні для крайніх правих конфлікти щодо лідерства, неувага до організаційної структури, ідеологічні розколи тощо можуть стати

серйозною перешкодою на шляху здобуття ними електоральної популярності і збереження її.

Цікавою проблемою, які піднімає у своїй праці П. Норріс, є шляхи, якими крайні праві політичні партії приходять до електорального успіху. У цьому контексті вчена виокремлює різні типи виборів, внаслідок яких вони здобувають представництво і доступ до політичних посад. Перший тип – «збереження співвідношення» [242, с. 219]. Під час таких виборів не обговорюються якісь гострі проблеми, не пропонуються серйозні зміни у політичних курсах, тобто, практично відсутні передумови для зміни виборцями своїх позицій. Усі існуючі партії успішно мобілізують традиційну для них електоральну базу, тому віддані за них голоси поділяються на одержані від виборців, які зазвичай голосують за дану партію, та одноразові девіації від правил,на основі яких не варто робити жодних узагальнень чи передбачень.

В основі цієї моделі – уявлення про те, що електорату притаманно підтримувати одні і ті ж партії протягом тривалого часу, іноді навіть протягом усього життя. Під час виборів першого типу баланс сил між партіями практично не змінюється. Це ускладнює можливості для крайніх правих політичних партій, як і для інших нових чи маловідомих політичних сил, для здобуття електорального успіху. Вчена стверджує, що саме такими були більшість виборів, проведених у 1960-1970-х рр., що і перетворило партійну систему в Європі у «завмерлу».

Другий тип виборів П. Норріс називає «secular dealigning elections» [242, с. 221]. Цей термін складно однозначно перекласти українською, тому для передачі його суті найкраще буде називати їх «поступовий втрата лояльності». Такі вибори характеризуються ослабленням традиційних електоральних баз для мейнстрімових партій. Але цей процес відбувається поступово, ці політичні сили можуть не просто зберігати порівняно високий рівень підтримки, а й навіть залишатись при владі і формувати уряд. У той же час, нові партії починають здобувати перші електоральні успіхи.

П. Норріс порівнює цей процес із тим, як льодовики розмивають породу. Перед крайніми правими політичними партіями відкривається вікно можливостей, але чи скористаються вони ним, залежить від цілої низки чинників – харизматичності лідерів, питань, які піднімаються партіями, ефективної організації ними передвиборчих кампаній, рівня підтримки інших політичних партій в країні тощо.

Третій тип виборів – девіантні [242, с. 221]. За своєю суттю вони схожі на попередній тип, але відрізняються за швидкістю змін та ймовірністю збереження нових умов. Під час таких виборів відбуваються раптові, часто неочікувані, але при цьому значні зміни в балансі сил між партіями. Вони можуть бути наслідком політичних скандалів, невдач уряду, бажанням висловити протест проти традиційних партій тощо. Водночас, такі зміни є одномоментними і їх вплив зберігається лише до наступних виборів. До цього типу виборів найчастіше відносять так звані другорядні вибори – місцеві, спеціальні (довибори одного чи кількох представників органу, які вибули з певних причин), вибори до Європейського парламенту – оскільки виборці схильні більш обережно ставитись до виборів до національного законодавчого органу і менш охоче змінюють тут свої преференції.

Четвертий тип виборів – «secular realigning elections» або поступова зміна співвідношення [242, с. 222]. Як і у випадку з попереднім типом, під час таких виборів відбувається здобуття електорального успіху крайніми правими політичними партіями, але цього разу цей процес проходить поступово. Як правило, це відбувається наступним чином: крайні праві здобувають спочатку незначні успіхи на кількох місцевих чи європейських виборах підряд. Це дає їм дедалі більші ресурси та легітимізує їх в очах електорату. Якщо партія зуміє використати це як підґрунтя для подальшого зростання, збільшення кількості членів та прихильників, побудови та консолідації організаційної структури, акумуляції фінансових ресурсів, це посилює її і дає шанси на здобуття підтримки і на виборах до законодавчого органу. П. Норріс пояснює це тим, що виборці плавно формують звичку

голосувати за крайніх правих і в останніх виникає постійне ядро лояльного електорату.

Зрештою, так звані «критичні» вибори відзначаються суттєвими змінами в партійно-політичній системі країни, які зберігаються у довгостроковій перспективі [242, с. 224]. На відміну від поступової зміни співвідношення, де відбувається повільне створення електорального ядра нових політичних партій протягом тривалого часу, у цьому випадку трансформації здійснюються більш різко.Наслідком критичних виборів є як модифікації в партійно-політичній системі країни, так і в політичному курсі влади загалом. Зміни настільки значні і відчутні, що іноді історію держав, у яких відбуваються такі вибори, можуть поділяти на два періоди – до та після них. Закріплення нового балансу сил відбувається уже після таких виборів протягом певного часу, коли здійснюється збереження співвідношення уже в нових реаліях. Критичні вибори часто пов’язують з виникненням нових проблемних питань, які ігноруються існуючими політичними партіями, натомість, активно артикулюються новими.

Ще одна праця, яка також привернула достатню увагу дослідників даної проблематики, хоча і залишається дещо менш відомою, має назву «Вплив радикальних правих партій на західноєвропейські демократії» (2006) Мішель Вільямс. Називаючи крайніх правих «периферійними», вчена ставить питання, наскільки реальним є їх вплив, чи, можливо, вони спроможні лише на створення інформаційного «шуму», а не справжні трансформації у суспільно-політичному житті тих держав, де вони виникають і беруть участь у виборах[338, с. 1]. На перший погляд, ці партії залишаються маргінальними, демонструючи порівняно незначні електоральні успіхи. Навіть потрапляючи до парламенту, вони у більшості випадків відіграють роль молодшого партнера, відтак, мають небагато можливостей для впливу на політичний порядок денний. Це спонукає багатьох вчених розглядати крайніх правих як своєрідне відхилення від правил, яке створює виключно

тимчасовий інформаційний шум, а не дійсні зміни в житті суспільства і держави.

Однак М. Вільямс не погоджується з цією тезою. На її погляд, необхідно враховувати, що деякі крайні праві політичні партії, все ж, є доволі впливовими у традиційному розумінні цього слова.Тобто, вони здобувають певну підтримку електорату, що дозволяє їм отримувати політичні посади і використовувати їх для розробки і внесення законопроектів та урядових програм, а також здійснення політичної боротьби за їх прийняття і виконання. І навіть якщо врахувати, що таких партій справді незначна кількість, периферійні крайні праві політичні партії можуть бути впливовими, хоч і в нетрадиційний спосіб. Для пояснення цього феномену вчена виокремлює три основні виміри впливу крайніх правих: на політичний порядок денний (непрямий вплив через формування громадської думки щодо важливих для них питань), на інституційному рівні (через використання існуючих правил гри та інституцій з метою здобуття електоральних чи інших перемог) та на рівні політики (прямий вплив на через ініціювання законопроектів, парламентські дебати і виступи тощо) [338, с. 4].

Для підтвердження висловлених нею припущень М. Вільямс детально розглядає дві крайні праві політичні партії (французький Національний фронт та Партію свободи Австрії), а також низку німецьких політичних партій. Вона приходить до висновку, що неможливо виявити якусь єдину формулу, яка б дозволила крайнім правим здобути чи посилити свій вплив на суспільно-політичне життя держави. Їх значимість полягає у тому, наскільки вдало вони можуть скористатись тими можливостями, які виникають всередині держави (наприклад, належність Партії свободи Австрії до так званого «третього» табору на противагу двом традиційним (право і лівоцентристському) відіграла велику роль у період «втоми» виборців від двох найбільших партій та поширення переконання про надто повільні темпи розвитку країни через відсутність змін).

Крім авторських монографій, до впливових книг у сфері дослідження крайніх правих політичних партій доречно також віднести і низку збірок наукових праць. Серед них – «Західні демократії та новий виклик від крайніх правих» (2003) за редакцією Роджера Ітвелла та Каса Мудде і «Правий екстремізм в двадцять першому столітті» (2003) за редакцією Пітера Меркла та Леонарда Вайнберга. В обох книгах зібрано статті багатьох зарубіжних вчених, які аналізують як теоретико-методологічні аспекти проблематики крайніх правих, так і конкретні кейси (країни чи партії). На особливу увагу заслуговують декілька розділів з кожної з цих публікацій і про них мова піде далі.

У першій із вищезазначених книг найбільш цитованою є вступна частина під назвою «Новий виклик від крайніх правих», написаний Р. Ітвеллом. У ній представлено авторський аналіз різних підходів щодо обрання найкращого терміну для позначення нових політичних партій, вплив яких поступово починає зростати наприкінці XX – на початку XXI ст. Ці ідеї уже були детально викладені вище, в контексті обговорення найменування даної групи партій. Крім того, автор наводить чотири аргументи для пояснення того, чому радикалізація електоральних преференцій в західноєвропейських державах може вважатись викликом для демократичного устрою. Перш за все, стверджує він, зростання рівня підтримки крайніх правих політичних партій відбувається на фоні руйнування традиційних зв’язків між виборцями та політичними партіями, що здійснює опосередкований вплив на зміну соціальної структури в цілому. Другий аргумент – радикалізація виборчих настроїв часто супроводжується збільшенням кількості випадків нападів та насильства, спрямованих на мігрантів, біженців та представників етнічних меншин [113. с. 1-2].

Третій аргумент полягає у тому, що поширення дискурсу крайніх правих політичних партій викликає природній спротив у тих, кого вони часто відносять до групи своїх «ворогів». Приміром, зростання рівня електоральної привабливості тих політичних сил, які виступають за максимально повну

інтеграцію національних меншин, має своїм наслідком дедалі очевидніше прагнення до всебічного підкреслення власної ідентичності з боку етнічних меншин в європейських державах, що лише поглиблює їх відчуження від політичної системи. Врешті, четвертий аргумент дещо пов'язаний з другим. Популяризація крайніх правих ідей та риторики може супроводжуватись і різким зростанням екстремістської пропаганди, в тому числі з боку так званих «інтелектуалів» (науковців, представників творчих професій тощо) [113, с. 1-2].

Розділ з другої збірки, який вартий особливої уваги, був також написаний Роджером Ітвеллом і має назву «Десять теорій крайніх правих». Головне питання, поставлене науковцем, полягає в виокремленні основних причин електоральної підтримки крайніх правих політичних партій [114, с. 46]. Він вирізняє дві головні групи таких факторів – фактори попиту і фактори пропозиції. Фактори попиту включають соціально-економічні явища і процеси (імміграція, безробіття, соціальні зміни), які спонукають виборців підтримувати крайні праві політичні партії. Фактори пропозиції стосуються тих повідомлень, які свідомо чи несвідомо виходять від самих політичних партій та спрямовані на їх електорат. Тобто, в даному контексті розглядаються партійні програми, притаманний тип лідерства, специфіка висвітлення у медіа та взаємодія з засобами масової комунікації тощо.

У межах кожної з цих груп факторів Р. Ітвелл виокремлює головні аргументи, які свідчать про наявність чи відсутність взаємозв'язку між певним явищем чи процесом і зростанням електоральної привабливості крайніх правих політичних партій. Саме їм і приділяється головна увага в даному розділі. Серед факторів попиту першою розглядається теза про так звану «головну проблему». Відповідно до неї, крайні праві політичні партії характеризуються як такі, ідеологія та діяльність яких спрямована виключно на єдине питання, крізь призму якого вони розглядають усі інші. Такою проблемою є імміграція. Другий аргумент – теза про протест – стверджує, що крайні праві, насамперед, орієнтовані на антисистемність та виступи проти

абсолютно всіх існуючих в державі традиційних політичних партій, а тому вони приваблюють тих виборців, які розчарувались в існуючій політичній системі чи конкретних політиках, і шукають альтернативу, меншу увагу приділяючи ідеологічним засадам, а зосереджуючись виключно на тому, наскільки відмінною є певна політична сила від мейнстріму.

Третій аргумент в рамках факторів попиту – теза про соціальну кризу, спричинену розривом існуючих соціальних зв'язків. Логічний ланцюжок тут полягає у наступному: руйнуються традиційні ідентичності, індивіди відчувають самотність і відчуженість і їх приваблюють крайні праві політичні партії, які привносять у їх життя певний сенс, наголошуючи на важливості національної держави. Четвертий аргумент – теза про зворотність постматеріалізму. Відповідно до неї, нематеріальні цінності важливі лише для обмеженого кола людей – освічених, молодих, достатньо забезпечених тощо. Більшість населення, на противагу цьому, турбують власні матеріальні проблеми, насамперед, наявність роботи, добробут родини. Крім того, пересічного виборця може відлякувати і те, з чим іноді асоціюється постматеріалізм – зміна гендерних ролей, руйнування традиційної сім'ї, сексуальна свобода і т.д. Крайні праві у даному контексті вміло поєднують постматеріальні цінності (національна єдність, важливість родини) з важливими матеріальними питаннями (забезпечення роботою і соціальним захистом насамперед представників народу), що і дозволяє їм приваблювати широкі верстви електорату. П'ятий аргумент – теза про економічний інтерес. Вона дещо перекликається з попередньою, розширюючи її другу частину. Сутність цього аргументу полягає у тому, що за крайні праві політичні партії схильні голосувати ті, хто «програє» у боротьбі за обмежені ресурси, особливо в умовах глобалізації через низьку кваліфікацію, відсутність потрібних знань, вмінь і навичок, неспроможність адаптуватись до нових суспільних умов та ін..

Висвітлюючи кожен із аргументів в межах факторів попиту, Р. Ітвелл одразу ж спростовує їх. На думку вченого, хоча можна знайти окремі

приклади, які б підтверджували ту чи іншу тезу, загалом фактори попиту, навіть у їх сукупності, не дозволяють вичерпно пояснити феномен зростання електоральної привабливості крайніх правих політичних партій. Саме тому він вводить другу групу – фактори пропозиції.

Фактори пропозиції Р. Ітвелл також поділяє на окремі аргументи або тези. Перша з них – теза про структуру політичних можливостей. Її дослідження дозволяє виявити, чи є «простір» для крайніх правих в існуючій політичній системі тієї чи іншої держави. Для цього аналізується, наскільки легко новим партіям інтегруватись в наявну партійно-політичну систему та наскільки цьому сприяють (або стають на заваді) традиційні політичні партії. Наприклад, якщо існуючі в державі політичні сили групуються ближче до центру ідеологічного спектру, що, як правило, викликає потребу в ігноруванні гострих питань, які починають входити до політичного порядку денного, але є надто суперечливими на певному етапі розвитку суспільства, крайнім правим легше привернути увагу виборців, що може сприяти поступовому зростанню їх впізнаваності, а згодом і рівня електоральної підтримки.

Другий аргумент – теза про медіатизацію. Засоби масової інформації, іноді самі цього не бажаючи, можуть пропагувати в суспільстві ідеї, притаманні крайнім правим політичним партіям. Вони часто створюють публікації або сюжети про національну культуру, якій протиставляються «унікальні» або «екзотичні» звичаї етнічних меншин чи мігрантів, біженці та шукачі притулку можуть позиціонуватись як загроза, особливо, коли наголос здійснюється на їх кількості, злочини, в яких задіяні «чужинці» висвітлюються по-іншому, з акцентом на те, хто саме їх здійснив тощо. Третій аргумент – теза про національні традиції. На думку Р. Ітвелла, вона зводиться до того, що крайні праві політичні партії можуть бути значно успішнішими у випадку, коли вони позиціонуватимуть себе як легітимну частину національної традиції.

Четвертий аргумент – теза про програмність. Її сутність – крайні праві політичні партії характеризуються цілісною та послідовною ідеологією, що дозволяє їм краще комунікувати з виборцями, оскільки передвиборчі кампанії у сучасних консолідованих демократіях дедалі більше перетворюються зі змагання особистостей в змагання програм. Врешті, п'ятий аргумент – теза про харизматичного лідера. Відповідно до неї, партійна демократія відходить в минуле і на заміну їй в епоху швидкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій починає зростати роль, яку відіграє лідер партії, що може привабити електорат завдяки особистим здібностям.

Як і у випадку з факторами попиту, Р. Ітвелл критикує кожну з тез факторів пропозиції, стверджуючи, що і тут неможливо вивести та верифікувати однозначні причинно-наслідкові зв'язки. Для того щоб все ж таки виокремити та охарактеризувати основні передумови зростання електоральної привабливості крайніх правих політичних партій, вчений пропонує кожну з груп факторів (попиту та пропозиції) поділити на три рівні: макро-, мезо- та мікрорівень. На його думку, лише у такому разі можна буде краще зрозуміти головні причини успіху даних політичних партій. На цій підставі він пропонує свою тезу, що є своєрідним поєднанням усіх перелічених факторів і може слугувати в якості чинника для пояснення радикалізації електоральних преференцій: зростання рівня сприйняття суспільством крайніх поглядів як легітимних та таких, які мають право на існування + підвищення рівня ефективності діяльності крайніх правих політичних партій + зменшення рівня довіри до політичної системи [114,с. 46].

Проблематика крайніх правих політичних партій здобула ще більшу популярність в останні роки. Серед праць, які отримали багато уваги науковців та були цитовані в великій кількості публікацій – збірник статтей під назвою «Представництво крайніх правих в сучасній Європі: від локального до транснаціонального» (2012 р.). До переліку авторів увійшли згадані вище К. Мудде, Р. Ітвелл, а також багато інших вчених. Особливістю

цієї праці був комплексний аналіз крайніх правих в різних країнах сучасної Європи, хоча саме в останні роки превалювали більш конкретизовані дослідження – певної держави чи, навіть, окремої політичної партії. Натомість, у даній книзі представлено результати вивчення як певних теоретичних питань (наприклад, така характеристика цих політичних партій як антисистемність, активістські крайні праві рухи в Європі як підґрунтя для функціонування партій, взаємозв'язок між свободою слова і самовираження та виникненням цих політичних сил та ін.), так і огляд ситуації в декількох державах – США, Італія, Польща, Туреччина та низки інших.

Вагомим внеском даної книги вважається аналіз та порівняння крайніх правих рухів і партій в більшості європейських країн. Кожна з статтей праці відображає власну думку та погляди авторів, однак чітко простежується певна загальна лінія дослідження, яка пронизує усю книгу. Зокрема, більшість вчених погоджуються, що крайні праві політичні партії залишаються дуже фрагментованими. Незважаючи на електоральні успіхи, всередині цих політичних сил виникає чимало конфліктів як щодо організаційних питань (наприклад, лідерства), так і щодо ідеології (міра негативного ставлення до іммігрантів-неєвропейців). Також, крайні праві доволі часто змінюють свої погляди і адаптують їх до реалій тієї країни, де вони функціонують.

Разом з тим, більшість авторів статтей, які увійшли до цієї збірки, погоджуються, що, будучи за описаними вище характеристиками порівняно слабкими, крайні праві політичні партії все-таки здійснюють вагомий вплив на політичний порядок денний своїх держав, змушуючи інші політичні сили змінювати свої погляди і включати до своєї риторики важливі для крайніх правих питання. Ще одна спільна риса – крайні праві дуже успішно використовують нові можливості, створені сучасними засобами масової комунікації, що і дозволяє їм покращувати свій імідж та здобувати електоральну підтримку [204].

Ще одна з більш сучасних праць має назву «Зростання крайніх правих в Європі: відхід до популізму та наголосу на «іншості». Її вихід відбувся у травні 2016 р., однак вона уже привернула достатньо уваги науковців, оскільки також передбачає комплексний виклад проблематики крайніх правих політичних партій з погляду теорії та практики. Специфікою цієї книги є і те, що тут аналізуються останні тенденції розвитку даної групи політичних партій, уже після виборів до Європейського парламенту у 2014 р., які принесли їм великий електоральний успіх. Це уже було здійснено в низці статтей різних вчених, однак, дане дослідження розглядається як одне з перших, яке представило максимально повний виклад цього в межах єдиної публікації [315].

Серед сучасних праць варто, також, відзначити і публікації німецького вченого Майкла Мінкенберга. Він найбільш відомий за книгою «Нові праві у порівняльній перспективі: США та Німеччина» (1993 р.). У ній він опирається на тези багатьох інших вчених, зокрема Г. Кітшельта. Одне з важливих питань, які розглядаються у праці – характер крайніх правих політичних партій. З одного боку, вони є порівняно новим політичним феноменом, оскільки вийшли на політичну арену відносно нещодавно. Крім того, вони базуються на постматеріалістичних цінностей. У час, коли базові потреби людини (фізіологічні та потреби в безпеці) для більшості людей задоволені, вони зосереджують свою увагу на проблемі свободи, самореалізації, охорони довкілля, захисту національної ідентичності, що і призводить до виникнення нових політичних сил, які намагаються дати відповіді на ці питання. Разом з тим, з іншого боку, при вивченні цих політичних партій не можна ігнорувати їх тісного взаємозв’язку з так званим історичним фашизмом і в цьому контексті їх варто розглядати як спадкоємців фашистських та нацистських партій, принаймні з ідеологічного погляду [216].

Більш сучасна праця М. Мінкенберга присвячена східноєвропейським крайнім правим політичним партіям. Будучи редактором книги

«Перетворення трансформації: східноєвропейські крайні праві в політичному процесі» (2015 р.), вчений є автором вступу та висновків, де представляє своє бачення ролі та місця крайніх правих у демократизації держав Східної Європи. Зокрема, він висловлює тезу, що ці політичні сили сприяли демократичним перетворенням в проаналізованих у праці країнах і сьогодні перетворились на доволі впливових акторів. Однак їх популярність у даному регіоні, разом з тим, викликає застереження, враховуючи, що тут, на відміну від західноєвропейських держав, такої гострої проблеми імміграції немає, а тому схильність населення голосувати за крайніх правих може свідчити про готовність замінити один авторитарний режим на інший, що, відповідно, є загрозою для подальшої демократичної консолідації в Східній Європі [219].

Загалом, проблематика східноєвропейських крайніх правих політичних партій здобуває дедалі більше популярності в останні роки. Якщо наукових досліджень, присвячених Німеччині, Італії, Франції, Австрії, скандинавським державам, уже є достатньо багато, то сьогодні у науковий дискурс поступово входять і країни Східної Європи. Крайні праві політичні партії розглядаються тут як у контексті демократичних трансформацій і формування партійно-політичного спектру всередині цих країн (що і було здійснено у праці за редакцією М. Мінкенберга), так і з погляду їх вступу до Європейського Союзу та впливу цієї події на внутрішньополітичні процеси загалом і радикалізацію електоральних преференцій зокрема.

До наукових публікацій, які розглядають крайні праві політичні партії в Східній Європі, варто, також, віднести книгу Андреа Пірро під назвою «Популістські радикальні праві в Центральній та Східній Європі: ідеологія, вплив та електоральна ефективність» (2015 р.). За своєю структурою ця праця практично не відрізняється від класичних розробок, присвячених крайнім правим політичним партіям. Після розгляду теоретичних питань (сутності і характеру цих політичних сил), вчений детально аналізує їх ідеологію на прикладі крайніх правих політичних партій Болгарії (політична

партія Атака), Угорщини (Рух за кращу Угорщину) та Словаччини (Словацька національна партія).

Друга частина книги присвячена причинам зростання електоральної популярності крайніх правих в обраних автором країнах. Використовуючи підхід Р. Ітвелла, А. Пірро розділяє їх на дві великі групи – чинники попиту та чинники пропозиції – кожна з яких вивчається на прикладі конкретних кейсів та наборів даних щодо електоральної успішностіпроаналізованих політичних партій. Автор приходить до висновку, що, незважаючи на схожі історичні передумови, в яких перебували країни під час виникнення цих політичних сил, між ними доволі мало спільного, хоч і його можна знайти. Зокрема, з погляду ідеології усім трьом партіям притаманний клерикалізм та розгляд етнічних меншин в якості головного ворога. Деякою мірою можна простежити і прояви євроскептицизму та антисистемності (яка виявляється через їх наголос на важливості боротьби з корупцією), проте у цих сферах подібності значно менше. У більшості інших питань і проблем крайні праві Болгарії, Угорщини та Словаччини демонструють відмінне бачення і підходи [253].

Наведений вище перелік вчених та їх публікацій є далеко не вичерпним. Головна увага у цьому розділі приділялась, передусім, найбільш впливовим науковцям і тим результатам, які лягли в основу подальших досліджень. Однак, крім зазначених вчених є ще ціла низка інших, які також аналізували проблематику крайніх правих політичних партій і сприяли активізації наукових дискусії. Зокрема, це: С. Браун, С. Василопулу, М. Вільсен, Т. Гівенс, Дж. Ендрюс, Дж. Лоуденс, М. Тоусен, Д. Халікіопулу, М. Харріс, Ш. Хенлі та ін.

До окремої групи науковців необхідно віднести і тих, чиї праці були присвячені конкретним країнам, у яких крайні праві політичні партії привернули увагу виборців та здобули певну електоральну привабливість. Так, проблематика крайніх правих політичних партій в Угорщині представлена в публікаціях таких вчених як: С. Ахмарі, М. Варга,

М. Джордан, П.Кенеш, Т. Ленд, А. Пірро, Б. Пітлас, Е. Салтман. Історія виникнення та ідеологія крайніх правих політичних партій Німеччини висвітлені у працях У. Бекеса, М. Брандстеттера, Л. Вейберга, Х-Й. Віна, Е. Годіна, В. Данілова, Ф. Декера, Б. Дженкінса, Л. Дітмера, Б. Зоммера, Н. Лепці, Л. Міліопулоса, П. Мніча, С. Тені, Р. Цітельмана, Р. Штосса і т.д.

Шведських крайніх правих загалом та електоральне зростання в останні роки партії Шведських демократів аналізували А. Відфельт, Р. Водак, К. Грін-Педерсен, Дж. Крогструп, К. Локсбо, Дж. Рідгрен, П. Рут, та ін. Специфіка крайніх правих політичних партій у Франції представлена у працях наступних вчених: Дж. Войгелерс, П. Дейвіс, Б. Ля Монтань, О. Мондон, Д. Поста, Д. Стокемер, К. Фіші, Дж. Шілдз. Серед вчених-дослідників Австрії варто відзначити таких науковців як: Д. Арт, О. Грубер, Ф. Дункан, Б. Лямонтань, Д. Стокемер, Р. Хайніш та ін.

Проблематика крайніх правих політичних партій поки що мало представлена в українському політологічному дискурсі. Можна знайти лише кілька вчених, які займаються її вивченням та публікують результати її досліджень. Серед них: Т. Дублікаш, О. Іванов, А. Романюк та А. Умланд. Разом з тим, уже було захищено одну кандидатську дисертацію на тему «Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки» (Миколаїв, 2010 р). Її автор – Антон Шеховцов – опублікував також низку статтей з даної проблематики, в тому числі іноземною мовою в зарубіжних виданнях. Безпосередньо в дисертаційному дослідженні присутня дискусія щодо термінології, яка була висвітлена раніше, після чого автор приділяє увагу виокремленню причин зростання виборчої підтримки крайніх правих політичних партій. Характеризуючи їх, А. Шеховцов використовує поширений в зарубіжній літературі підхід щодо поділу їх на дві групи – фактори попиту та структуру політичних можливостей. Враховуючи висновки багатьох вчених про неможливість пояснити радикалізацію електоральних преференцій за допомогою виявлення набору чинників, автор пропонує власну модель, яку він називає

«пояснювальною». Вона базується на трьох основних елементах («Артикуляція + Агрегація», «Легітимність», «Організація»), які по суті відображають поширені в зарубіжній політології ідеї та підходи. Третій розділ присвячено аналізу конкретних прикладів крайніх правих політичних партій. У цьому контексті автор виділяє дві групи країн – Західну, Південну і Східну Європу та Північну Європу. В рамках першої групи аналізуються Франція, Австрія, Італія, Греція, Польща і Румунія. Серед країн Північної Європи А. Шеховцов розглядає Данію, Норвегію та Швецію [33].

Враховуючи швидкі темпи розвитку крайніх правих політичних партій в державах Західної Європи, а також існування ймовірності виникнення і поширення цього феномену і на Україну, необхідним є комплексне дослідження крайніх правих політичних партій, насамперед, в електоральному та ідеологічному вимірі. Це дозволить краще зрозуміти, за якими ознаками ті чи інші політичні партії варто відносити до крайніх правих, та як змінюється ставлення виборців до них у різних європейських державах і в Україні. Для цього буде виокремлено основні етапи становлення крайніх правих політичних партій та охарактеризовано головні причини їх виникнення, розкрито сутність та специфіку їх ідеології, наведено конкретні приклади радикалізації електоральних преференцій в державах Європи, а також проаналізовано стан та перспективи розвитку крайніх правих політичних партій в сучасній Україні.

Концептуальною основою дослідження даної проблематики та необхідною умовою досягнення поставленої мети є використання низки наукових методів, а саме: системного, структурно-функціонального та історичного. В якості допоміжних методів застосовуються, також, статистичний і метод контент-аналізу. Системний метод, що дозволяє розглянути об’єкт, що досліджується, як єдине ціле, виявити багатоманітність зв’язків всередині нього та звести їх у єдину теоретичну конструкцію, було використано для з’ясування сутності крайніх правих політичних партій та обрання найкращого терміну для їх позначення,

визначення місця і ролі даних політичних сил у політичній системі суспільства.

Структурно-функціональний метод передбачає розчленування об'єкта дослідження на окремі елементи і вивчення взаємозв'язків і взаємодій між ними, в тому числі через розкриття функцій кожного з них, а також об'єкту як цілого. Елементи структурно-функціонального методу було застосовано при дослідженні ідеології крайніх правих політичних партій, яка розділяється на низку аспектів, кожен з яких аналізується як цілісність.

Історичний метод полягає у вивченні процесу становлення і розвитку об'єкта, що досліджується. Він дозволяє краще зрозуміти специфіку його сучасного стану та пояснити виникнення тих чи інших ознак чи елементів. У даному дослідженні історичний метод було використано для аналізу еволюції крайніх правих політичних партій. Зокрема, було виокремлено два основні етапи розвитку цієї групи політичних партій, що дозволило прослідкувати зміну їх характеру від неофашистських до сучасних постіндустріальних масових партій.

Статистичний метод має різноманітні прояви – від представлення даних у вигляді збірних таблиць і діаграм до проведення складних розрахунків на їх основі. У даному дослідженні було використано перший варіант – при вивченні рівня електоральної підтримки крайніх правих політичних партій в різних країнах було зібрано дані щодо результатів виборів та систематизовано їх. Контент-аналіз як метод, що дозволяє проаналізувати текстові документи, було застосовано для дослідження програм крайніх правих політичних партій та співставлення висловлених ідей з головними цінностями, притаманними даній ідеології.

Таким чином, проблематика крайніх правих політичних партій є порівняно новою не лише в українському, а й в зарубіжному політологічному дискурсі. Це спричиняє деяку плутанину щодо оптимального терміну, який варто використовувати для їх позначення. Серед них: «неофашистські», «нові праві», «антиіммігрантські», «популістські» тощо. Однак найбільша дискусія

ведеться щодо двох термінів «радикальні» та «крайні». Кожен з цих термінів має прихильників серед впливових вчених-дослідників даної проблематики, проте, в українській політології більш доречним буде термін «крайні». Він має низку переваг: на відміну від терміну «радикальні» йому не притаманні негативні конотації та асоціації з екстремізмом, він дозволяє одночасно показати розміщення даної групи політичних партій на партійно-політичному спектрі країни і представити сутність їх ідеології.

Крайні праві політичні партії досліджуються цілою низкою зарубіжних вчених, зокрема, К. Мудде, П. Ігнаці, Г. Кітшельтом, Е. МакГеном, Г.-Дж. Бетцом, Р. Ітвеллом, П. Норріс, М. Вільямс. Ці науковці аналізують головні теоретико-методологічні питання в рамках даної проблематики: термінологічне позначення даної групи партій, причини зростання їх електоральної підтримки, етапи становлення, специфіку ідеології тощо. Крім них, є ще ціла група досліджень, які стосуються конкретних країн чи політичних партій і дозволяють більш глибоко зрозуміти особливості функціонування крайніх правих в тій чи іншій державі. В Україні дослідження крайніх правих політичних партій перебуває в зародковому стані, що ще раз підкреслює актуальність вивчення даної проблематики у вітчизняній політичній науці.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ПРИЧИНИ ЗРОСТАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ

Історія крайніх правих політичних партій розпочинається практично одразу ж після завершення Другої світової війни. З цією тезою погоджується переважна більшість зарубіжних дослідників, які аналізують цю проблематику. Разом з тим, у деяких доволі впливових працях можна знайти і інший підхід, відповідно до якого найбільш повне висвітлення еволюції цих політичних партій буде неможливим без розгляду партій і організацій, що виникли і дещо раніше. Про це, зокрема, веде мову і П. Ігнаці. Хоча вчений виокремлює два основні етапи в історії крайніх правих політичних партій, перший з яких починається після Другої світової війни, розглядаючи конкретні країни, він намагається виявити ті асоціації, які існували ще до початку воєнних дій всередині століття та стали передумовою для появи власне крайніх правих політичних партій. Приміром, характеризуючи Францію, він висвітлює діяльність таких організацій як Французька дія, що виникла у 1905 р. як парасолькова структура для кількох ініціатив і груп, «Федерація жовтих Франції», у 1903 р. трансформована у Націонал-соціалістичну партію, Національна федерація ветеранів і Національний союз ветеранів, що виникли після Першої світової війни, Патріотична молодь (1924 р.), Вогняний хрест (1928 р.), Французька солідарність тощо [163, с. 84-85].

Дослідження цих організацій і рухів мало б сенс у тому разі, якби предметом даної дисертаційної роботи була виключно історія крайніх правих політичних партій. Оскільки її предмет є значно ширшим, доречніше розпочати відлік існування крайніх правих саме з того моменту, коли вони набули сучасних ознак і характеристик, тобто, з перших десятиліть після завершення Другої світової війни. У цей час з’являються перші політичні

партії, що відстоюють цінності та ідеали, характерні для крайніх правих сьогодні. Разом з тим, у той період вони мали чимало спільного з фашистськими політичними силами, що дещо відштовхувало потенційних виборців, а тому змушувало їх шукати свою нішу у партійно-політичних системах тогочасних держав. Через це перший етап історії крайніх правих часто називають етапом «ідеологічного пошуку», а політичні партії, що виникали в цей час – традиційними крайніми правими.

У післявоєнні десятиліття крайні праві політичні партії, передусім, з'являються у тих державах, які зазнали найбільшого впливу від фашистських чи нацистських режимів – Німеччині, Італії та Австрії. Іноді до цього переліку додають і Францію, де популярність колабораціоністського уряду Віші була доволі високою, незважаючи на його окупаційний характер. У даному дослідженні також буде підтримано думку про те, шо французьких крайніх правих (насамперед, Національний фронт), незважаючи на дещо специфічний характер їх функціонування, варто вважати крайніми правими першої хвилі.

Засновниками та прихильниками традиційних крайніх правих політичних партій були, передусім, колишні члени фашистських і нацистських партій та організацій, або ті, хто підтримував чи прихильно ставився до їх ідей [163, с. 21]. Враховуючи особливість тогочасного історичного періоду, іноді вони спочатку формували асоціації, які, на перший погляд, мали неполітичний характер, однак насправді були покликаними об'єднувати однодумців та сприяти поширенню їх поглядів. Найчастіше вони обирали формат спортивних, молодіжних або організацій ветеранів. Поступово такі асоціації почали виходити у політичну площину і стали підґрунтям для формування крайніх правих політичних партій.

Першою крайньою правою політичною партією прийнято вважати «Італійський соціальний рух», що виник у 1946 р. Оскільки це трапилось лише через півтора року після повалення фашизму в Італії, важко було передбачити її електоральну привабливість, проте, саме ця політична сила

спромоглась досягти значно більших успіхів, аніж інші крайні праві, засновані приблизно у той же час. Тому її розглядають як ідейну натхненницю тих партій, що виникли дещо пізніше.

Офіційно партію очолював молодий колишній нацист, який обіймав низьку посаду в партії Муссоліні, а тому був маловідомим – Джорджіо Альміранте. Однак, вважається, що насправді усіма процесами в Італійському соціальному русі керували значно впливовіші та досвідченіші лідери нацистського режиму, які були змушені переховуватись через загрозу покарання за попередню діяльність, тому не могли офіційно займати будь-які публічні посади. Прагнення відповідати вимогам часу проявилось в ідеології, яка була доволі поміркованою і лише в окремих аспектах (насамперед, через використання символів і метафор), могла б бути пов’язаною з фашизмом, в той час як партія загалом позиціонувала себе як «братерство ветеранів», та в організаційній структурі, яка вибудовувалась, скоріше, за зразком масової політичної партії, а не централізованих мілітаристських об’єднань, якими були класичні фашистські та нацистські партії [163, с. 36].

У 1947 р. Італійський соціальний рух вперше взяв участь у виборах, висунувши своїх кандидатів до муніципалітету Риму. Здобувши 4% голосів, партія зуміла представити себе як фундамент для об’єднання усіх тих, хто відчував ностальгію за попереднім режимом та відстоював схожі цінності та ідеали. Завдяки намаганням залишатись в межах демократично-правових правил партія протиставляла себе екстремістським організаціям і рухам, що також сповідували дану ідеологію, проте у своїй діяльності часто вдавались до насильства і тероризму. У парламентських виборах партія взяла участь у 1948 р., здобувши 2,2% голосів та 6 депутатських мандатів [163, с. 36].

З того часу і до 1960-х рр. результати партії лише зростали. Вона продовжила свою стратегію інтеграції в існуючу політичну систему, що приваблювало дедалі більше виборців. Цьому сприяла і зміна керівництва на більш досвідчених партійних діячів. Зокрема, у 1950 р. партію очолив Альфредо де Марсаніч, колишній урядовець при фашистському режимі. Це

дозволило партії перейти від нової маргінальної політичної сили у велику та впливову політичну партію. Так тривало до початку 60-х рр. ХХ ст., коли партія спромоглась здобути достатньо голосів для того, щоб одноосібно надавати підтримку урядам меншості, які формувались у той час. Вперше Італійський соціальний рух почав розглядатись як потенційний легітимний партнер для формування коаліції. Його вплив зростав надзвичайно швидкими темпами [163, с. 38].

Проте, збільшення електоральної популярності крайньої правої політичної партії викликало хвилю занепокоєння в суспільстві, яка була використана лівими політичними партіями. Перед партійним з'їздом у Генуї розпочались активні масові протести, які супроводжувались жорсткими сутичками з поліцією та призвели до смерті кількості представників лівих сил. Наслідком стала заборона проведення з'їзду та відставка уряду. Ці події негативно позначились на репутації Італійського соціального руху і з того часу починається його занепад, який тривав до початку 80-х рр., коли в Італії, як і в інших європейських країнах, розпочався другий етап становлення крайніх правих політичних партій.

Спад електоральної популярності призвів до традиційних для крайніх правих в таких умовах внутрішньопартійних конфліктів і розколів. Усередині Італійського соціального руху загострилась боротьба між прихильниками більш центристських ідей та поміркованих підходів до діяльності і тими, хто відстоював необхідність переходу партії на засади крайньої правої ідеології і різкого протиставлення себе усім іншим політичним силам в державі. Зрештою, це призвело до ідеологічної кристалізації та поступового внутрішнього посилення партії, що і дозволило їй досягти успіху у кінці ХХ ст.

Практично ідентичний шлях пройшли і інші перші крайні праві політичні партії в державах Європи. Такі ж етапи можна виокремити в історії і в «Партії свободи Австрії» (заснованої у 1949 р. під назвою «Ліга незалежних»), і в Німецької партії Рейху, наступницею якої стала Націонал-

демократична партія Німеччини, і в низки французьких крайніх правих, які згодом утворили Національний фронт. Хоча ці партії в сукупності були менш електорально успішними, ніж Італійський соціальний рух, залишаючись більш маргіналізованими та ефективними здебільшого на локальному рівні, у їх житті також можна помітити деяку популярність одразу після виникнення, після якої був період спаду рівня підтримки та маргіналізації, який супроводжувався внутрішньопартійною боротьбою та ідеологічним пошуком. Зрештою, здійснивши кристалізацію своїх ціннісних засад та подолавши конфлікти, ці партії спромоглись закріпитись в партійних системах своїх країн ближче до кінця XX ст.

Перші крайні праві політичні партії в Німеччині були засновані ще у той час, коли контроль за її територією залишався в руках союзників – СРСР, США, Великобританії і Франції – які поділили її на чотири сфери впливу. Будь-які рішення, які стосувались управління суспільством, затверджуватись окупаційною владою. Це означало, що лише ті політичні сили, які були ними дозволені, могли бути створеними та розпочати активну політичну діяльність. Незважаючи на це, партійне життя на усіх частинах Німеччини, крім тієї, що належала СРСР, відновилось доволі швидко. Серед перших партій, що з'явились у той час, були і три крайні праві. У 1945 р. було засновано Асоціацію за економічне відновлення, у 1946 р. розпочала свою діяльність Німецька консервативна партія – Німецька права партія, а через три роки виникла Група дії / Європейський народний рух Німеччини.

Поява у перші післявоєнні роки аж трьох крайніх правих політичних партій, які на той момент були ідеологічно близькими до нацизму, викликає цілу низку запитань з боку дослідників даної проблематики. Найбільш часто можна зустріти нерозуміння того факту, чому їх існування було дозволено союзниками, які лише нещодавно побороли фашизм. На думку вчених, головним мотивом для прийняття такого рішення було прагнення виявити ностальгічні настрої в суспільстві та тримати їх під контролем, що може бути

здійснене значно ефективніше, якщо вони будуть проявлятись через легітимно діючі організації, а не приховуватись.

Правдивість цієї тези потребує окремого дослідження, однак про ефективність такого підходу свідчить уже те, що ідеї ностальгії за колишньою величчю та попереднім режимом дуже чітко проявились в риториці новостворених політичних партій. Зокрема, Асоціація за економічне відновлення виступала проти денацифікації і побудови демократії, апелюючи до незадовільної політичної і економічної ситуації в державі, яка пов'язувалась з прагненням побудувати в країні парламентських демократичних структур. Німецька консервативна партія – Німецька права партія ідеологічно продовжила традиції націонал-консервативних політичних сил, що існували в Німеччині ще в часи Веймарської республіки. Найбільш інноваційною була третя із перелічених партій – Група дії / Європейський народний рух Німеччини, яка виступала за об'єднання країни та подальшу інтеграцію усіх європейських держав [163, с. 61].

Крайні праві політичні партії були доволі популярними у перші післявоєнні роки. На виборах до парламенту Баварії уже в 1946 р. Асоціація за економічне відновлення отримала 7,4% голосів, через рік Німецька консервативна партія – Німецька права партія здобула 3,1% у Шлезвігу-Гольштейні. Обидві партії показали високі результати і на виборах до парламенту у 1949 р. Асоціація за економічне відновлення отримала підтримку 2,9% виборців, що дало їй 12 мандатів, за Німецьку консервативну партію – Німецьку праву партію проголосувало 1,8% виборців, що означає 5 місць у парламенті. Найменш успішною була Група дії / Європейський народний рух Німеччини, яка дуже швидко припинила своє існування [78].

Після утворення Федеративної республіки Німеччини та передачі її владі права реєстрації політичних партій було засновано ще чотири крайні праві політичні сили. У 1949 р. виникли Соціалістична імперська партія та Німецька спільнота, у 1950 р. – Загальнонімецький блок / Союз вигнаних та безправних і Німецька імперська партія. Найрадикальнішою серед них була

Соціалістична імперська партія, яка проголосила себе неонацистською і не визнавала владу держави, але саме вона була найбільш успішною. Популярність виборців партія здобула на півночі країни, отримавши 11% голосів на виборах до земельного парламенту Нижньої Саксонії і 7,7% – до земельного парламенту Бремена [78].

Проте, через надто радикальні висловлювання і відкрито пронацистську програму діяльність Соціалістичної імперської партії у 1952 р. була заборонена Конституційним судом. Таке рішення мало негативний вплив на усі інші крайні праві політичні партії, що поступово втратили прихильників і припинили своє існування. Єдиним винятком став Загальнонімецький блок / Союз вигнаних та безправних, який здобув велике представництво в парламенті. Однак ця партія мала одну дуже чітку мету – захист своєї цільової групи, яку вона репрезентувала. Для того щоб досягти її, вона поступово відійшла від цінностей крайньої правої ідеології, взяла участь у формуванні коаліції та уряду і зрештою була поглинута Християнсько-демократичним союзом.

Період з 1953 по 1964 рр. характеризується поступовою маргіналізацією крайніх правих політичних партій в Німеччині. Через це перший етап їх історії в даній країні іноді поділяють на два підетапи: з 1949 по 1953 рр. і з 1964 по 1968 рр. У зазначені роки крайні праві демонстрували порівняно кращі результати, аніж у проміжний період (з 1952 по 1964 рр.), коли їх представники навіть не потрапляли до земельних парламентів. Єдиною партією, що утримувала хоча б мінімальний інтерес виборців, була Німецька імперська партія, яка кілька разів набирала більше 3%, а у 1959 р. спромоглась подолати 5% бар'єр і здобути одне місце у земельному парламенті Рейнланда-Пфальца. Але і її результат в середньому коливався навколо 1% [78]. Ще менше здобували інші партії, які поступово зникали з політичного життя.

Низький рівень підтримки виборців призвів до кризи всередині Німецької імперської партії. Її наслідком стали протистояння між

поміркованими та радикально налаштованими групами, які зрештою вийшли з партії. Прагнучи подолати як внутрішню фрагментацію, так і загалом проблему розрізненості крайніх правих політичних сил, керівництво партії здійснило спробу їх об'єднання через створення на основі цього союзу нової політичної партії. Її було засновано у 1964 р. під назвою Націонал-демократична партія Німеччини і вона залишається однією з найвпливовіших в державі і досі [163, с. 65].

Формування нової політичної сили дало суттєвий поштовх розвитку крайніх правих політичних партій в Німеччині. Це дозволило дистанціюватись від нацистського минулого з одночасним збереженням важливих для крайнього правого електорату тем. Проявом такої стратегії стало обрання на посаду голови Націонал-демократичної партії Німеччини не попереднього керівника Німецької імперської партії Адольфа фон Таддена, а депутата та колишнього члена ХДС Фрідріха фон Талена (хоча деякі науковці стверджують, що реальне управління партією здійснював саме перший), який позиціонувався як більш поміркований та досвідчений саме у парламентській діяльності [230, с. 26].

Розвиток Націонал-демократичної партії Німеччини відбувався швидкими темпами. Їй вдалось сформувати широку мережу членства та розгалужену організаційну структуру. Це принесло і перші електоральні успіхи – уже через рік після заснування партія здобула 2% голосів, що стало найкращим результатом крайніх правих з 1949 р. На місцевих виборах у 1966, 1967 та 1968 рр. було збережено високий рівень підтримки: 7,4% голосів у Баварії (15 місць в земельному парламенті), 7,9% – у Гессені (8 мандатів), 7% – у Нижній Саксонії (10 мандатів), 6,9% – у Рейнланд-Пфальці (4 мандати), 9,8% – у Баден-Вюртембергу (12 мандатів). Вдвічі було збільшено результат на виборах до федерального парламенту 1968 р. – 4,3%. Хоча партія не подолала виборчий бар'єр, але змогла представити себе як значно сильнішого опонента правлячій Великій коаліції Соціал-демократичної партії Німеччини та Християнсько-демократичного союзу /

Християнсько-соціального союзу, аніж слабка «офіційна опозиція» Вільна демократична партія [78].

Разом з тим, у Націонал-демократичній партії Німеччини, як і в більшості крайніх правих політичних партій на початку їх історії, існувало дві протилежно налаштовані групи – помірковані та радикальні. У перші роки діяльності ймовірність конфліктів доволі низька, оскільки партії зосереджують свою увагу на формуванні впізнаваності та здобутті підтримки. Проте, із одержанням успіхів на виборах, а особливо у період зниження електоральної привабливості, як правило, вони поступово загострюються. Так трапилось і в Націонал-демократичній партії Німеччини, де такі суперечності стосувались як ідейно-ціннісних засад, так і лідерства. У 1967 р. відбулось відкрите протистояння формального голови партії фон Талена та неформального її керівника фон Таддена. Останній вийшов з нього переможцем та зрештою був офіційно обраний на дану посаду [307].

Внутрішньопартійні конфлікти ще більшою мірою знизили рівень підтримки Націонал-демократичної партії Німеччини. Хоча він дещо зберігся у кінці 60-х рр., але з того часу почав поступово зменшуватись. На початку 70-х рр. партія втратила представництво в парламентах усіх земель та протягом наступного десятиліття її результат не перевищував 1,1%. Націонал-демократична партія Німеччини вступила у тривалий період кризи та ще більш жорстких і тривалих внутрішньопартійних конфліктів, в якому перебувала до початку 80-х рр., коли розпочався новий етап історії крайніх правих політичних партій не лише в Німеччині, а й в інших країнах Європи. Про це мова буде йти в Розділі 4.

Ще однією країною, де крайні праві політичні партії почали виникати практично одразу після завершення Другої світової війни, була Австрія. Специфіка політичного життя цієї держави полягає у тому, що тут, ще починаючи з XIX ст. існували три так звані «табори» або групи політичних партій, кожна з яких представляла свою систему цінностей. Перші два табори були більш консолідованими та стабільними і представляли, відповідно,

соціалістичну та католицьку ідеологію. Третій «табір» був значно фрагментованішим та утворювався різноманітними організаціями та рухами, що відстоювали ідеали націоналізму. Після завершення Другої світової війни дозвіл на відновлення отримали представники перших двох таборів. Відповідно, було поновлено функціонування Християнсько-демократичної (згодом перейменованої в Австрійську народну партію) та Соціал-демократичної політичних партій. Представники третього табору змогли почати свою роботу лише через чотири роки, коли було засновано першу крайню праву політичну партію Австрії – Лігу незалежних [163, с. 105].

Як і у довоєнний період, третій, «національний», табір не був однорідним. Хоча Ліга незалежних (пізніше перейменована на Партію свободи Австрії) була і залишається найбільш відомою та впливовою австрійською крайньою правою політичною силою, крім неї час від часу виникали і інші організації, що відстоювали схожі цінності і принципи. Під час першого етапу таких партій було дві – Націонал-демократична партія та Демократична прогресивна партія. Націонал-демократична партія була створена у 1967 р. колишнім членом Партії свободи Австрії Норбертом Бюргером, якого не задовольняв перехід партії у певний момент історії на більш помірковані позиції. Натомість, Н. Бюргер вірив у те, що ефективності та електоральної привабливості можна досягти лише за допомогою радикальних інструментів, в тому числі через використання насильства. Заснована ним політична партія залишалась маргінальною протягом усього часу свого існування. Вона лише раз брала участь у парламентських виборах, здобувши 0,1%. Результати були надзвичайно низькими і на виборах до земельних парламентів: у Бургенланді Націонал-демократична партія одержала 0,29% у 1977 р. і 0,23% у 1988 р.; у Відні – 0,02% у 1978 р.; у Верхній Австрії – 0,38% у 1973 р.; у Нижній Австрії – 0,25% у 1969 р. та 0,1% у 1979 р., у Штирії – 0,08% у 1970 р. [332]. Партія проіснувала до 1988 р., коли її діяльність була заборонена Конституційним судом, однак так і не змогла здобути бажаного впливу на політичне життя країни.

Демократична прогресивна партія була створена у 1965 р. Францом Ола, колишнім активним членом Соціал-демократичної партії Німеччини, який в свій час навіть займав посаду Міністра внутрішніх справ, але зрештою був виключений з партії. Ця політична сила також залишалась маргінальною, здобуваючи лише незначні успіхи на виборах місцевого рівня. Найкращим її результатом стало отримання 5,21% голосів і трьох мандатів у земельному парламенті Форарльбергу у 1969 р., проте, уже в 1973 р. вони були втрачені, оскільки партія одержала лише 0,34% голосів. Менше 1% виборців підтримували її і в інших землях, де вона також брала участь у виборах – Бургенланді, Верхній та Нижній Австрії. На виборах до федерального парламенту у 1966 р. за Демократичну прогресивну партію проголосувало 3,3% виборців, що було доволі високим результатом, хоч і не дозволило потрапити до законодавчого органу. Однак і цей рівень підтримки не вдалось закріпити і уже в 1970 р. партію підтримало лише 0,3% виборців [332]. Після падіння рівня популярності партія проіснувала ще деякий час, але, оскільки її електоральна привабливість базувалась на особистості Ф. Ола, після завершення ним своєї політичної кар'єри, вона поступово зійшла з політичної арени.

Відтак, серед австрійських крайніх правих політичних партій, що відносяться до першого етапу становлення цих політичних сил та мають тривалу історію, на особливу увагу заслуговує Ліга незалежних, більш відома за своєю сучасною назвою, яку вона отримала у 1956 р. – Партія свободи Австрії. Популярність партія здобула практично миттєво після заснування. Уже на перших виборах до національного парламенту, в яких вона взяла участь, Ліга незалежних отримала 11,7% голосів та змогла делегувати 16 представників до законодавчого органу [332].

Такий успіх можна пояснити існуванням певної психологічної прірви в австрійському суспільстві. Як всередині країни, так і поза її межами ця держава розглядалась, з одного боку, як одна з винуватців подій Другої світової війни, а з іншого – позиціонувалась як перша жертва нацизму. Тому

тут не було впроваджено таких радикальних проблем очищення влади і суспільства від залишків від цієї ідеології, як це було здійснено в Німеччині та Італії, хоча кількість її прихильників у часи війни теж була доволі високою. Багато австрійців щиро підтримували диктаторські режими та вважали аншлюс своєї держави відновленням історичної справедливості через довгоочікуване та бажане возз'єднання німецького народу. Оскільки ці настрої не засуджувались так відверто, як у німецькому і австрійському суспільстві, та не культивувалось відчуття вини, уже в перші місяці після завершення війни в Австрії почали виникати спортивні союзи, товариства ветеранів, молодіжні організації тощо, які насправді були об'єднаннями колишніх нацистів та прихильників нацизму, що шукали шляхів відстоювання і поширення своїх ідей в суспільстві. Серед таких асоціацій був і Альянс ліберальних студентів, де розпочав свою політичну кар'єру майбутній лідер Партії свободи Австрії Йорг Хайдер [163, с. 109].

Розвинута мережа неонацистських організацій створила фундамент для виникнення та успішного функціонування крайніх правих політичних партій, найвпливовішою серед яких на першому етапі історії цих політичних сил в Австрії, як і було зазначено вище, стала Ліга незалежних. Першим її головою був колишній член партії нацистів Антон Райнталлер. Він спрямовував партію у тому напрямі, який наближав її до ідеалів історичного нацизму. Ідеологія Ліги незалежних ґрунтувалась на відчутті ностальгії за імперською величчю та незадоволенні від нав'язування народу вини за його минуле. Натомість, стверджувалось у партійній риториці, австрійці повинні пишатись тим, що вони належать до німецької культурної спільноти і позиціонувати себе саме як частину цього великого народу. А. Райнталлер очолював партію протягом двох років, а після його смерті цю посаду обійняв ще один колишній нацист, офіцер СС Фрідріх Петер. У 1956 р. відбулось перейменування Ліги незалежних на Партію свободи Австрії [338, с. 156].

Здобувши електоральний успіх уже в перші роки свого існування, партія не змогла закріпити його і, як і більшість ранніх крайніх правих

політичних партій, тривалий час залишалась маргінальною. Незважаючи на описані вище настрої, чимало виборців того періоду пам'ятали Другу світову війну та її негативні наслідки для своєї країни, а тому були готові докласти усіх зусиль для недопущення повторення цих подій. Це стало головною причиною підтримки ними консенсусу між двома найбільшими політичними силами – Австрійською народною партією та Соціал-демократичною партією Австрії. Їх постійне перебування при владі гарантувало стабільність, яка була дуже потрібною суспільству у післявоєнний період і сприяло, хоч і дуже повільному, але все ж певному руху уперед. Як наслідок, Партія свободи Австрії не могла вийти за межі третьої позиції в державі, що, зрештою, призвело до поступового падіння її електоральної підтримки.

Найкращим результатом того періоду і аж до здійснення електорального прориву наприкінці 80-х – на початку 90-хх рр. було одержання 10,9% голосів виборців та 14 мандатів на виборах до національного парламенту у 1953 р. Після того результат був практично однаковим і коливався лише незначною мірою, дещо знизившись у другій половині 60-х – 70-х рр. – 6,5% та 6 місць у 1956 р., 7,7% та 8 місць у 1959 р., 7% та 8 місць у 1962 р., 5,4% і 6 місць у 1966 р., 5,5% та 6 місць у 1970 р., 5,5% і 10 місць у 1971 р.. 5,5% та 10 місць у 1975 р., 6,1% і 11 місць у 1979 р. Приблизно така ж ситуація зберігалась і на рівні земельних парламентів, де партія отримувала по кілька мандатів у більшості з них, а в деяких узагалі не мала представництва [332]

Низький рівень електоральної підтримки змусив Партію свободи Австрії шукати шляхів виходу із ситуації. Одним з варіантів для неї стала зміна ідеології, для того щоб більшою мірою відповідати вимогам часу. Саме у той період, намагаючись максимально дистанціюватись від нацизму, Партія свободи Австрії почала схилятись до ідей лібералізму, відповідно змінивши свої програмні документи і риторику. Це навіть стало підставою для її прийняття у 1979 р. в Ліберальний інтернаціонал, хоча вона дуже швидко була з нього виключена [163, с. 112].

Зміна стратегії позиціонування Партії свободи Австрії дала свої результати і партія вперше в історії змогла позиціонувати себе як потенційного союзника, а не суперника для однієї з двох провідних політичних партій країни. Хоча партія так і залишалась третьою, отримавши у 1983 р. 5% голосів виборців та 12 місць у парламенті, поступове ідеологічне зближення з соціал-демократами мало своїм наслідком об'єднання цих партій в коаліцію та формування спільного уряду. Посаду канцлера обійняв представник Соціал-демократичної партії Австрії, а Норберт Стегер, тогочасний голова Партії свободи Австрії, став віце-канцлером [163, с. 112].

Проте, перехід партії на більш помірковані ліберальні позиції та, особливо, об'єднання з соціал-демократами, незважаючи на те, що партія змогла здобути не лише представництво в законодавчому органі, а й доступ до прийняття важливих політичних рішень, викликали хвилю внутрішньопартійних протестів і конфліктів. Значно активізувались до того часу порівняно пасивні радикально налаштовані ветеранські та молодіжні крила партії, які домоглись відставки голови і обрання на цю посаду у 1986 р. Йорга Хайдера, відомого своєю відданістю крайній правій ідеології. Це стало початком нового етапу історії не лише Партії свободи Австрії, а й крайніх правих політичних партій в цій державі загалом. Новий лідер зумів подолати маргіналізацію партії та зробити її однією з найвпливовіших політичних сил в країні. Другий етап становлення крайніх правих в Австрії також буде розглянуто у розділі, присвяченому радикалізації електоральних преференцій у державах Європи в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Ще однією країною, крайні праві політичні партії якої відносять до першої хвилі, є Франція. Історія цих політичних сил у їх сучасному розумінні тут також бере свій початок з перших років після завершення Другої світової війни. Після поразки Франції у протистоянні нацистському режиму державою протягом чотирьох років правив режим Віші. Його специфікою у порівнянні з іншими колабораціоністськими урядами було те, що, на думку

багатьох дослідників, він доволі позитивно сприймався французьким народом, незважаючи на те, що був нав'язаний ззовні. Основою для такої підтримки було пропагування близьких французам цінностей – роботи, сім'ї та сильної держави. На перше місце ставились національні інтереси, а прояви індивідуалізму жорстко засуджувались. Базуючись на історичних особливостях розвитку даної країни, ці ідеї викликали підтримку населення, яке принаймні частково почало сприймати цей уряд як такий, що може повернути Франції належне їй місце та роль на міжнародній арені [163, с. 88].

Включення режимом Віші у публічний дискурс проблематики національної єдності та ідентичності з підкресленням важливості відновлення колишньої могутності і величі Франції стали підґрунтям для формування після завершення війни цілої низки молодіжних, студентських, спортивних, ветеранських та інших організацій, які складались з колишніх прихильників режиму Віші та були мали на меті культивування пропагованих ним цінностей. Перші такі організації, які стали відправною точкою для виникнення крайніх правих політичних партій, з'явились у другій половині 1940-х рр. Найвідомішою серед них була заснована у 1949 р. «Молода нація». Ця організація була дещо відмінною від інших асоціацій такого ж типу. По перше, вона вперше відкрито позиціонувала себе як неофашистську. По друге, її цільовою аудиторією була, насамперед, молодь та студентство, що змінило фокус її діяльності суто з ностальгії за минулим, притаманним асоціаціям ветеранів, до зосередження на актуальних для того часу питаннях. Офіційно організація проіснувала до заборони її діяльності у 1958 р., хоча окремі осередки активності збереглись і після того [163, с. 89].

До відомих неонацистських та крайніх правих організацій варто віднести ще кілька, які були засновані дещо пізніше, у 60-70-х рр. XX ст. Заборона діяльності «Молодої нації» стала на заваді веденню ними активної публічної діяльності, що мало своїм наслідком низький рівень впізнаваності і підтримки, а отже, практично повну їх маргіналізацію. Ситуація змінилась з початком війни за незалежність Алжиру. Тогочасний глава держави Шарль

де Голль обіцяв, що буде докладено усіх зусиль для збереження територій. Проте, незважаючи на величезні військові витрати, ця обіцянка виконана не була і колонію, все ж, було втрачено. Це було дуже негативно сприйнято громадськістю і дозволило крайнім правим організаціям, які піднімали це питання у своїй риториці, дещо повернути собі вплив на політичний порядок денний.

Зокрема, у суспільному дискурсі того часу почала поширюватись думка про те, що відокремлення Алжиру матиме незворотні для держави наслідки, означатиме кінець величі Франції і, потенційно, може стати початком її повного занепаду і загибелі. Такі погляди артикулювались, в тому числі, і крайніми правими політичними партіями та організаціями, що знову здобули популярність. Серед них особливу увагу привертає студентська організація «Захід». Як і у випадку з «Молодою нацією», її цільовою аудиторією також була молодь, що і визначило основний набір інструментів, які вона застосовувала. Її діяльність була дуже бурхливою і для пропагування ідей використовувались, здебільшого, вуличні акції, які супроводжувались бійками з опонентами і поліцією, здійсненням актів насильства і руйнування майна тощо. Це стало підставою для офіційної заборони діяльності «Заходу» у 1968 р. [338, с. 80-81].

Проте, рівень популярності та підтримки цієї організації уже був достатньо високим, для того щоб продовжити свою діяльність і навіть розширити її. Рух дуже швидко реорганізувався у нове утворення під назвою «Новий порядок». Враховуючи досвід попередників та прагнучи уникнути чергової заборони, новоутворена асоціація уже розглядала вуличну активність не як самоціль, а як засіб для здобуття політичного впливу. Для цього їй було необхідно перетворитись у повноправного та легітимного учасника політичного процесу, що зумовило потребу у перетворенні в політичну партію. Дії з об’єднання фрагментованих крайніх правих організацій, що здійснювались представниками Нового порядку та низки

схожих організацій, і стали підставою для формування у 1972 р. Національного фронту [338, с. 80-81].

Однак, виникнення Національного фронту не було першою спробою виходу крайніх правих політичних організацій на політичну арену. Ще за два десятиліття до того, у 1951 р. було засновано Національний союз незалежних та республіканців, який також став парасольковим утворенням для крайніх правих політичних рухів. Обрання саме такого формату об'єднання було зумовлено, насамперед, специфікою виборчої системи Франції, що була сприятливою для широких коаліцій різних груп та партій з схожими ідейно-ціннісними засадами. Формування одразу політичної партії розглядалось як менш ефективне та надто затратне, оскільки в умовах традиційної для цієї країни мажоритарної системи абсолютної більшості новим політичним партіям потрібен тривалий час, щоб подолати маргіналізацію. Доцільність такого підходу підтверджує і історія Національного фронту, від заснування якого і до здобуття електоральних успіхів пройшло понад десятиліття. Головним успіхом Національного союзу незалежних та республіканців стало обрання чотирьох його представників до національного парламенту, проте вони дуже швидко приєднались до інших політичних груп у законодавчому органі [163, с.88].

Першою власне крайньою правою політичною партією вважається Союз з захисту власників крамниць і ремісників. Вона була заснована у 1954 р. П'єром Пужадом, а тому її часто також називають партією «пужадистів». Хоча ця партія не була крайньою правою у сучасному розумінні, наближаючись до цієї групи політичних сил, скоріше, своїм антисистемним характером і виступами проти певних дій влади, аніж власною цілісною концепцією розвитку держави, її, все ж, варто розглядати, принаймні як попередницю крайніх правих у Франції [98, с. 130].

Діяльність Союзу зосереджувалась навколо головного питання – несправедливості і неефективності тогочасної системи оподаткування у Франції. Партія позиціонувала себе як представника інтересів власників

крамниць і ремісників, які боялись, що економічні реформи, що здійснювались у післявоєнні роки, будуть несприятливими для малого підприємництва, спричинивши його банкрутство і маргіналізацію. Ця проблема викликала інтерес в громадськості, що дозволило партії уже в перші роки існування об'єднати навколо себе велику кількість людей. Цьому сприяло перетворення діяльності партії в максимально публічну – пужадисти проводили численні багатотисячні вуличні мітинги та демонстрації, а також лобіювали бажані для них законодавчі зміни [163, с. 89].

Усі ці ідеї було покладено у програму руху, яка мала назву «Граматська» за найменуванням міста Грамат на півдні Франції. Документ складався з восьми пунктів, зосереджених навколо проблематики оподаткування і соціального забезпечення. Своїм завданням Союз ставив захист ремісників та власників невеликих крамниць, які не можуть повноцінно конкурувати з супермаркетами та іншим великим бізнесом. Висловлювалась і чітка позиція проти податку на прибуток. Для досягнення своїх цілей рух пропонував впровадити дієві механізми прямої демократії, які б дозволили максимально залучати народ до процесів прийняття рішень та створили противагу непрофесійним і корумпованим політикам. Висловлювались і ідеї щодо важливості національної єдності та ідентичності, яка повинна ґрунтуватись на спільності походження і культури і переважати будь-які штучні відмінності [289, с. 69].

Незважаючи на активне використання вуличних акцій та протестів, а також антисистемну позицію, Союз з захисту власників крамниць та ремісників дуже швидко пройшов процес політизації, оскільки стало зрозумілим, що досягнення поставлених цілей буде значно ймовірнішим за умови перетворення об'єднання з групи тиску в політичну партію. Наслідком цих процесів стало формування у 1956 р. «Союзу та французького братства», на який покладалась функція участі у виборах. Уже того ж року Союз представив свої виборчі списки до і, хоча не було ще підготовлено повноцінної виборчої програми, а виставлені кандидати були переважно

маловідомими, він одержав близько 11% голосів та здобув понад 50 місць у Національній асамблеї [289, с. 72].

Однак, отримавши практично одразу після заснування високий результат, Союз з захисту власників крамниць і ремісників, як і більшість нових крайніх правих політичних партій, не спромігся утримати і зберегти його. Партія виявилась абсолютно неготовою до парламентської діяльності, яка потребувала зовсім інших навиків та інструментів, аніж вулична. Як наслідок, деякі депутати поводились доволі непрофесійно, що відштовхнуло від неї ту частину електорату, яка повірила у представлені ідеї та очікувала втілення в життя передвиборчих обіцянок. Додаткові перешкоди на шляху досягнення партією хоча б якихось успіхів у парламентській діяльності виникали і через її надто радикальну риторику як у законодавчому органі, так і поза ним. Як наслідок, Союз не розглядалась іншими політичними силами як потенційний партнер навіть для вирішення окремих політичних питань, що перетворювало його в ізольований політичний суб'єкт, неспроможний впливати на політичний порядок денний.

Усі ці проблеми призвели і до типових для крайніх правих, що знаходяться у схожій ситуації, внутрішніх протистоянь. Зокрема, очевидними стали розбіжності у поглядах між лідером партії П'єром Пужадом і частиною її членів. Наприклад, незважаючи на підтримку переважною більшістю членів партії Конституції П'ятої республіка, він проголосував проти. Очевидно, що непрофесійна, організаційно слабка та така, що страждає від внутрішніх конфліктів партія почала втрачати підтримку, що призвело і до поступового зниження кількості членів. Уже на наступних виборах у 1958 р. кандидати від пужадистів отримали 1,5% голосів і цей результат погіршився ще більше у 1962 р, становивши лише 0,28%. Це стало кінцем руху пужадистів [289, с. 77].

Як уже було зазначено вище, ще однією спробою до об'єднання фрагментованого та малоуспішного крайнього правого руху у Франції, зрештою, призвело до виникнення у 1972 р. Національного фронту. Партія

також мала на меті формування парасолькової організації, яка б інтегрувала представників різноманітних громадсько-політичних організацій та ініціатив. Такий шлях розвитку мав як певні переваги, так і недоліки. З одного боку, кожне з цих об'єднань мало власну базу членів та прихильників, ставлення яких до Національного фронту з самого початку було позитивним. Це, також дало політичній партії певну впізнаваність одразу на старті діяльності, що надзвичайно важливо для молодих політичних сил, яким, як правило, необхідно кілька років, щоб принаймні проінформувати електорат, особливо у територіально великих країнах, про своє існування, основні цінності, цілі та прагнення, кандидатів тощо.

З іншого боку, Національний фронт став платформою для співпраці доволі різних організацій, кожна з яких мала власне уявлення пробажану структуру майбутньої партії, ідейно-ціннісні засади і принципи, стратегію та методи діяльності. Це дало поштовх для виникнення внутрішньопартійних конфліктів та суперечок. Голова партії Жан Марі Ле Пен відстоював необхідність побудови парламентської партії, яка б діяла в межах закону та демократичних правил гри і саме таким чином, хай і поступово, здобувала підтримку електорату. Однак більш радикальні групи всередині партії, звиклі до активної вуличної діяльності та використання насильства, не вірили в те, що запропонованими Ле Пеном методами можна досягти поставлених цілей, і закликали до продовження традиційно притаманних крайнім правим організаціям та рухам інструментів.

Внутрішні суперечності стали особливо очевидними після перших електоральних невдач. Національний фронт взяв участь у виборах до парламенту у 1973 р. та одержав лише 0,48% голосів виборців. Цей результат був значно нижчим за очікування, оскільки, як було зазначено вище, кожна з організацій, яка брала участь у його формуванні, привнесла власний соціальний капітал та була переконана, що рівень підтримки крайніх правих після об'єднання ними своїх зусиль та висування єдиних списків лише зростатиме. Низьким був і особистий результат Ле Пена, що висував свою

кандидатуру на пост президента Франції у 1974 р. та отримав усього 0,7% [118].

Електоральні невдачі лише поглибили існуючі в партії суперечності та несприйняття як методів діяльності, так і особистості Ле Пена. Наслідком стала чітка кристалізація опозиційно налаштованоїгрупи, яка включала в основному колишніх членів та прихильників Нового порядку. Вона відстоювала необхідність замінити надто поміркованого голову партії на більш радикального і відповідно модифікувати курс та стратегію розвитку партії. На активність цієї групи не вплинула навіть заборона діяльності організації того ж року, хоча передбачалось, що її члени можуть, навпаки, прагнуть «сховатись» всередині Національного фронту, через що їм буде невигідно вступати в конфлікти з керівництвом партії.

Протистояння та конфлікти тривали протягом доволі тривалого часу, то активізуючись, то знову переходячи у латентну фазу. У певний момент перемога Ле Пена здавалась очевидною, оскільки він спромігся мобілізувати зусилля і достатню підтримку для того, що змусити прихильників Нового порядку покинути Національний фронт. Проте, цей період затишшя був коротким і зазначена група змогла повернутись в партію і все-таки витіснити Ле Пена. Останньому довелось використати суд, в якому він зумів відстояти своє право на використання бренду Національного фронту, а також численні переговори і торги з членами різних внутрішньопартійних груп і організацій. Зрештою, протистояння завершилось перемогою Ле Пена. Йому вдалось відновити свій вплив на партію, знову обійняти посаду голови та поступово перетворити Національний фронт у стійку і об’єднану структуру [338, с. 83].

Перемога і відновлення Ле Пена на посаді змусили його опонентів знову вийти з партії, цього разу остаточно. Для досягнення своїх цілей та збереження активної позиції у межах крайнього правого руху вони утворили у 1974 р. власну політичну силу під назвою «Партія нових сил», яка проіснувала до 1998 р. Обидві партії були практично ідентичними за ціннісно-ідейними принципами. Партія нових сил використовувала ті ж теми

та піднімала ті ж питання у своїй риториці, як і Національний фронт, що значною мірою заплутувало електорат та ставало на заваді здобуття електорального успіху обома політичними силами.

Проте, між партіями були і певні відмінності. Перш за все, Партія нових сил відкрито виступала проти особистості Ле Пена як лідера не лише Національного фронту, а й крайнього правого руху у Франції загалом. Його характеризували як егоцентричного та зосередженого виключно на власній кар'єрі, чим, як стверджувалось, він шкодить усім крайнім правим. Представники Партії нових сил переконували, що якби Національний фронт очолював хтось інший, партія потенційно демонструвала б значно вищі результати, вдалось би зберегти єдність крайнього правого руху в країні та загалом досягти вищих результатів.

Несприйняття Ле Пена виявлялось і у ті моменти, коли Національний фронт здобував електоральні успіхи, наприклад, коли Ле Пену вдавалось здобути великий рівень підтримки на президентських виборах. Іноді можна зустріти твердження, що надто різка критика його у такі моменти, коли електорат очікував єдності крайніх правих політичних партій, негативно впливало саме на Партію нових сил, яка втрачала через це популярність, деякою мірою сприяючи навіть відтоку її електорату до Національного фронту. Однак, незважаючи на це, партія була досить послідовною у цих поглядах, позиціонуючи себе як противагу Національному фронту та нову об'єднуючу силу для крайніх правих. Це проявилось, в тому числі і в її основних документах. Так, у 1979 р. було створено її програму під назвою «Пропозиції для нових політичних правих», де було викладено погляди на інший формат консолідації політичних сил даного ідеологічного спрямування [289, с. 179].

Друга головна відмінність між Національним фронтом та Партією правих сил полягала у підтримці різних методів діяльності. Ле Пен вважав, що, обравши шлях формування саме політичної партії, крайні праві підкреслили свою готовність діяти за допомогою тих інструментів, які

використовують і інші політичні сили, змагаючись з ними за підтримку електорату. Це означало поміркованість в обранні методів, надання переваги участі у виборах і парламентській діяльності на противагу механізмам прямої дії. На противагу цьому, Партія нових сил вважала значно ефективнішими саме останні (вуличні акції, мітинги, демонстрації тощо). Всіляко підкреслювалась їх основна перевага – вони дозволяють напряму спілкуватись з населенням, максимально залучати його до досягнення поставлених цілей і перетворювати спочатку в прихильників, а згодом і у виборців.

Третьою відмінністю було ставлення до інших політичних партій. Національний фронт у той момент часу позиціонував себе як повністю антисистемну політичну партію, що передбачало критику не лише тогочасної політичної еліти, а й усіх інших політичних сил, в тому числі й опозиційних. Усі французькі політичні партії розглядались, насамперед, як конкуренти, а не як потенційні партнери. Вони представлялись виборцям з використанням традиційної для крайніх правих риторики як корумповані закриті елітарні об’єднання, зосереджені виключно на задоволенні власних інтересів, які звертають увагу на народ суто у період виборів. Враховуючи специфіку політичної ситуації загалом та, зокрема, типу виборчої системи у Франції, електоральний прорив Національному фронту вдалось здійснити лише після перегляду такої стратегії та запозичення ідей у Партії нових сил. Остання, на противагу Національному фронту, значно прихильніше ставилась до потенційної співпраці з традиційними правими політичними партіями. Вони розглядались як можливі партнери, які допоможуть партії здобути електоральні успіхи та з якими можна буде взаємодіяти у досягненні принаймні частини поставлених цілей. Антисистемність у неї проявлялась у критиці влади, політичної еліти та політичних партій іншого ідеологічного спрямування.

Незважаючи на наявність цих відмінностей, обидві крайні праві політичні партії у другій половині 70-х та на початку 80-х рр. змагались за

однакові сегменти електорату. Базуючись на схожих ідеологічних засадах, маючи приблизно рівну кількість членів та прихильників, для пересічного виборця вони виглядали ідентично. Це негативно впливало не лише на їх потенційний електорат, а й загалом на ставлення до крайніх правих політичних партій у Франції, що зрештою призвело до подальшого падіння підтримки обох політичних сил. Яскравим проявом цього стала неспроможність жодної з них зібрати 500 підписів для реєстрації свого представника кандидатом у президенти у 1981 р., а Національний фронт того ж року здобув найнижчий результат в своїй історії на виборах до законодавчого органу – 0,18% [163, с. 93].

Ситуація змінилась внаслідок нещасного випадку, коли загинув один з найвпливовіших представників Нового порядку та Партії нових сил Франсуа Дюпра внаслідок вибуху бомби, що була закладена в його автомобіль. Це дещо дезорієнтувало членів і прихильників партії та ослабило цю політичну силу. Національний фронт, на противагу цьому, якраз перейшов у більш стабільну фазу існування. Ле Пен зумів нарешті зосередити у своїх руках весь вплив над партією та поступово перетворити його з асоціації громадських організацій активістського типу у професійну політичну партію [163, с. 92]. Таке його зміцнення завдало додаткового удару по Партії нових сил, яка фактично з того часу зникла з політичної арени, хоч формально продовжувала існувати до 1998 р. і періодично брала участь у виборах, висуваючи своїх кандидатів до органів влади різного рівня.

Після зникнення основного суперника та поступової стабілізації ситуації всередині партії, Національний фронт почав переглядати свою стратегію діяльності. Як уже було зазначено вище, він запозичив підхід, раніше характерний для Партії нових сил, і став більш відкритим до союзів з іншими політичними партіями, насамперед, на місцевому рівні. Дослідники вважають, що утворення таких коаліцій і дозволило партії здійснити електоральний прорив на початку 80-х рр. XX ст., що і стало початком другого етапу історії крайніх правих політичних партій Франції.

Відтак, перший етап історії крайніх правих політичних партій відзначився виникненням низки політичних сил, насамперед, у тих державах, що зазнали найбільшого впливу фашизму або нацизму. Вони пройшли період становлення як з погляду організаційної структури, так і в контексті ідеології. У цьому і полягає важливість цього етапу, який дозволив крайнім правим пройти через усі труднощі внутрішньопартійного формування, іноді зосереджуючись виключно на виживанні і утриманні хоча б тих незначних відсотків, які вони здобули. Партії були змушені активно шукати власну ідеологічну нішу в стабільних партійно-політичних системах європейських країн, що сприяло кристалізації їх ідейно-ціннісних засад.

Крім зазначених вище країн, у даному дисертаційному дослідженні будуть, також, проаналізовані крайні праві політичні партії Швеції та Угорщини. Оскільки основна увага приділятиметься тим політичним силам, які виникли під час другого етапу історії політичних партій цієї групи, в межах даного розділу варто коротко зупинитись на тих партіях, які функціонували дещо раніше. Їх складно віднести до крайніх правих політичних партій першого етапу, насамперед тому, що вони не були пов’язаними з так званим історичним фашизмом, а базувались на ідеях захисту традиційних цінностей, сильної національної держави тощо, які згодом лягли в основу крайньої правої ідеології. Однак вони заслуговують на увагу, оскільки створили підґрунтя для виникнення сучасних крайніх правих політичних партій в своїх країнах і хронологічно їх діяльність припала саме на цей період. Враховуючи, що через належність до соціалістичного табору Угорщина не мала розвинутої партійної системи аж до кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст., у даному контексті розглядатиметься лише Швеція.

Першою крайньою правою політичною партією Швеції була Прогресивна партія. Вона була заснована у 1968 р. з метою об’єднати розрізнені та фрагментовані крайні праві рухи та організації в державі, які на той час уже існували, але були маловідомими. На початку своєї історії партія зосереджувала головну увагу на питаннях необхідності трансформації

податкової системи, однак з 1980-х рр. в її риториці почала домінувати проблематика імміграції. Прогресивна партія намагалась наслідувати схожі більш успішні політичні партії даного ідеологічного спрямування в сусідніх країнах, проте, так і не спромоглась вийти на національний рівень, обмежившись окремими локальними перемогами та обранням її представників до місцевих рад. Зокрема, через фінансові труднощі Прогресивна партія не змогла взяти участь у виборах до національного парламенту та поступово перетворилась у ще більш маргінальну.

З метою покращення свого становища політична сила здійснила кілька спроб об'єднати зусилля з іншими ідеологічно близькими політичними партіями Швеції. Зокрема, у 1986 р. було утворено Шведську партію, до якої, також увійшла партія Збережемо Швецію шведською. Проте, це об'єднання проіснувало лише рік [49, с. 89]. Більш того, відсутність електоральних успіхів призвела до внутрішніх конфліктів та відокремлення локальних ініціатив, які намагались діяти максимально автономно, використовуючи власний місцевий соціальний капітал і дистанціюючись від невдач «материнської»партії.

У 1989 р. Шведську партію було перейменовано на Шведську прогресивну партію та проведено відповідне оновлення іміджу. Проте, і це не допомогло їй здобути популярність. Після утворення на початку 90-х рр. XX р. іншої крайньої правої політичної партії під назвою Нова демократія, Шведська прогресивна партія втратила частину членів, в тому числі і основного фінансового спонсора, який також вирішив підтримувати більш успішних нових демократів, що призвело до фінансових проблем. Проте, незважаючи на труднощі, Шведська прогресивна партія продовжує існувати і досі [249]. Сьогодні вона являє собою, скоріше, об'єднання низки місцевих партійних організацій, які використовують це ім'я та бренд і відстоюють крайні праві політичні цінності, здобуваючи мінімальну підтримку лише на певних територіях.

Практично одночасно з Прогресивною партією існувала ще одна крайня права політична сила – Збережемо Швецію шведською. Вона була заснована низкою праворадикальних та екстремістських рухів у 1979 р. з метою протистояння імміграції, темпи якої почали зростати у той період. Саме цю політичну силу вважають першою в країні, яка почала виносити проблему імміграції на громадське обговорення, характеризуючи її як один з найбільших викликів, якому доведеться протистояти уже найближчим часом.

Незважаючи на таке вузьке спрямування своєї риторики та діяльності, партія Збережемо Швецію шведською зуміла поступово перетворитись з погано організованого малочисельного антиіммігрантського руху в традиційну політичну партію. Відбулась формалізація її структури та було розпочато активну системну роботу над залученням нових прихильників та членів. На початку 80-х рр. ХХ ст. було здійснено спробу вийти на політичну арену та перетворитись у повноцінну парламентську партію, однак успіху у цьому досягнуто не було. Як уже зазначалось вище, протягом 1986-97 рр. партія Збережемо Швецію шведською разом з Прогресивною партією входила до союзу під назвою Шведська партія, який також був невдалим. Проте, навіть після розпаду цього об'єднання партія не припинила спроб консолідації крайніх правих політичних сил та рухів в країні, і, зрештою, саме вона стала основою для формування партії Шведських демократів у 1988 р. [334, с. 181].

Протягом 80-х рр. певний успіх в Швеції мала сепаратистська Партія Сконе (за назвою регіону на півдні країни). Враховуючи, що сепаратистські партії, як правило, розглядають окремо від крайніх правих, серед вчених тривають дискусії щодо доречності віднесення цієї політичної сили до даної партійної групи. Тим не менше, оскільки така позиція існує, варто охарактеризувати цю партію детальніше. Як і Збережемо Швецію шведською, Партія Сконе в якості головної проблеми розглядала імміграцію. Вона зосереджувала свою увагу на політичних, економічних, соціальних та

культурних наслідках цього феномену та закликала до необхідності її обмеження.

Особливістю ідеології Партії Сконе у порівнянні з іншими шведськими крайніми правими були сепаратистські настрої і заклики. Вона відстоювала думку про необхідність відокремлення цього регіону від решти території Швеції та здобуття ним незалежності. Це стало основою для одержання партією підтримки саме на цій території. Найкращим її електоральним результатом було здобуття 7,2% голосів на муніципальних виборах у 1985 р. у столиці Сконе, місті Мальме, що дозволило їй отримати 5 депутатських мандатів у місцевій раді. Проте, партія не змогла зберегти цей успіх та втратила практично усе представництво уже на наступних виборах. Винятком були лише міста Мальме та Сведала, де Партія Сконе була присутньою у муніципальній владі протягом 1990-х – на початку 2000-х рр. Зокрема, у Мальме вона здобула 3 мандати у 1988 р., 2 у 1991 р., 3 у 1994 р., 2 у 1998 р. та 2 у 2002 р. У комуні Сведала їй вдалось здобути 2 мандати у 1985 р. та по одному у 1998 та 2002 р. [106].

Із виходом на політичну арену більш успішних Шведських демократів Партія Сконе почала поступово втрачати підтримку. Шведські демократи витіснили її навіть у «рідному» регіоні, здобуваючи там дедалі більшу кількість голосів. Проте, вона продовжує існувати і до сьогодні та бере участь у виборах на регіональному та місцевому рівні. Головною темою партії і надалі залишається імміграція, що дає підстави відносити цю політичну силу до крайніх правих, оскільки для власне сепаратистських партій більш характерним є наголос на історичній чи іншій унікальності свого регіону як підстави для його відокремлення від решти країни. Вона проводить демонстрації проти засилля іноземців, насамперед зосереджуючи свою увагу на представниках мусульманських країн. Наголошуючи, що ця релігія несумісна з демократичними цінностями та загрожує решті суспільства, партія закликає до вжиття заходів, спрямованих на обмеження міграції прихильників ісламу до Швеції. На відміну від інших крайніх правих

політичних сил не лише у цій країні, а й у більшості європейських держав, Партія Сконе позитивно ставиться до НАТО та виступає за вступ Сконе до цієї організації після відокремлення даного регіону від Швеції і здобуття ним незалежності[263].

Другий етап історії крайніх правих політичних партій розпочався у 1980-х рр. і триває досі. У зарубіжній літературі його іноді називають періодом «закріплення», оскільки саме у цей період крайні праві у багатьох європейських державах почали переходити зі статусу маргінальних та суто позапарламентських і позасистемних політичних сил у невід'ємний елемент партійно-політичного спектру. У той же час починають зростати і їх електоральні успіхи. Чимало крайніх правих саме тоді вперше здобувають представництво у місцевих органах влади, а ті, хто залишався на місцевому рівні – переходять на національний. Деякі з них навіть спромоглись одержати достатню підтримку для участі у формуванні парламентської коаліції та уряду.

Поширеною характеристикою крайніх правих політичних партій другого періоду є термін «постіндустріальні». Ті з них, які виникли ще на першому етапі, до 80-90-х рр. XX ст. завершують процес кристалізації своєї ідеології і остаточно дистанціюються від так званого історичного фашизму. Поширеною практикою того часу було започаткування публічного процесу оновлення, який проявлявся у зміні лідерства, остаточному відмежуванні від екстремістських правих, забороні на використання певної символіки чи риторики тощо.

Другою особливістю цього етапу є і поява цілої низки нових крайніх правих політичних партій, як у вище зазначених державах, так і у тих, де ці політичні сили раніше не існували. Вони мали суттєву перевагу над крайніми правими, що виникли у перші післявоєнні десятиліття, оскільки змогли врахувати їх помилки та труднощі, з якими ті стикались під час першої хвилі, успішно уникаючи їх. Абсолютно нові крайні праві були цілком позбавлені негативних асоціацій з історичним фашизмом, а ті з них, які виникали через

об’єднання чи переформатування «старих» політичних партій, також одразу ж позиціонували себе як ідейно та організаційно нових, що позитивно впливало на зростання їх популярності.

Саме під час другого етапу відбулись очевидні зміни в ідеології, а, відповідно, і в передвиборчій риториці крайніх правих політичних партій, і вона поступово набула сучасного вигляду. На перший план серед численних питань, які піднімались політичними партіями даного ідеологічного спрямування, виходить проблема імміграції. Це питання на той момент дедалі більше турбувало громадськість та ставало частиною публічного дискурсу і у багатьох країнах власне крайні праві політичні сили були першими, хто його вніс у політичний порядок денний.

Радикалізація електоральних преференцій та зростання рівня підтримки крайніх правих політичних партій, що відбулось наприкінці XX – на початку XXI ст. змусила вчених шукати причини цього феномену. Хоча крайні праві існували протягом десятиліть, через надто низький рівень підтримки вони тривалий час залишались маргінальними. Ситуація змінилась дуже швидко, з погляду розвитку політичних партій в історії людства, можна сказати, що це відбулось практично одномоментно. Через це для характеристики успіхів крайніх правих часто використовують такий термін як «електоральний прорив». Як наслідок, це викликало значний науковий інтерес і практично усі вчені, що досліджують дану проблематику, тією чи іншою мірою у своїх розробках торкаються питання причин зростання рівня підтримки крайніх правих політичних партій.

Разом з тим, практика показує, що це – найважче завдання, яке постає при вивченні даної проблематики. Аналіз наявних публікацій свідчить про те, що, незважаючи на високу якість багатьох досліджень, які базуються на великих масивах даних і використанні складних методів математичного аналізу і статистики, поки що не вдалось виявити чіткі причинно-наслідкові зв’язки між тими чи іншими суспільно-політичними явищами і збільшенням рівня електоральної привабливості крайніх правих політичних партій.

Висновки одного науковця чи групи вчених дуже швидко спростовуються іншими, які перевіряли ці дані з використанням відмінних інструментів або розглядали їх під дещо іншим куток.

До хрестоматійних прикладів таких суперечностей можна віднести припущення щодо того, що крайні праві політичні партії найбільше підтримують ті групи виборців, для кого наслідки глобалізаційних процесів були найвідчутнішими. Якщо бізнес та висококваліфіковані фахівці отримують вигоду від відкриття кордонів і ринків, підвищуючи таким чином свої прибутки, то низькокваліфіковані та некваліфіковані працівники втрачають роботу через перенесення виробництва і робочих місць у ті країни, де рівень оплати праці нижчий. Оскільки крайні праві політичні партії, як правило, позиціонують себе як противників глобалізації, зростання їх підтримки іноді пов'язують з наявністю серед виборців перелічених вище груп та їх активністю при голосуваннях.

Разом з тим, хоча теза про те, що загалом і справді люди низькокваліфікованої та некваліфікованої праці схильні підтримувати крайніх правих, підтримується більшістю вчених, деякі з них наполягають, що не варто шукати тут причинно-наслідкових зв'язків. Іншимисловами, хоча перелічені категорії виборців і справді наявні серед електорату цих політичних сил, це не означає, що некваліфікований чи низькокваліфікований робітник обов'язково схилятиметься до голосування за крайніх правих. Підтримка крайніх правих може бути і вищою в тих регіонах або серед тих категорій виборців, які, навпаки, розглядають глобалізацію як благо, оскільки вона створює для них додаткові можливості.

Ще одним прикладом може слугувати і гіпотеза про взаємозв'язок рівня імміграції і підтримки крайніх правих політичних партій, які виступають проти останньої. Можна знайти як дослідження, що демонструють наявність кореляції між збільшенням кількості мігрантів у певній державі і електоральною успішністю крайніх правих, так і публікації, де висновки протилежні і наводяться дані, що показують, що дані політичні

сили можуть бути успішними і на тих територіях, де проблема імміграції не стоїть настільки гостро.

У першому розділі було наведено низку підходів до виокремлення основних причин радикалізації електоральних преференцій в країнах Західної Європи, зокрема, мова йшла про погляди К. Мудде, П. Ігнаці, Г. Кітшельта і Е. МакГанна, Р. Ітвелла, П. Норріс та інших вчених. Їх напрацювання лягли в основу дослідження головних передумов зростання електоральної підтримки крайніх правих і в рамках даної дисертації. Однак для кращого розуміння специфіки кожного з факторів, їх буде названо не факторами попиту і пропозиції, факторами макро, мезо і мікрорівня, а поділено на дві групи – суспільно-політичні та інституційні. На нашу думку, це дозволить значно краще передати сутність тих причин радикалізації електоральних преференцій, які буде віднесено до цих груп. Зокрема, в межах суспільно-політичних факторів проаналізовано ті явища і процеси, які сприяють привернення уваги суспільства до крайніх правих політичних партій, а інституційні чинники є тими передумовами, які можуть допомогти або перешкодити перетворенню зацікавленості і підтримки виборців у реальні результати на виборах, а отже, отримані партіями відсотки і мандати.

Загалом, сукупність суспільно-політичних явищ та процесів, що сприяла зростанню електоральної привабливості крайніх правих політичних партій у другій половині XX ст. – на початку XXI ст., можна охарактеризувати виразом «формування постіндустріального суспільства». Саме у цей період відбулись значні політичні, соціальні та економічні трансформації, які змінили не просто суспільний устрій, а фундаментальні цінності, які визначали життя людини протягом століть. Перед державою постали нові виклики, на які традиційні політичні партії не спромоглись дати адекватної та власної відповіді. Це і створило можливості для крайніх правих, які уже існували в той час, але здебільшого залишались маргінальними, збільшити рівень своєї електоральної підтримки.

Радикалізація електоральних преференцій мала своїм наслідком не лише появу нової групи політичних партій, а й трансформацію характеру партійно-політичних систем західноєвропейських країн. Їх виникнення базувалось на двох «революціях» – національній та промисловій – які призвели до формування традиційних політичних партій. Перша революція полягала у конфлікті між національною культурою та субнаціональними групами, утвореними за етнічною, релігійною чи мовною ознакою. Сюди ж відноситься і протистояння між церквою, яка прагнула зберегти свій вплив, та державою, що всіляко його обмежувала через впровадження принципу розмежування релігії та політики. Цей конфлікт можна, також, виразити через розбіжності між «центром» та «периферією». Друга революція являла собою протистояння між тогочасною політичною елітою (великими землевласниками) і новим політичним класом, що лише з'являвся (буржуазією). Цей конфлікт проявлявся, спочатку, у суперечностях між містом та селом, а згодом переріс у те, що К. Маркс назвав класовою боротьбою – між пролетаріатом і капіталістами [195].

Зазначені революції або соціальні конфлікти сформували своєрідні «лінії розлому», навколо яких і виникли традиційні політичні партії. Кожна з них спиралась на власну електоральну базу і відстоювала цінності, притаманні своїм виборцям. «Завмерлості» партійних систем сприяло і розширення виборчих прав і поступове їх отримання усім дорослим населенням. Ті, хто виступали за посилення ролі держави у перерозподілі наявних ресурсів задля зменшення нерівності, відносили себе до лівої частини ідеологічного спектру, відповідно, ті, хто підтримував зменшення втручання влади в економіку та відстоював свободу конкуренції – до правого. Релігійне протистояння знайшло свій вираз у дебатах між консервативно-орієнтованими та ліберально-орієнтованими групами щодо ролі сім'ї і церкви в житті людини. Конфлікт центру і периферії проявився через обговорення ступеню децентралізації держави і збалансування повноважень національного уряду та місцевого самоврядування [195].

Оскільки така ситуація залишалась незмінною протягом певного часу, партійно-політичні системи в європейських країнах у перші десятиліття після Другої світової війни були доволі стабільними. Нові політичні партії, якщо і з'являлись, лише у виняткових випадках могли подолати маргіналізацію, переважно існуючи непомітно для основної маси електорату і поступово сходячи з політичної арени. Це стосується усіх політичних сил, що виникали у той час, незалежно від їх ідеологічного спрямування, в тому числі і крайніх правих політичних партій, які під час першого етапу своєї історії здобули лише кілька електоральних перемог і не змогли закріпити цей успіх.

Однак, наприкінці XX ст. відбулась ще одна суспільна революція, яка має назву «постіндустріальна». Її наслідком стало виникнення нової лінії розлому, а відповідно і нового типу соціально-політичного конфлікту – між індустріальним та постіндустріальним суспільством. Це призвело до руйнування традиційних соціальних зв'язків, стабільність електоральних баз політичних партій почала потроху зменшуватись і на політичну арену вийшли нові постіндустріальні політичні сили, серед яких – і крайні праві політичні партії.

Аналіз формування постіндустріального суспільства в якості передумови радикалізації електоральних преференцій зустрічається у багатьох зарубіжних працях з даної проблематики та може здійснюватись різноманітними шляхами. На наш погляд, найкращий спосіб висвітлення специфіки цього процесу полягає у виокремленні тих соціально-економічних груп, серед яких рівень підтримки крайніх правих політичних партій найвищий. Це дозволить зрозуміти, які саме зміни в житті суспільства спонукають їх до голосування за дану партійну групу. Хоча електорат крайніх правих, як і будь-яких політичних партій, не є однорідним та може суттєво відрізнятись залежно від країни, специфіки її історичного розвитку і сучасного стану, все ж, у дослідженнях західних вчених можна знайти низку узагальнень щодо тих груп виборців, які найбільш схильні до підтримки цих політичних сил.

Найчастіше до електоральної бази крайніх правих політичних партій відносять робітників некваліфікованої та низькокваліфікованої праці. Характеризуючи їх, К. Мудде називає їх «невдахами модернізації», наголошуючи, що в сучасних умовах змінюється структура та потреби ринку праці, а ця соціально-економічна група виявилась найменш готовою адаптуватись до нових умов [227, с. 203]. Через розвиток новітніх технологій і дедалі більшу автоматизацію виробництва потреба у низькокваліфікованій та некваліфікованій праці скорочується, і представники цієї групи втрачають наявні робочі місця та перспективу знайти інше місце праці. Знижується рівень їх добробуту, зменшуються можливості щодо забезпечення себе та своєї родини, що призводить до акумуляції незадоволення існуючим станом справ у державі.

Разом з тим, такі явища як модернізація, технологізація тощо є доволі абстрактними та можуть викликати нерозуміння у даної групи виборців, а тому вони можуть бути схильними до пошуку інших мішеней для свого роздратування. Ці настрої дуже вдало використовують крайні праві політичні партії. Вони персоніфікують цю загрозу, пропонуючи представникам даної соціально-економічної групи в якості такої мішені обрати мігрантів та біженців, кількість яких на межі XX і XXI століття почала зростати дедалі швидшими темпами. При цьому, вони діють дуже ефективно, апелюючи, знову ж таки, не до абстрактних аргументів про національну ідентичність, національну культуру чи інші близькі поняття, а ведучи мову, насамперед, про добробут, який для цього електорату є найважливішим. Іншими словами, зв’язок між модернізацією як суспільно-політичним явищем і безробіттям серед робітників низькокваліфікованої та некваліфікованої праці через зміни на ринку виглядає значно незрозумілішим, аніж між тим, що на сусідньому будівництві працює дедалі більше іммігрантів, в той час як друзі та колеги, для яких це було єдиною можливістю забезпечити свої родини, один за одним втрачають роботу [242, с. 132].

Підтримка крайніх правих політичних партій поширена і серед так званих вразливих верств населення, які у певний момент часу чи постійно залежать від системи державної соціальної допомоги. У другій половині ХХ ст. кількість та різноманіття соціальних програм в країнах Західної Європи лише збільшувалась, що сформувало цілу групу тих, для кого ця допомога стала основним джерелом фінансових чи матеріальних надходжень або покриття видатків. Разом з тим, наприкінці століття ситуація змінилась. Через потребу збалансувати державний бюджет, зменшити його дефіцит і мінімізувати борг, частина програм почала скорочуватись або й скасовуватись, що викликало хвилю суспільного невдоволення. Хоча у дослідженнях не було виявлено прямого причинно-наслідкового зв'язку між згортанням соціальної політики та збільшенням рівня підтримки крайніх правих політичних партій у конкретних державах, ці політичні сили змогли вдало використати і це суспільно-політичне явище, формуючи свою електоральну базу серед вразливих верств населення.

Головною причиною підтримки представниками даної соціально-економічної групи крайніх правих політичних партій вважається культивування останніми так званого «шовінізму у сфері соціальної політики», який є елементом їх ідеології. Мова тут йде про те, що ресурси державного бюджету – обмежені, а тому необхідно раціонально їх використовувати. Обрана владою політика механічного скорочення програм та урізання витрат не є ефективною, з погляду крайніх правих. Натомість, ця раціональність має проявлятись у зменшенні кола тих, хто може претендувати та отримувати соціальну допомогу. Абсолютна перевага повинна віддаватись «своїм», тобто, громадянам своєї країни. При цьому, крайні праві, знову ж таки, доволі вдало апелюють до того, що це не означає заперечення ними ідей щодо прав людини і поваги до її гідності. Будь-хто, в тому числі іммігранти, біженці та шукачі притулку, мають недоторканне право на свободу та безпеку і заслуговують на співчуття, тому про жодну дискримінацію чи виключення їх з суспільного життя не йдеться. Там, де це

можливо, держава може взяти на себе обов'язок потурбуватись про них, але це в жодному разі не має здійснюватись через обмеження соціальних прав власних громадян [242, с. 133].

Теза про те, що кожного біженця чи іммігранта необхідно розглядати з врахуванням того, скільки він в реальності буде коштувати державі, знайшла яскраве відображення у передвиборчому ролику крайньої правої політичної партії Шведські демократи, створеному у 2010 р. У ньому державний бюджетпредставлено у вигляді стола, за яким здійснюється облік та перерозподіл наявних коштів. Конкуренцію за ці обмежені ресурси зображено через змагання двох груп людей, кожна з яких намагається якомога швидше добігти до цього столу, а отже, одержати свою частку. Перша група представлена через одну літню жінку-пенсіонерку, яка, спираючись на спеціальні ходунки, з усіх сил пробує пересуватись якомога швидше. Друга група – це кілька жінок-мусульманок з дитячими візочками, перевага яких у швидкості потрапляння до бюджетного «стола» є очевидною. Протиставлення кількості (одна літня жінка проти декількох жінок-мусульманок з дітьми) дозволяє ще більше передати загрозу від «чужих», які претендують на уже і так обмежені ресурси і їх чисельність постійно збільшується [302].

Ще одна велика соціальна група, яку, як правило, включають до потенційного електорату крайніх правих політичних партій – це представники малого бізнесу. Сюди належать, насамперед, фермери, власники невеликих крамниць, кафе і ресторанів, агенцій надання послуг, майстерень, тобто, виробники певної продукції в малих обсягах часто за допомогою ручної праці. Мотивація представників даної соціально-економічної групи підтримувати крайніх правих є доволі схожою. Як і перелічені вище групи, вони також відчувають загрозу від глобалізації, однак їх меншою мірою хвилюють програми соціальної допомоги, оскільки вони часто, навпаки, сприймають їх як марне витрачання коштів платників податків. Натомість, у якості головної для них проблеми варто вирізнити

відкриття ринків для вільного руху робочої сили, товарів, послуг і капіталу. Це означає, що в нових умовах малий бізнес змушений конкурувати не лише між собою, а й з великими транснаціональними корпораціями, у яких є чимало можливостей здешевлювати свої продукти (через збільшення обсяги виробництва, перенесення його у держави з дешевшою робочою силою та сировиною тощо).

Крайні праві політичні партії використовують настрої даної соціально-економічної групи через заклики до державного протекціонізму у свою ідеологію та риторику. Це передбачає розробку систем підтримки національного виробника через введення квот на імпорт, сприятливу податкову політику, популяризацію національного продукту тощо. Відстоюючи одночасно мінімальне втручання держави в економіку всередині держави і захист національного виробника від негативних впливів ззовні, ці партії успішно позиціонують себе як представників інтересів малого бізнесу, що дозволяє їм отримувати від нього голоси [227, с. 125].

Якщо задля приваблення перелічених вище соціально-економічних групи крайні праві політичні партії використовують, як правило, економічні аргументи, до для завоювання прихильності наступної групи значно більш дієвим є апелювання до постматеріальних цінностей та ідей. Цією групою є молодь, яку також часто вважають складовою електорату крайніх правих в державах Європейського Союзу. Юнаки і дівчата, що народились в останні десятиліття XX ст., зростали в умовах поглиблення соціальної ізоляції та індивідуалізму, в яких і відбувалось формування їх політичних переконань. Найкраще ці тенденції представлено у праці американського вченого Роберта Патнема під назвою «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» (1997 р.). Він аналізує кризу громадянського суспільства та міжособистісних зв’язків у Сполучених Штатах Америки, однак його висновки можуть бути застосованими і для кращого розуміння ситуації в європейських країнах.

Останні десятиліття XX ст. відзначились поступовим руйнуванням громадянського суспільства у його традиційному розумінні. Навіть у США як в країні, де рівень участі громадян у різноманітних організаціях та об'єднаннях (релігійних, спортивних, творчих, наукових, групах за інтересами тощо) був надзвичайно високим, люди почали жити поза межами соціальних груп, належність до яких раніше була важливою частиною їх життя [15]. Зниження рівня участі мало своїм наслідком падіння довіри до суспільства, в тому числі і до сусідів та знайомих, що лише поглиблює уже наявні проблеми і створює своєрідне замкнуте коло – відмежування від соціальних об'єднань призводить до падіння довіри до оточуючих, що, своєю чергою, несприятливо впливає на подальше бажання участі і членства.

Ця криза зачепила не лише громадянське суспільство, а й усі інші інституції – від сім'ї до держави. Сім'я у її традиційному розумінні також поступово перестає бути надійним фундаментом, на який можна спертись у складній життєвій ситуації. Відбувається дедалі більша технологізація дозвілля, комунікація переходить у віртуальну сферу, що не сприяє формуванню сталих суспільних зв'язків. Зрештою, це відображається і на політичній участі, рівень якої теж зменшується.

Усі тенденції, перелічені Р. Патнемом та згодом розвинуті низкою інших вчених, призводять до виникнення відчуття відчуження та самотності, від якого особливо сильно страждає саме молодь. Як наслідок, вона починає активно шукати можливостей для наповнення власного життя певним сенсом. Враховуючи, що середній добробут у кінці XX – на початку XXI ст. зростає, молодь схильна шукати джерела власної ідентичності серед організацій, які відстоюють нематеріальні цінності – захист навколишнього середовища, гендерна рівність та відсутність дискримінації. Крайні праві політичні партії, пропонуючи чітку ідентифікацію, відчуття належності до народу, а також відстоювання саме нематеріальних цінностей – захист національної держави та ідентичності – дозволяють віднайти певний життєвий зміст, приваблюючи, таким чином, сучасну молодь, яка схильна як

голосувати за дані організації, так і вступати в них і брати активну участь у їх діяльності.

Схожа мотивація може бути притаманною не лише молоді, а й людям будь-якого віку, які раптово для себе стають свідками зміни звичної картини світу. Приміром, у спільноті, що тривалий час залишалась відносно етнічно та релігійно однорідною і де щонеділі усі мешканці разом відвідували недільну службу у церкві, можуть з'являтись мігранти-мусульмани у відповідному вбранні на вулиці. Згодом вони створюють свої релігійні споруди і поступово починають вимагати забезпечення їхніх прав і свобод. Це проявляється навіть на побутовому рівні. Зокрема, французький Національний республіканський рух у своїй програмі апелює до випадку, коли деякі продукти харчування, які не вживаються мусульманами, стають забороненими у шкільних їдальнях [260].

Тобто, відчуття відчуженості, самотності і незахищеності може бути притаманним не лише для молоді, а й для людей середнього та похилого віку. Наголос на необхідності захисту народу від внутрішніх та зовнішніх ворогів і збереження національної ідентичності називають серед причин голосування за крайніх правих люди різних вікових категорій. Для них більш важливою є не економічна, а культурна складова ідеології крайніх правих, і саме на них спрямована риторика про традиції, цінності, єдність, солідарність тощо. У цьому контексті за крайні праві політичні партії можуть голосувати як радикально налаштовані громадяни, що висловлюють ідеї про необхідність репатріації усіх іммігрантів та повного обмеження в'їзду в країну за релігійною ознакою, так і більш помірковані, які наполягають на протекціоністських заходах задля збереження національної єдності в умовах засилля «чужої» культури [242, с. 151-155].

Водночас, розглядаючи усі перелічені вище соціально-економічні та демографічні групи як схильні до підтримки крайніх правих політичних партій, слід підкреслити, що взаємозв'язок між належністю конкретної людини до однієї з них та ймовірністю голосування нею за дану групу

політичних партій не є однозначним. У зарубіжній політології, як уже було зазначено, є дослідження, які свідчать як про наявність такої кореляції, так і про її відсутність. Так, теза про підтримку крайніх правих безробітними не означає, що ті, хто перебуває без роботи в певний момент часу голосуватиме саме за них. Більш того, причинно-наслідкові зв'язки не посилюються і у разі поєднання кількох факторів одночасно. Тобто, молода людина з невеликого німецького містечка, життя у якому практично не змінювалось протягом десятиліть, але в якому останніми роками відчутно зросла кількість мігрантів також не обов'язково буде прихильником саме даної групи політичних партій. Аналіз соціально-економічних та демографічних груп, представлений вище, покликаний, скоріше, продемонструвати взаємозв'язки між певними особистісними характеристиками людини та тими ідеями крайніх правих, які потенційно в певний момент часу можуть сприяти виникненню їх позитивного рішення щодо підтримки крайніх правих.

Висвітлення суспільно-політичних явищ, які у своїй сукупності сприяють радикалізації електоральних преференцій, варто доповнити характеристикою ще одного процесу, яку складно прив'язати до конкретної соціально-демографічної чи економічної групи, оскільки він охоплює практично усі верстви населення. Це – зростання протестних настроїв серед громадськості у країнах Західної Європи. Частково про це мова йшла у контексті обговорення праці Р. Патнема, який стверджував, що серед наслідків зменшення довіри є і зниження рівня політичної участі. Воно проявляється через падіння явки виборців, скорочення кількості членів громадсько-політичних організацій та політичних партій, а також загальний спад активності громадян у відстоюванні своїх інтересів.

Разом з тим, ще однією формою політичного протесту можна вважати і підтримку крайніх правих політичних партій. Будучи антисистемними, ці політичні сили, як правило, виступають проти існуючої політичної системи, наголошуючи на некомпетентності та неспроможності традиційних партій, що тривалий час утримували владу в своїх руках, вирішити проблеми

суспільства. У перші післявоєнні десятиліття це здебільшого толерувалось виборцями, які ще пам'ятали руйнування, завдані війною, та хаос, що наступив після неї, і прагнули будь-якою ціною уникнути повторення цих подій. Як наслідок, вони були схильними віддавати перевагу тим, хто міг забезпечити стабільність, навіть якщо це означало сповільнення прогресу і здійснення необхідних реформ. Відповідно, традиційні політичні партії, стверджують крайні праві, відчули себе захищеними іпоступово перетворились у замкнуті елітарні інститути, зосереджені виключно на власних інтересах і прагненні до збагачення. Головною метою для них стає збереження вигідного статусу кво, що змушує їх ігнорувати нові виклики, на які поки що немає однозначних відповідей, а тому вони можуть зруйнувати існуючий суспільний консенсус.

Проте, з часом актуальність та гострота цих викликів зростала і традиційні політичні партії почали виглядати неспроможними подолати їх. Змінились і покоління виборців, які стали більш вимогливими у питанні ефективності державної політики. Оскільки поточна ситуація їх не задовольняла, вони розчарувалися в існуючих партіях та шукали відповідей у нових політичних силах. Голосування за них може розглядатись такими виборцями як інструмент донесення свого невдоволення і роздратування до влади та демонстрації того, що у разі відсутності позитивних змін, народ покарає її через позбавлення влади.

Рівень довіри до політиків, партій та інституцій знижується ще й завдяки тому, що сучасні інформаційно-комунікативні технології дають змогу краще стежити за поведінкою тих, хто при владі. Як наслідок, сьогодні значно частіше з'являються повідомлення про різноманітні зловживання з боку політиків, скандали, пов'язані з особистим життям, участь у корупційній діяльності. Це ще більшою мірою відвертає електорат від традиційних політичних партій, схиляючи до підтримки крайніх правих, які позиціонують себе як «інші», а тому розглядаються як альтернатива [242, с. 151-155].

Ще однією причиною незадоволення традиційними політичними партіями може стати їх надмірне зближення одна до одної. Якщо головні політичні актори в державі стають надто схожими і пересічному виборцю складно побачити суттєву різницю між ними, він може почати шукати нові політичні сили, які б краще репрезентували їх особисті переконання та інтереси. Це спонукає до голосування за крайніх правих як таких, що позиціонують себе як цілком відмінних від політичного мейнстріму. У даному випадку перші спроби підтримки крайніх правих найчастіше здійснюються на місцевому рівні і, якщо виборці помічають позитивні зміни, вони можуть голосувати за них і на виборах до парламенту. Тобто, тут запускається своєрідний ланцюжок, описаний Дж. Сарторі і П. Ворвіком: присутність антисистемних політичних партій у представницькому органі змушує інші політичні сили об'єднуватись проти них; із зростанням кількості депутатів від антисистемних партій збільшується ймовірність формування коаліції у складі ідеологічно відмінних політичних сил; такі коаліції та утворені ними уряди, як правило, не можуть ефективно працювати через надто велику різницю у поглядах та підходах; незадоволення політичною системою зростає ще більше [172, с. 502].

Теза про протестний електорат була детально проаналізована Р. Ітвеллом, який виявив, що, незважаючи на наявність у ній раціонального зерна, необхідно пам'ятати, що і у даному випадку взаємозв'язок між рівнем незадоволенням політичною системою та схильністю до голосування за крайні праві політичні партії не є однозначно доведеним. Крайні праві у багатьох країнах не є єдиною альтернативою, оскільки антисистемні політичні сили присутні і на лівому краю політичного спектру. Крім того, антисистемною, як і новою, будь-яка політична партія може залишатись лише протягом обмеженого періоду часу. Поступово здобуваючи підтримку виборців, в тому числі і завдяки протестним настроям громадськості, вона отримує мандати в представницьких органах влади різного рівня і може навіть стати частиною виконавчих інституцій. Для того щоб залишатись

ефективною після потрапляння у владу, партія змушена змінювати формат і методи своєї діяльності, що перетворює її з антисистемної у частину існуючої політичної системи.Відтак, хоча б частково крайні праві починають використовувати такі ж інструменти і риторику, як і традиційні політичні партії, що може відвернути від них виборців, які віддавали за них голос саме з цієї причини.

Таким чином, формування постіндустріального суспільства та сукупність суспільно-політичних трансформацій, зумовлена цим, може розглядатися як передумова зростання електоральної підтримки крайніх правих політичних партій. Кожна проблема, виокремлена в даному контексті, потребує окремого вивчення з врахуванням політичних, економічних та соціальних реалій конкретної країни, які можуть відрізнятись між собою. Як уже було неодноразово підкреслено, численні дослідження свідчать, що встановити однозначні причинно-наслідкові зв'язки між певними явищами і процесами та схильністю громадськості до голосування за крайні праві політичні партіїдуже складно. Допомогти у цьому може врахування такого фактору як сприйняття. Реальні показники міграції, безробіття, культурної, релігійної чи іншої різноманітності у певній спільноті можуть не свідчити про ставлення її мешканців до «чужих». Якщо рівень толерантності високий навіть за умови дійсного засилля мігрантів, ймовірність підтримки крайніх правих політичних партій знижується. Трапляється і навпаки, коли у країні чи громаді порівняно мало новоприбулих, однак її жителі уже розглядають їх як потенційну загрозу та побоюються збільшення їх кількості, хоча для цього немає об'єктивних підстав. Якщо індивід відчуває себе та своїх рідних безпорадними перед впливами глобалізації, він свідомо чи несвідомо схилятиметься до тих, хто пропонуватиме йому захист. За таких умов крайні праві отримуватимуть кращі результати.

Цей висновок можна підтвердити через проведення дослідження наявності чи відсутності причинно-наслідкових зв'язків між зростанням рівня міграції у європейських державах і популярності крайніх правих

політичних партій. Такий аналіз стає особливо актуальним сьогодні, враховуючи, що Європа проходить через так звану міграційну кризу, пов'язану з тим, що кількість мігрантів та шукачів притулку в ЄС збільшується небаченими раніше темпами. Відтак, у даному випадку сприйняття міграції як загрози супроводжується реальним зростанням її рівня. Це знову викликає питання, чи існує взаємозв'язок між даними феноменами.

Хоча вважається, що міграційна криза розпочалась з 2015 року, у який кількість новоприбулих була рекордно великою, для кращого розуміння ситуації варто аналізувати дані, починаючи ще з 2013 р., щоб мати змогу співставити їх. Для визначення рівня міграції оптимальним було б врахувати усіх тих, хто прибув до держави, в тому числі нелегально. Однак це неможливо, тому з цією метою, зазвичай, використовують дані щодо того, скільки людей подали прохання щодо одержання статусу біженця. З цього погляду, почати дослідження з 2013 р. також є більш доречним, оскільки саме тоді кількість подань досягла рівня початку 90-х рр., коли вона була рекордно великою.

Узагальнені дані щодо прохань про отримання статусу біженця представлено у Таблиці 2.1. Зокрема, тут наведено показники щодо кількості тих, хто подав відповідну заяву у 2013, 2014 та 2015 р. Дані щодо 2016 р. поки що відсутні, навіть якщо брати лише перший квартал року. У першій частині таблиці порівняно дані за 2013 та 2014 рр. За цей період європейські інституції приділяли більшу увагу загальній кількості усіх аплікантів, а, починаючи з 2014 р., коли кількість заяв зросла ще раз, почали виокремлювати суто тих, хто подає документи вперше. Цим пояснюються відмінності у даних щодо 2014 р.

Таблиця 2.1

Кількість шукачів притулку в державах ЄС [54; 55]

Держава-член ЄС	**2013**	**2014**	***Динаміка: 2013-2014 рр.***	**2014**	**2015**	***Динаміка: 2014-2015 рр.***
Австрія	17500	28035	*+60%*	25675	85505	*+233%*
Бельгія	21030	22710	*+8%*	14045	38990	*+178%*
Болгарія	7145	11080	*+55%*	10805	20165	*+87%*
Великобританія	30585	31745	*+4%*	32120	38370	*+19%*
Греція	8225	9430	*+15%*	7585	11370	*+50%*
Данія	7170	14860	*+105%*	14535	20825	*+43%*
Естонія	95	155	*+63%*	145	225	*+54%*
Ірландія	945	1450	*+53%*	1440	3270	*+127%*
Іспанія	4485	5615	*+25%*	5460	14600	*+167%*
Італія	26620	64625	*+143%*	63655	83245	*+31%*
Кіпр	1255	1745	*+39%*	1480	2105	*+42%*
Латвія	195	375	*+92%*	365	330	*-10%*
Литва	400	440	*+10%*	385	275	*-29%*
Люксембург	1070	1150	*+7%*	1030	2360	*+129%*
Мальта	2245	1350	*-40%*	1275	1695	*+33%*
Нідерланди	17160	26310	*+53%*	21780	43035	*+98%*
Німеччина	126705	202645	*+60%*	172945	441800	*+155%*
Польща	15240	8020	*-47%*	5610	10255	*+83%*
Португалія	500	440	*-12%*	440	830	*+89%*
Румунія	1495	1545	*+3%*	1500	1225	*-18%*
Словаччина	440	330	*-25%*	230	270	*+18%*
Словенія	270	385	*+43%*	355	260	*-27%*
Угорщина	18895	42775	*+126%*	41215	174435	*+323%*
Фінляндія	3210	3620	*+13%*	3490	32150	*+822%*
Франція	66265	62735	*-5%*	58845	70570	*+20%*
Хорватія	1075	450	*-55%*	380	140	*-63%*
Чехія	695	1145	*+65%*	905	1235	*+36%*
Швеція	54270	81180	*+50%*	74980	156110	*+18%*

Наведені дані підтверджують зростання кількості мігрантів у переважній більшості держав-членів ЄС. Проте, можна помітити і те, що низці країн притаманна і зворотна тенденція. Тому для з'ясування того, чи існує взаємозв'язок між збільшенням чи зменшенням темпів міграції до певної держави і електоральною привабливістю крайніх правих політичних партій у них, варто проаналізувати результати виборів у шести країнах для кожного часового періоду – трьох, що характеризуються найвищими темпами зростання міграції, і трьох, де найбільшим є падіння цього рівня. У 2013-2014 рр. найбільше шукачів притулку подали документи в Австрії (+143%),

Угорщині (+126%) та Данії (+105%). Відповідно, найбільшим було зменшення даного показника у Хорватії (-55%), Польщі (-47%) та Мальті (-40%). Австрія та Угорщина є серед країн, де зростання міграції продовжувалось найшвидшими темпами і в 2014-2015 рр.: +233% та +323% відповідно. Однак, найвищим тут був показник Фінляндії (+822%). У Хорватії продовжувалось падіння кількості шукачів притулку – у 2014-2015 рр. на -63%. Сюди ж варто додати і Литву (-29%) та Словенію (-27%) [54; 55].

Наступним кроком дослідження є аналіз результатів виборів у перелічених країнах. Для усунення внутрішніх факторів, які можуть здійснювати суттєвий вплив на становище крайніх правих політичних партій у цих державах, варто розглядати лише ті держави, де ці політичні сили відзначаються певною стабільністю. Загалом, даній групі партій притаманні часті розколи, об'єднання, зникнення з політичної арени тощо, тому про певні кореляції можна вести мову лише щодо тих партій, які існували протягом тривалого часу і уже стали складовими партійно-політичних систем своїх країн. Такими партіями є – Партія свободи Австрії, Рух за кращу Угорщину, Фінська партія (попередня назва – Справжні фіни), Датська народна партія, Конгрес нових правих (Польща) та Словенська національна партія.

Виходячи з цього, співставляти результати виборів та темпи міграції не видається доречним для Литви, Хорватії та Мальти. У перших двох країнах на даний момент немає сильної крайньої правої політичної партії, яка б відзначалась хоча б певним рівнем електоральної підтримки. У Литві існує декілька політичних сил, які можна віднести до цієї ідеологічної групи – Молода литовська партія, Союз литовської нації, Литовський союз свободи і т.д. Однак, усі вони залишаються практично повністю маргінальними і не є повноцінними учасниками політичного життя країни. Це змушує дослідників стверджувати про те, що місце крайньої правої політичної партії у Литві поки що вакантне. Схожа ситуація у Хорватії. Також будучи новою демократією, Хорватія ще й пережила нещодавній військовий конфлікт на своїй території.

Через це її партійно-політична система поки що проходить період формування. Час від часу виникають партії, які можна вважати крайніми правими, але вони або швидко зникають, або залишаються маргінальними, або ж, відходять від ціннісних засад даної ідеології, об'єднуючись з більш успішними політичними партіями мейнстріму.

З іншого боку, показовим є те, що саме ці країни визначені як такі, де темпи міграції від'ємні (у Хорватії відбулось падіння кількості шукачів притулку протягом обох часових періодів, у Литві після невеликого збільшення на 10% у 2014 р., у 2015 р. ця кількість впала на третину). Відсутність у них активних електорально успішних крайніх правих політичних партій може, серед іншого, пояснюватись і тим, що проблема іммігрції поки що є не важливою для електорату, а тому не стала важливою частиною політичного дискурсу. Як наслідок, крайні праві не можуть скористатись міграційною кризою в Європейському Союзі для формування своєї бази підтримки і здійснення електорального прориву.

У Мальті, на противагу цьому, можна чітко виокремити одну крайню праву політичну партію, яка має назву «Імперія Європа». Рівень її підтримки на даний момент надто низький для врахування її у цьому дослідженні. У перший часовий період кількість шукачів притулку у цій державі скоротилась майже на половину. Проте, у 2015 р. спостерігалась протилежна тенденція – зростання на 33%. При цьому, у 2014 р. відбулись вибори до парламенту Мальти і, хоча Імперія Європа не змогла потрапити до парламенту, її результати були неочікувано високими. Вона навіть змогла випередити зелених та інші більш впливові політичні сили. Відтак, засоби масової інформації та політичні експерти починають говорити про можливу радикалізацію електоральних преференцій і на Мальті, особливо якщо зростатиме кількість мігрантів, і прогнозують ймовірність здійснення партією Імперія Європи електорального прориву уже в найближчому майбутньому [204, с. 280].

Відтак, для подальшого аналізу буде використано результати виборів в Австрії, Данії, Польщі, Словенії, Угорщині та Фінляндії. У систематизованому вигляді їх представлено у Таблиці 2.2. Оскільки за такої вибірки складно взяти до уваги місцеві та регіональні вибори (це потребувало б проведення окремого дослідження), буде враховано вибори до Європейського та національних парламентів. Для кращого розуміння динаміки доречно обрати період протягом останніх десяти років: 2006-2016 рр. За цей час вибори до Європейського парламенту відбулись двічі: у 2009 та 2014 рр. У кожній із зазначених держав декілька разів проводились і парламентські вибори. У 2009, 2012 та 2016 рр. виборів до національного представницького органу у жодній з країн не було, тому ці роки не було включено в таблицю.

Таблиця 2.2

Результати крайніх правих політичних партій на парламентських виборах у шести країнах ЄС (2006-2016 рр.) [122; 240]

Тип виборів	**До Європарламенту, % (кількість мандатів)**		**Парламентські, % (кількість мандатів)**							
Рік / **Партія (країна)**	*2009*	*2014*	*2006*	*2007*	*2008*	*2010*	*2011*	*2013*	*2014*	*2015*
Партія свободи Австрії (Австрія)	12,70 (2)	19,70 (4)	11 (21)		17,5 (34)			20,5 (40)		
Датська народна партія (Данія)	15,3 (2)	26,6 (4)		13,8 (25)			12,2 (22)			21,1 (37)
Конгрес нових правих (Польща)	--	7,15 (4)					1,1 (0)			0,03 (1)
Словенська національна партія (Словенія)	2,17 (0)	4,03 (0)			5.4 (5)		1,8 (0)		2,2 (0)	
Рух за кращу Угорщину (Угорщина)	14,77 (3)	14,67 (3)	2,2 (0)			16,67 (47)			20,22 (22)	
Фінська партія (Справжні фіни, Фінляндія)	9,79 (1)	12,87 (2)		4,05 (5)			19,0 (39)			17,6 (38)

Першою з цих країн варто розглянути Фінляндію, де спостерігалось найбільше зростання кількості шукачів притулку за обидва періоди: +13% у 2013-14 рр. та +822% у 2014-15 рр. Як наслідок, проблематика імміграції зайняла чільне місце у громадсько-політичному дискурсі держави. Владою було вироблено власну стратегію реагування на нові реалії, до якої було включено як порівняно м'які заходи (співпрацю з іншими країнами Європейського Союзу щодо цього питання, надання допомоги державам та територіям, звідки прибуває найбільше мігрантів і т.д.), так і доволі радикальні міри, зокрема, масову депортацію новоприбулих [212]. Водночас, це практично не здійснило впливу на партійно-політичну систему держави. Навпаки, кількість отриманих крайньою правою Фінською партією голосів у 2015 р. зменшилась порівняно з 2011 р. – з 19% до 17,6%. Незначним було і зростання рівня підтримки на виборах до Європейського Парламенту у 2014 р. Для з'ясування причин такої ситуації необхідно детально проаналізувати становище не лише крайньої правої, але й інших політичних сил. Однак з певністю можна констатувати те, що вплив Фінської партії на політичний порядок денний залишається надзвичайно сильним.

Швидке зростання темпів міграції протягом останніх років характерне, також, і для Угорщини: +126% у 2013-14 рр. та +323% у 2014-15 рр. На перший погляд, це супроводжується і збільшенням рівня підтримки найбільшої крайньої правої політичної партії – Руху за кращу Угорщину. Зокрема, у 2014 р. партія зберегла представництво у Європейському Парламенті (3 мандати), а на виборах до національного законодавчого органу здобула понад 20% голосів та посіла третє місце. Проте, характеризуючи Угорщину, слід брати до уваги, що електоральна привабливість Руху за кращу Угорщину сформувалась дещо раніше. Ще у 2009-2010 рр. партія почала здобувати перші перемоги на виборах і з того часу рівень її підтримки лише зростав. Крім того, риторика цієї політичної сили у період здобуття популярності значно більшою мірою стосувалась ромів, які розглядались як загроза національній безпеці у різних сферах. Очевидно, що в сучасних

умовах партія не може ігнорувати проблему імміграції, проте, стверджувати про прямий взаємозв'язок між радикалізацією електоральних преференцій на користь Руху за кращу Угорщину та зростанням темпів міграції було б передчасним.

Ще однією країною, що відзначилась зростанням кількості шукачів притулку протягом обох часових періодів, стала Австрія (+143% у 2013-14 рр. та +233% у 2014-15 рр.). Дослідники часто вважають це причиною початку нової хвилі зростання електоральної популярності Партії свободи Австрії, найбільшої крайньої правої політичної сили. До того протягом кількох років партія переживала деяке падіння рівня підтримки, пов'язане з внутрішньою кризою, розколом і створенням колишнім головою партії та відомим політиком Йоргом Хайдером ще однієї крайньої правої політичної сили. Однак, на парламентських виборах 2013 р. партія посіла друге місце, здобувши понад 20% голосів та 40 депутатських мандатів. Зросла і її підтримка на виборах до Європейського Парламенту: у 2014 р. партія подвоїла кількість мандатів з 2 до 4. Проблематика імміграції дедалі більше закріпляється у політичному порядку денному та стає однією з провідних тем навіть для місцевих виборів, тому, у випадку Австрії, можна стверджувати про наявність взаємозв'язку між електоральними успіхами Партії свободи Австрії і збільшенням кількості мігрантів.

Порівняно висока позитивна динаміка щодо кількості шукачів притулку притаманна і Данії. У цій країні протягом обох обраних періодів також спостерігалось зростання цих показників – на 105% у 2013-14 рр. та на 43% у 2014-15 рр. Саме на цей час припадає і збільшення електоральної привабливості Датської народної партії, найбільшої крайньої правої політичної сили держави. На виборах до Європейського Парламенту у 2014 р. вона посіла перше місце в країні, отримавши понад 26% голосів. Наступного року партія стала другою на виборах до національного парламенту з результатом у понад 21% голосів. Зарубіжні експерти пов'язують таку популярність саме із зростанням актуальності проблем, які

традиційно піднімаються крайніми правими політичними партіями, насамперед, імміграцією. Розроблені та запропоновані ними підходи починають домінувати у політичному курсі Данії. Численні заходи у цій країні, спрямовані проти шукачів притулку та інших мігрантів, включають скорочення програм соціальної допомоги для цієї групи майже на 50%, збільшення часового періоду, відведеного на возз'єднання сімей, надання дозволів на обшуки місць проживання чужинців та конфіскації їх особистих речей тощо [179]. Виходячи з цього, можна констатувати наявність принаймні певного взаємозв'язку між збільшенням темпів міграції у Данії та зростанням електоральної привабливості крайніх правих політичних партій.

До переліку, виокремленого для даного дослідження, було включено ще дві країни – Польщу та Словенію. Обидві держави характеризуються падінням кількості притулку в один з обраних часових періодів та зростанням в інший. Так, у Польщі у 2013-14 рр. спостерігалось зниження кількості шукачів притулку на 47%, а у 2014-15 рр. тенденція стала протилежною – +83%. У Словенії відбулось навпаки: спочатку ріст (на 43% у 2013-14 рр.), потім падіння (на 27% у 2014-15 рр.). Ці країни схожі і тим, що крайні праві політичні сили тут залишаються маргінальними і рідко здобувають електоральні успіхи, здебільшого, це тимчасове явище, що не дає їх закріпитись в партійно-політичних системах своїх держав. У Польщі ще раніше (на початку 2000-х рр.) існувала доволі впливова крайня права партія Ліга польських родин, але вона поступово втратила усе представництво. Її місце зайняв Конгрес нових правих, утворений у 2011 р. Партія спромоглась здобути понад 7% голосів і 4 мандати уже на перших своїх виборах до Європейського Парламенту. Проте, на національному рівні підтримка Конгресу значно нижча – у 2015 р. її результат становив лише 0.03%. Словенська національна партія, хоча і демонструє повільне зростання протягом останніх років, поки не представлена ані на національному, ані на місцевому рівнях.

Відтак, проведене дослідження чітко демонструє відсутність прямих причинно-наслідкових зв'язків між становищем крайньої правої політичної партії в тій чи іншій європейській державі та зростанням темпів міграції у ній. У деяких з проаналізованих країн вплив між збільшенням кількості шукачів притулку та популярністю крайніх правих є однозначним, в той час як у інших тенденції прямо протилежні, що не дозволяє робити будь-яких узагальнень. Це ще раз підтверджує тезу про те, що електоральна привабливість крайніх правих політичних партій базується на цілій низці взаємопов'язаних чинників, які варто розглядати у комплексі.

Якщо описані вище явища та процеси формування постіндустріального суспільства у своїй сукупності за умови сприйняття їх наслідків (імміграція, глобалізація, мультикультуралізм і т.д.) як потенційних загроз можуть збільшувати рівень популярності і впізнаваності крайніх правих політичних партій, то це все одно не завжди означає здійснення виборцями необхідної для цих політичних сил позитивної дії, тобто, голосування за них. Потрібно розмежовувати прихильність до певної політичної сили чи ідеології та ймовірність їх електорального успіху. Для того щоб виборці прийняли остаточне рішення віддати свій голос за крайні праві політичні партії, необхідна ще одна група передумов, які мають назву «інституційні». Без вивчення інституційних передумов розуміння електоральних шансів крайніх правих було б неповним.

Термін «інституція» має багато значень і тлумачень. Дискусія щодо їх доречності та правильності виходить за рамки даного дослідження, а тому тут слово «інституції» позначатиме, передусім, загальноприйняті процедури і правила. Оскільки крайні праві політичні партії прагнуть діяти в межах демократичної системи та бути легітимними, вони змушені дотримуватись існуючих правил гри, які можуть або сприяти їм у отриманні бажаних мандатів чи посад, або створювати серйозні перешкоди на цьому шляху. Саме ці правила гри і аналізуватимуться в контексті інституційних чинників електоральної успішності даної групи політичних партій.

Першим з таких чинників варто розглянути тип виборчої системи і правила виборчого процесу. Він найчастіше зустрічається у зарубіжних дослідженнях даної проблематики та може навіть вважатись найбільш впливовим. Взаємозв'язок між виборчою системою і кількістю та успішністю політичних партій розглядав ще такий класик партології як Моріс Дюверже. У своїх працях вчений сформулював три соціологічні закони, що пояснюють, яким чином встановлений в державі тип виборчої системи впливає на виникнення та функціонування у ній політичних партій. Відповідно до першого закону, мажоритарна система відносної більшості сприяє формуванню двопартійності. Оскільки для здобуття перемоги достатньо набрати більше, аніж інші кандидати, політичні партії змагаються між собою на чітко структурованому електоральному полю, намагаючись зберегти голоси своїх прихильників та здобути виборців конкурентів. За таких умов партії зі схожими поглядами змушені об'єднуватись між собою, щоб не сприяти перемозі кандидата з протилежними політичними поглядами.

Своїм наслідком це має поступове зменшення кількості партій та, зрештою, формування двох найсильніших та ідеологічно відмінних політичних сил, які і змагаються між собою. Третя, четверта та усі наступні політичні партії можуть також існувати або час від часу з'являтись, але їм надзвичайно складно завоювати достатню прихильність виборців, щоб витіснити одну з двох найбільших партій і посісти її місце. У мажоритарних системах відносної більшості електорат вимушений мислити стратегічно, розуміючи, що віддаючи голос за третю політичну силу, шанси якої на здобуття не лише перемоги, а й навіть мінімального представництва надто низькі, він забирає підтримку в однієї з двох основних політичних партій, до якої схиляється більше. Наслідком такого рішення може бути перемога її суперника, що розглядається цим виборцем як більше зло, а тому для уникнення такої ситуації, він може голосувати не за крайніх правих, яких справді підтримує, а все-таки за одну з двох найбільших політичних сил [7].

Другий соціологічний закон, виокремлений М. Дюверже, полягає у тому, що мажоритарна система абсолютної більшості сприяє утворенню багатопартійних систем з наявністю міжпартійних об'єднань і коаліцій. За таких умов кількість політичних партій, як правило, більша за дві і може бути достатньо великою. Будь-яка нова політична сила може спробувати свої шанси у першому турі, а виборці – віддати за неї свій голос, не хвилюючись про те, що потенційно вони сприяють перемозі «більшого зла», забираючи голоси в «меншого». Однак практика свідчить, що новим і невеликим політичним партіям дуже складно потрапити до другого туру виборів, а тому вони можуть обирати шлях формування коаліцій та союзів з іншими, ідеологічно близькими політичними партіями, що проявлятиметься через висунення єдиних кандидатів або взаємне зняття своїх кандидатів на користь партнерів в різних округах тощо [7].

Третій соціологічний закон звучить наступним чином: пропорційна виборча система сприяє формуванню багатопартійної системи. Практика свідчить, що у державах з такими правилами виборів кількість партій більша і шанси нових та невеликих політичних утворень на здобуття успіху зростають. Її особливістю є більш пропорційний розподіл мандатів за отриманою кількістю голосів. Якщо у мажоритарних системах переможець, по суті, забирає все, то тут, навіть маючи незначну підтримку, політична партія може одержати представництво у місцевому чи національному представницькому органі. Це дає їй платформу для поширення своїх ідей і подальшого здобуття популярності[7].

Крім того, у пропорційній системі практично відсутнє так зване «стратегічне голосування». Голоси виборців майже «не пропадають» (не переходять переможцям), а тому вони голосують справді за тих, кого підтримують. Політичні партії, своєю чергою, можуть йти на вибори самостійно, що, як свідчить практика, потенційно сприяє максимізації отриманих ними голосів і збільшенню впливу на прийняття рішень. Коаліції та об'єднання між собою на етапі виборів можливі, але не обов'язкові.

Розробляючи свої соціологічні закони, М. Дюверже наголошує, що їх не слід розглядати як абсолютні. Вони покликані продемонструвати певні можливі взаємозв'язки та взаємовпливи між типом виборчої системи та типом партійної системи, але не більше [7]. Твердження, що політична партія у певній країні утворилась лише тому, що цьому сприяє виборча система, навіть звучить абсурдно. У демократичних державах політичні партії з'являються тоді, коли у суспільстві виникає нова потреба, яку не здатні або не хочуть задовольнити існуючі політичні партії. Відтак, запровадження у державі, наприклад, мажоритарної системи відносної більшості після пропорційної необов'язково означатиме автоматичного перетворення багатопартійної системи у двопартійну. Такий шлях розвитку безперечно можливий і М. Дюверже чітко показує чому саме, але робити висновок про електоральні шанси тієї чи іншої політичної партії суто на цій підставі не варто.

Разом з тим, дослідження крайніх правих політичних партій в різних країнах світу свідчать про наявність деякого взаємозв'язку між типом виборчої системи та рівнем підтримки крайніх правих. Перш за все, необхідно пам'ятати, що виборча система може здійснювати психологічний вплив на електорат. Виборці з чіткими ідеологічними переконаннями та високим рівнем політичної активності можуть голосувати стратегічно, намагаючись запобігти приходу до влади тих, погляди яких вони вважають неприйнятними. Тобто, підтримуючи крайніх правих, вони можуть віддати голос за ціннісно ближчих до них правоцентристів, якщо це допоможе не допустити приходу до влади ціннісно відмінних соціал-демократів [242, с. 108-109].

Виходячи з цього, мажоритарна система відносної більшості та мажоритарна система абсолютної більшості традиційно вважаються менш сприятливими для нових і невеликих політичних партій. Оскільки крайні праві політичні партії часто є саме такими, їм значно складніше здобути підтримку за умови мажоритарної виборчої системи. Найкращою

ілюстрацією цієї тези може слугувати приклад Франції. Для цієї країни характерна мажоритарна система абсолютної більшості, що вважають однією з головних причин, чому Національний фронт, будучи за всіма ознаками найвпливовішою крайньою правою політичною партією сучасності, здобуває лише незначне представництво в національному законодавчому органі. Протягом першого десятиліття свого існування результати партії лише погіршувались, незважаючи на спроби об'єднуватись з правими та правоцентристськими політичними партіями. Ситуація змінилась власне тоді, коли у країні відбулась виборча реформа.

Всередині 80-х рр. XX ст. у Франції домінувала Соціалістична партія, яка мала представництво у парламенті та свого представника на посаді президента – Франсуа Міттерана. Але у той момент вона переживала кризу, оскільки виникли труднощі з погодженням важливих суспільно-політичних рішень всередині лівоцентристської коаліції, до якої входили соціалісти, що, своєю чергою, блокувало втілення президентом свого політичного курсу. На противагу цьому, правоцентристи зуміли об'єднати зусилля, в тому числі і через співпрацю з Національним фронтом, і продемонстрували високі результати на виборах до місцевих органів влади і Європейського парламенту.

Прагнучи запобігти приходу до влади правих ще й на національному рівні, у 1986 р. правляча соціалістична партія провела виборчу реформу та замінила мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості на пропорційну. Головною метою таких змін стало прагнення змусити правих конкурувати між собою і сприяти відбиранню голосів від традиційних партій з боку Національного фронту, ослабивши таким чином обидві сторони [227, с. 235]. Цей маневр виявився вдалим. Усередині правих партій і справді розпочались конфлікти, які, зрештою, завершились тим, що Національний фронт оголосив про припинення будь-якої співпраці з іншими політичними партіями і про ведення у подальшому виключно самостійної діяльності, в тому числі і участі у виборах. Ще до наступних виборів у 1988 р. було

проведено зворотну виборчу реформу та повернуто звичну для Франції мажоритарну систему абсолютної більшості. Кількість голосів за Національний фронт практично не змінилась, але за новими правилами вони не здобули такого представництва, як це було за пропорційної виборчої системи.

З погляду Національного фронту, зміна виборчої системи, хоч і короткострокова, відіграла надзвичайно позитивну роль. На попередніх виборах на початку 80-х рр. партія здобула менше 1%, а у 1986 р. кількість голосів, відданих за неї, зросла до майже 10%. Вперше та поки що єдиний раз за свою історію Національний фронт був представлений у парламенті 35 депутатами. Більш того, такий рівень підтримки зберігся і надалі. Проголосувавши раз за крайніх правих, виборці подолали певний психологічний бар'єр і здобули впевненість у правильності свого вибору. Разом з тим, 10% уже за умови мажоритарної системи абсолютної більшості означали зовсім інше представництво. Здобувши такий результат у першому турі, після другого туру Національний фронт отримав лише одного представника у національному парламенті [118].

Наведений приклад дуже чітко показує наявність взаємозв'язку між типом виборчої системи і рівнем електоральної привабливості крайніх правих політичних партій. Сьогодні електорат схильний до раціональних дій, а тому психологічний вплив відіграє дедалі більше значення. Діючи прагматично, виборець намагається всіляко запобігти марній втраті свого голосу, вважаючи пріоритетним саме здійснення впливу на те, хто представлятиме його на політичній посаді. Він добре розуміє, що підтримка крайньої правої політичної партії у мажоритарній системі означатиме не більше, аніж відсотки у підсумковій таблиці, в той час як ймовірність отримання нею мандатів є достатньо низькою. Оскільки представництво у законодавчому органі прямо перекладається у майбутній політичний вплив та спроможність втілити у життя передвиборчу програму та обіцянки, це і зумовлює рішення голосувати за більш успішні політичні партії.

Як наслідок, держави, де вибори відбуваються за пропорційною системою, зазвичай відзначаються вищим рівнем представництва крайніх правих в органах влади різного рівня. Тут, знову ж таки, необхідно враховувати, що це залежить і від самих політичних партій. Якщо вони нестабільні чи непослідовні, страждають від внутрішніх розколів та боротьби за лідерство, ймовірність їх підтримки, безперечно, знижуватиметься, але якщо відкинути усі інші фактори, можна простежити таку тенденцію, що за умови проведення виборів за пропорційною системою, шанси крайніх правих політичних партій на здобуття мандатів і посад є значно вищою.

Аргументуючи цю тезу, іноді наводять і той факт, що навіть в межах однієї держави результати крайніх правих політичних партій на виборах різного рівня можуть відрізнятись між собою. Так, якщо вибори до місцевих чи регіональних органів влади або Європейського парламенту відбуваються за пропорційною системою, а обрання національного законодавчого органу – за мажоритарною, показники електоральної підтримки крайніх правих будуть вищими у першому випадку.

Щоправда, навіть за пропорційної виборчої системи можуть існувати додаткові перепони для потрапляння крайніх правих політичних партій до представницьких органів. Найпоширенішою перешкодою може бути наявність виборчого бар'єру, тобто, певної мінімальної кількості голосів, які повинна набрати політична партія чи блок політичних партій для участі в розподілі мандатів. Чим вищий цей бар'єр, тим, як правило, крайнім правим політичним партіям складніше здобути представництво [242, с. 118-120]. Відповідно, підвищення виборчого бар'єру може використовуватись правлячою партією або коаліцією для штучного створення перешкод для будь-яких політичних партій, які є їхніми суперниками, в тому числі і для крайніх правих, якщо вони демонструють дедалі кращі результати.

Крім безпосередньо типу виборчої системи, на рівень електоральної успішності крайніх правих політичних партій впливають і інші правила проведення виборчого процесу в певній державі. П. Норріс поділяє ці

інституційні перешкоди на три етапи, які співпадають з головними стадіями виборчого процесу: висування кандидатів, передвиборча кампанія та вибори. Вона приходить до висновку, що чим справедливішою та чеснішою є конкуренція між політичними партіями, тим більшими є шанси крайніх правих та інших невеликих політичних сил одержати представництво та зайняти політичні посади [242, с. 87-88].

На етапі висування кандидатів серед інституційних перешкод найчастіше згадуються процедури реєстрації політичних партій. Для крайніх правих, та і загалом усіх нових політичних сил, найкраще, коли регуляція у цій сфері є мінімальною. Якщо держава висуває цілу низку вимог, які необхідно виконати для офіційного утворення політичної партії, це ускладнює виникнення і функціонування крайніх правих. Наприклад, якщо процес реєстрації триває багато часу та передбачає дотримання різноманітних бюрократичних процедур, ці політичні партії можуть не мати достатньо ресурсів для їх виконання. Така доволі поширена норма як збір підписів за реєстрацію партії, особливо якщо він супроводжується додатковими вимогами на зразок критерію географічного представництва тих, хто підписується, може бути надто складною для новоутвореної політичної сили без належної фінансової та організаційної спроможності, яка формується уже під час діяльності і не завжди присутня на початку. У цьому контексті найбільш сприятливою для крайніх правих політичних партій вважається така система, де політичні партії розглядаються як добровільні об’єднання громадян, які можна відносно легко утворити, реорганізувати та припинити їх функціонування.

Крім того, створення інституційних перешкод може відбуватись і через жорстку регламентацію внутрішньопартійного життя. Якщо держава всіляко втручається в цю сферу, стежачи за документацією політичних партій, дотриманням ними встановлених нею вимог щодо внутрішніх правил та норм, це, знову ж таки, може стати на заваді виникненню та активній діяльності партій, які витрачатимуть надто багато людських, часових та

фінансових ресурсів суто на те, щоб відповідати закону, в той час як більш доречним було б спрямування їх на основну статутну діяльність, тобто, здобуття підтримки, поширення своїх ідей, участь у виборах, вплив на політичний порядок денний тощо. Серед інституційних перешкод може бути і вимога щодо мінімальної кількості членів, особливо, якщо і вона супроводжується необхідністю мати представництво у різних регіонах держави. Це меншою мірою притаманно для європейських країн, у яких, як правило, дозволено існування і місцевих партій, але в Україні це може стати суттєвим бар'єром для виходу нових політичних сил на політичну арену [242, с. 88-89].

Разом з тим, усі перелічені перешкоди стосуються не лише крайніх правих, а й будь-яких нових політичних партій. Натомість, такий бар'єр як висунення спеціальних вимог щодо ідеології може бути спрямоване власне на крайні праві політичні сили. Навіть у розвинутих демократичних державах можуть існувати певні обмеження щодо тих висловлювань, які потенційно можуть сприйматись як заклик до насильства, расових, етнічних, релігійних чи інших протистоянь. Оскільки крайні праві політичні партії за специфікою своєї ідеології можуть використовувати неоднозначні твердження, це правило може бути використане проти них. Погляди крайніх правих у виняткових випадках можуть навіть стати формальною підставою для відмови у їх реєстрації або заборони подальшої діяльності [242, с. 87-88].

Найяскравіше використання ідеології в якості приводу для обмеження діяльності крайніх правих політичних партій прослідковується в Німеччині. У перші післявоєнні роки у країні утворилось декілька крайніх правих партій. Найбільш радикальна з них була, одночасно, і найбільш успішною. Це була Соціалістична імперська партія, яка характеризувала себе як неонацистську та проголосила своє невизнання влади в державі, оскільки єдиним легітимним правителем вважала наступника Гітлера Карла Деніца. Партія швидко здобувала популярність в окремих німецьких землях, значно перевищуючи результати інших крайніх правих, які виникли у той же час.

Однак уже через чотири роки партія була заборонена Конституційним судом за те, що прийнята нею партійна програма була визнана нацистською. Більш того, це рішення здійснило надзвичайно негативний вплив не лише на неї, а й на функціонування усіх інших крайніх правих політичних партій, які почали втрачати вплив та на тривалий час перетворились у маргінальні політичні об'єднання.

Ще одним прикладом може стати спроба посилення контролю за діяльністю іншої німецької крайньої правої партії Республіканці. Тут в якості запобіжного механізму було використано інструмент нагляду Офісу захисту Конституції за цією партією на підставі її схильності до екстремізму [163, с. 69]. Республіканці на той момент переживали певні труднощі, але, все ж, здобували певну підтримку електорату і мали шанси на вихід із кризи. Проте, потрапляння під нагляд спонукало тих виборців, які підтримували її ідеї, перейти до інших крайніх правих або правих політичних партій, а ті, яким подобався, власне, радикалізм Республіканців, були розчаровані тим, що після цього партія дещо пом'якшила свою риторику та внесла відповідні зміни у передвиборчі програми. Як наслідок, незважаючи на активізацію крайніх правих політичних партій в Німеччині, Республіканці не спромоглись відновити своє становище та знову здобути попередній електоральний успіх. Загалом, страх звинувачень у нацизмі чи надто радикальних висловлюваннях через специфіку законодавства у даній сфері є характерним для німецьких політичних партій, що вважають однією з причин низького рівня їх електоральної підтримки протягом усього часу їх існування.

Крім реєстрації політичних партій, під час виборчого процесу інституційні перешкоди можуть створюватись і через процедури потрапляння партії до виборчого бюлетеня. Тут також часто висувається вимога щодо збору підписів, що потребує фінансових, людських та організаційних ресурсів, не завжди наявних у нових та невеликих політичних партій. Більш того, якщо така вимога стосується не всіх (наприклад, партії,

уже представлені у даному органі, звільнені від цього) або якщо необхідна кількість підписів пропорційно зростає з підвищенням рівня представницького органу, це створює нерівність стартових умов, а отже, стає на заваді здобуття електорального успіху крайніми правими.

Ще більш поширеною перешкодою може бути виборча застава – певна сума коштів, які окремий кандидат чи політична партія, що подає свій виборчий список або заявляє про бажання балотуватись, повинні внести для реєстрації і внесення в бюлетень. Якщо ця сума висока, новим та невеликим політичним партіям може бути надто складно її назбирати. При цьому, необхідно враховувати й те, що перемога може здобуватись через участь у кількох виборах з поступовим зростанням впізнаваності і відповідним підвищенням результату. Як наслідок, для досягнення бажаної мети крайнім правим політичним партіям доводиться змагатись кілька разів, заздалегідь знаючи, що спочатку вони зазнаватимуть поразок, але досягатимуть проміжної цілі. Якщо щоразу необхідно збирати і втрачати велику суму грошей, це може створити серйозний бар'єр для їх участь у виборах.

На етапі передвиборчої кампанії найважливішою інституційною передумовою, яка може сприяти зростанню електоральної привабливості крайніх правих політичних партій, є рівність у доступі до необхідних ресурсів. Це стосується як фінансів, так і представленості у засобах масової інформації. Враховуючи загальну тенденцію до зниження політичної участі громадян у розвинутих демократичних країнах, політичні партії сьогодні мають менше членів, а отже, надходжень від внесків та волонтерів, готових брати участь у передвиборчих кампаніях. Це перетворює політичні партії у більш залежні від інших джерел фінансування. Зокрема, для отримання державного фінансування необхідно виконати цілу низку вимог, серед яких часто є і здобуття певного результату на попередніх виборах. А для здобуття цього результату уже потрібні кошти. Виходом із цієї ситуації може стати максимальне забезпечення рівних умов для усіх учасників виборів. Воно може проявлятись через заборону або обмеження політичної реклами,

надання безкоштовного доступу до засобів масової інформації, де усі кандидати отримували б рівний ефірний час на телебаченні або рівні можливості надрукувати свою позицію у пресі тощо [242, с. 95-97].

Загалом, медіа можуть розглядатись як в рамках інституційних перешкод, що стосуються виборчого процесу, так і як окремий чинник, що може сприяти або завадити електоральному успіху крайніх правих політичних партій. Враховуючи, що сьогодні засоби масової інформації розглядаються як важлива умова здобуття і поширення політичного впливу, вони також заслуговують на окрему увагу.

Перш за все, необхідно підкреслити, що серед самих крайніх правих політичних партій ставлення до ЗМІ може бути двояким. З одного боку, медіа часто розглядаються як «вороги». Це найбільш притаманно невеликим або новим крайнім правим політичним партіям, особливо тим, які не відзначаються наявністю яскравих харизматичних особистостей чи поки не навчились ефективно використовувати ті можливості, які засоби масової комунікації можуть створюватись. Така риторика часто супроводжується звинуваченням медіа у тому, що вони не допускають представників крайніх правих до виступів, не висвітлюють або неналежно висвітлюють їх події і заходи тощо.

Негативна характеристика ЗМІ з боку крайніх правих може здійснюватись і через використання навіть таких доволі радикальних виразів як «війна пропаганди». На думку цих політичних сил, вона проявляється у тому, що їх зображують як причину усіх тих негативних подій, що відбуваються в державі. Тобто, викривляється причинно-наслідковий зв’язок і замість того, щоб показувати, що суспільство поляризоване через, наприклад, високий рівень міграції, а традиційні політичні партії перед цим явищем безсилі, що сприяє виникненню і зростанню популярності крайніх правих, засоби масової інформації, навпаки, розглядають поляризацію суспільства не як результат міграції, а як наслідок діяльності власне крайніх правих політичних партій. Прагнучи здобути владу, ці політичні сили,

стверджується у медіа, штучно створюють конфлікти між «корінним» населенням тієї чи іншої країни та новоприбулими біженцями чи іммігрантами. Останні часто здійснюють такий крок вимушено і насправді прагнуть виключно забезпечити «краще життя» собі та своїм родинам і переїзд до Європи є єдиною можливістю цього досягти, яка у них залишилась. Вони не налаштовані вороже до корінного населення, не прагнуть нав'язувати йому свої традиції тощо. Проблема полягає у крайніх правих, які натомість ідентифікують їх як загрозу, яка потребує ізоляції, а в перспективі і усунення, чим і створюють атмосферу загальної ворожості [227, с. 249].

З іншого боку, така доволі позитивна характеристика мігрантів є, скоріше, винятком, аніж правилом, а тому теза крайніх правих про війну пропаганди здебільшого не підтверджується. Зображення новоприбулих як жертв, які потребують допомоги і підтримки, можна зустріти переважно у тих засобах масової інформації, які контролюються традиційними політичними партіями. Останні можуть вбачати у крайніх правих серйозну загрозу і намагатись через таку риторику сповільнити темпи зростання їх популярності завдяки применшенню важливості питань, які цими партіями піднімаються. Натомість, у більшості медіа мігранти також позиціонуються як загроза традиційному суспільству та способу життя. Будучи схильними до скандалів та резонансних повідомлень, засоби масової інформації часто акцентують увагу на окремих одиничних випадках, які негативно показують мігрантів (наприклад, жорстоке вбивство представника «корінного» народу з боку чужинця, принизливе ставлення до жінок всередині спільнот мігрантів чи поза ними, дотримання якихось звичаїв чи ритуалів, які можуть виглядати варварськими для європейців тощо) і екстраполюють їх на мігрантів в цілому. Це призводить до виникнення асоціативного ряду: мігранти – небезпека – злочинність – нав'язування чужих цінностей і способу життя – витіснення народу з його території і т.д. У цьому контексті засоби масової інформації, навпаки, сприяють крайнім правим, поширюючи у суспільстві

атмосферу страху, наслідком чого може бути виникнення прагнення знайти тих, хто міг би допомогти у вирішенні цієї проблеми.

Зазначена вище критика стосується, здебільшого, традиційних засобів масової інформації – друкованої преси, радіо та телебачення. Розвиток сучасних інформаційно-комунікативних технологій дозволив крайнім правим ефективно поширювати свої ідеї напряму, без використання медіа в якості посередника. Саме тому сьогодні крайні праві політичні партії приділяють велику увагу наявності зручного для користування, інформативного та добре структурованого веб-сайту, де б містились важливі новини, заклики, через який можна було б підтримати діяльність партії, в тому числі і фінансово тощо. Він часто доповнюється відеоканалом, де розміщаються відеоролики і сюжети, які не має можливості або потреби розмістити на телебаченні. Так, описаний вище передвиборчий ролик Шведських демократів щодо імміграції був заборонений для показу на телебаченні, однак і досі може бути легко знайденим та переглянутим на Youtube. Врешті, для швидкої комунікації із своїми виборцями та прихильниками, а також підтримання уваги, насамперед, серед молодого електорату, крайні праві політичні партії активно використовують різноманітні соціальні мережі.

На становище крайніх правих політичних партій в тій чи іншій країні та, особливо, на їх спроможність закріпитись в існуючій партійно-політичній системі, впливає і специфіка останньої. Оскільки ця проблематика часто зустрічається у провідних зарубіжних працях з даної проблематики, частково про це мова йшла в першому розділі при висвітленні ступеня наукової розробленості. Сюди відноситься, насамперед, розміщення політичних партій на ідеологічному спектрі. Вплив, який це здійснює на крайніх правих, може бути двояким. З одного боку, якщо існуючі в державі традиційні політичні сили починають надто наближатись до центру, а, відповідно, й одна до одної, виникає своєрідний вакуум, який можуть заповнити крайні праві. Тобто, за таких умов партії мейнстріму схильні конкурувати навколо обмеженого кола проблем, які хвилюють так званого «середнього виборця», а ті питання, щодо

яких складно знайти однозначне вирішення, як правило, ігноруються. Тому коли у західноєвропейських державах швидкими темпами почав зростати рівень міграції, а існуючі політичні сили не могли запропонувати вирішення цієї проблеми, на політичну арену вийшли крайні праві, які успішно зайняли цю нішу [197, с. 240].

З іншого боку, у своїй відомій «переможній формулі» Г. Кітшельт та Е. МакГен висловлюють припущення, що для виборців психологічно складно голосувати за тих, хто надто сильно відрізняється від більшості. Саме цим вони пояснюють тривалий період маргіналізації крайніх правих політичних партій. У перші десятиліття після завершення Другої світової війни політична система багатьох європейських країн відзначалась посиленим прагненням до стабільності і консенсусу, які розглядались як передумова запобігання повторенню подій середини століття. Тому право та лівоцентристські партії залишались доволі близькими ідеологічно, що і давало їм можливість почергово або й навіть спільно правити країною, не створюючи відчуття надто різких змін внаслідок передачі влади від одних до інших. Як наслідок, крайні праві залишались «на краю», через що у виборців з'являлось занепокоєння, що, проголосувавши за них, вони можуть зруйнувати існуючу систему, що призведе до непередбачуваних наслідків.

Натомість, у періоди, коли ідеологічний розрив між ліво та правоцентристськими партіями зростає, крайні праві політичні партії мають значно більші шанси на здобуття електорального успіху. У такому випадку правоцентристські та праві політичні сили відходять від центру та наближаються до правого краю ідеологічного спектру. Ціннісна різниця між ними та крайніми правими зменшується і виборцю стає психологічно легше віддавати свій голос за останніх [182, с. VIII].

Якщо розміщення політичних партій на ідеологічному спектрі тієї чи іншої країни впливає на спроможність крайніх правих здобути електоральні успіхи, то подальша поведінка традиційних політичних сил уже після отримання ними високих результатів на виборах та представництва у органах

державної влади чи місцевого самоврядування може сприяти або стати на заваді крайнім правим у їх прагненні закріпитись в партійно-політичній системі відповідної держави. Описуючи можливі моделі такої поведінки, К. Мудде виокремлює їх дві – прийняття або створення «санітарного кордону» [227, с. 288]. Це – дві крайнощі, між якими можуть бути і проміжні стани. У деяких державах, стверджує науковець, існуючі політичні партії позитивно сприймають виникнення нових політичних сил, розглядаючи їх як потенційних союзників у боротьбі з основними конкурентами. Однак, на практиці так відбувається доволі рідко і, зазвичай, традиційні партії, навпаки, схильні будувати так званий «санітарний кордон», за який і потрапляють крайні праві.

Термін «санітарний кордон» вперше був використаний для позначення певного фізичного бар'єру, який штучно створювався для того, щоб зупинити розповсюдження епідемії «Чорної смерті» – особливо сильної форми чуми, яка кілька разів поширювалась Європою. Його і до сьогодні використовуються у такому ж значенні (межа, призначена для зупинки поширення певного вірусу), однак для суспільного дискурсу більш характерним є його вживання у метафоричному сенсі в дипломатії та політології. Зокрема, в останній це поняття застосовується для позначення умовного бар'єру, який формує група політичних партій для максимально повного відмежування від інших політичних сил. Найбільш відомі приклади створення санітарного бар'єру в історії: під час Холодної війни політичні партії західноєвропейських країн не допускали жодної форми співпраці з політичними силами комуністичного спрямування; у кінці ХХ ст. таку межу було створено в країнах Балтійського регіону для ізоляції партій, що представляли російськомовне населення.

Застосування санітарного кордону поширене і щодо крайніх правих політичних партій. Саме цим пояснюють неможливість французького Національного фронту здобути достатню підтримку для збільшення представництва у національному парламенті. Маючи досвід функціонування

на місцевому рівні та у Європейському Парламенті, ця партія і до сьогодні одержує лише кілька мандатів і її депутати не можуть ефективно вести законодавчу діяльність. Яскравим прикладом може слугувати і Швеція, де усі основні політичні партії відмовились від будь-якої співпраці з крайніми правими Шведськими демократами. Незважаючи на те, що об'єднання зусиль з ними могло б допомогти правлячим коаліціям, які, як правило, здобувають незначну перевагу і змушені формувати уряди меншості, цього не відбувається. Більш того, традиційні шведські партії намагаються максимально уникати і співпраці щодо конкретних законів чи постанов як на місцевому, так і на національному рівні, вважаючи, що будь-яка асоціація з крайніми правими негативно вплине на їх електоральну підтримку у майбутньому.

Не менш важливими інституційними передумовами, які можуть сприятливо вплинути на здобуття електоральної підтримки крайніми правими політичними партіями та закріплення їх у партійно-політичних системах тих чи інших країн, є і ті, що стосуються безпосередньо цих політичних партій – внутрішньо-організаційна структура, тип політичного лідерства, мережі членства, фінансових ресурсів. Ця група передумов заслуговує на особливу увагу ще й тому, що щодо неї ведуться активні дебати серед дослідників. Найчастіше вони стосуються того, що є первинним – електоральний успіх партії можливий за наявності хоча б деяких з цих характеристик, чи, навпаки, політична партія здійснює електоральний прорив, здобуваючи перші перемоги, і уже після того в неї поступово з'являються фінансові, організаційні та інші ресурси. Проте, незалежно від того, яку з цих двох позицій вони відстоюють, більшість вчених погоджуються, що вищезазначені передумови прямо впливають на спроможність партії закріпитись у партійно-політичній системі держави. Виборці можуть підтримувати і відносно слабку партію, особливо якщо вона є новою і їм подобається її ідеологія та риторика, однак, якщо після перемоги вона продемонструє нездатність виконувати свої обіцянки та втілювати у

життя програму, ймовірність того, що вони вчинять так знову на наступних виборах, є надзвичайно низькою.

Найчастіше електоральний успіх крайніх правих політичних партій пов'язують з наявністю у них харизматичного лідера, спроможного привабити виборців та забезпечити єдність і стабільність політичної партії. За своїм характером крайні праві, як правило, є доволі централізованими та ієрархічними, а тому роль лідера у них досить вагома і наявність та виконання рішень такої людини може вважатись більш потрібною, аніж дотримання процедур внутрішньопартійної демократії.

При цьому, важливими в даному контексті є дві складові лідерства – так зване «внутрішнє» і «зовнішнє». Перше ще іноді називають «практичним лідерством», а друге – «харизматичним лідерством». Обидві характеристики можуть поєднуватись в одній особі, але більш поширеним є формування команди з двох осіб (як правило, голова та заступник чи секретар партії), перший з яких є яскравою медійною особистістю, а другий зосереджує всю свою увагу на організації внутрішніх процесів та забезпеченні стабільного розвитку політичної партії.

Часто на практиці трапляється так, що крайні праві політичні партії приділяють основну увагу наявності у них харизматичного лідера. Ця стратегія може видаватись вірною, оскільки у добу швидкого поширення інформації та практично безперервних комунікацій вміння взаємодіяти з засобами масової інформації, утримувати увагу різноманітних аудиторій, переконливо та гарно говорити, дозволяє збільшити впізнаваність партії, що може стати першим кроком на шляху здобуття нею бажаної підтримки. Приємна особистість, що добре виглядає на фотографіях та телебаченні, просто розповідає про складне, вміє відповідати на будь-які запитання, перемагати на дебатах, вдало використовувати гумор тощо, справді сприяє привернення уваги до партії, що може означати у перспективі залучення фінансових ресурсів та нових членів. Саме навколо таких лідерів часто будуються передвиборчі кампанії, навіть якщо вони формально не беруть у

них участь (наприклад, це – регіональні вибори, а лідер партії включений до списку на національному рівні). Це призвело до виникнення таких відомих виразів, які використовуються для характеристики крайніх правих політичних партій як «феномен Хайдера» або «ефект Ле Пена» [227, с. 261].

Хоча далеко не всі крайні праві політичні партії мають сильних харизматичних лідерів і стверджувати про наявність прямого взаємозв'язку між цим фактором та їх успішністю було б невірним, найвідомішими є саме ті партії, які очолюються яскравими медійними особистостями. Разом з тим, важливо, при цьому, не забувати і про другу складову лідерства, без якої крайні праві часто залишаються нестабільними, страждають від внутрішніх конфліктів, розколів тощо. Ці повноваження можуть здійснюватись і лідером партії, однак значно ефективніше розділити дані сфери діяльності, оскільки для останньої потрібний уже інший набір навичок та якостей – вміння будувати команди, працювати з людьми, запобігати конфліктам та вирішувати їх, наявність глибокого розуміння організаційно-технічних особливостей функціонування партійних структур тощо. Вдалим прикладом такої співпраці двох лідерів було управління французьким Національним фронтом Жан Марі Ле Пеном, який виконував роль натхненника та головного представника партії, і Бруно Мегре, який відповідав за налагодження партійної діяльності і структури [227, с. 264].

Наявність вмілого керівника-організатора сприяє формуванню сильної та розвиненої організаційної структури, яка також є важливою інституційною передумовою здобуття електорального успіху та закріплення партії у партійно-політичній системі держави. Чітка мережа членства, де кожна людина належить до певної структурної одиниці, між якими добре налагоджена співпраця і комунікація, зрозумілі і адекватні процедури прийняття і виконання рішень, в тому числі обрання на посади, висування кандидатів тощо слугує фундаментом для забезпечення єдності політичної партії, формування її репутації як надійної політичної сили.

Усе це важливо в будь-який період існування партії, однак відіграє особливо значну роль тоді, коли крайня права політична партія вперше або несподівано для себе здобуває електоральні успіхи і намагається перенести їх у реальний політичний вплив. Якщо партію представляють некомпетентні та непрофесійні політики, що, до того ж, супроводжується хаотичністю діяльності партії в цілому та внутрішніми конфліктами, вона видається слабкою, а тому неспроможною вести переговори та торги, оскільки потенційні партнери не можуть бути впевненими у стабільності її існування та здатності виконувати заплановане. Іноді слабкість організаційної структури політичної партії може стати очевидною уже після перемоги на виборах, коли виявляються внутрішні суперечності, з'ясовується, що немає кому щоденно працювати над втіленням у життя передвиборчої програми тощо. Якщо у такому разі не буде проведено належної внутрішньопартійної роботи, така політична сила ризикує швидко втратити одержане представництво [227, с. 266].

Для запобігання цьому успішна партія повинна працювати над формуванням і збереженням своєї організаційної структури і постійним збільшенням кількості своїх членів. Є ціла низка способів і шляхів рекрутингу представників цільових груп та залучення їх підтримки, але утримати їх у межах політичної партії буде можливим, лише якщо вона буде ефективною у своїй діяльності. Тому крім роботи над завоюванням електоральної підтримки, у партії має приділятись належна увага і переліченим вище проблемам.

Одним з варіантів формування кадрового резерву для крайніх правих політичних партій може стати наявність молодіжного крила. Традиційно молодь більш радикально налаштована через свій вік, а тому схильна до підтримки ідеологій, які відрізняються від традиційних. Молодіжний елемент у складі партії (організація, підрозділ тощо), як правило, менш формалізований та більш відкритий, що може дозволити тим, хто проявляє інтерес, поступово пройти процес соціалізації та інтеграції в партійну

діяльність через втілення в життя своїх ініціатив. Це дозволяє партії, з одного боку, розширювати базу членства та сприяти кращій внутрішньопартійній єдності, а з іншого боку, залучати нових прихильників завдяки начебто «окремим» молодіжним проектам, які, до того ж, можуть бути більш радикальними, що не завжди буде прийнятним для політичної партії [227, с. 269].

Хоча наявність мережі членства та стабільної фінансової ситуації можуть розглядатись як окремі інституційні передумови здобуття електорального успіху крайніми правими політичними партіями, вони безперечно базуються на наявності сильного лідера та розвинутої організаційної структури. Лідер, який є медійною особистістю, достатня кількість членів, готових сплачувати членські внески та працювати на виборах безкоштовно, добре налагоджена організаційна структура, що дозволяє ефективно розподіляти та використовувати наявні ресурси, у своїй сукупності сприяють залученню партією фінансових ресурсів та привернення до неї уваги серед нових верств населення, які можуть стати її виборцями або потенційними членами.

Підсумовуючи, варто ще раз зазначити, що найпоширенішим є підхід, відповідно до якого історію крайніх правих політичних партій поділяють на два головні етапи. Перший розпочався одразу ж після Другої світової війни та характеризувався виникненням політичних партій, які здебільшого відстоювали ностальгічні ідеї та мали тісні зв’язки з так званим «історичним фашизмом», оскільки були засновані або мали серед свого керівництва колишніх нацистів, фашистів, колабораціоністів тощо. Формування цих партій відбувалось протягом кількох десятиліть, що відзначились ідеологічним пошуком (коливаннями між більш радикальними та поміркованими групами всередині партій), боротьбою за лідерство, внутрішніми конфліктами та ін., що мало своїм наслідком маргіналізацію крайніх правих політичних партій. Серед країн, в яких крайні праві першого

періоду розвивались найактивніше, варто відзначити Італію, Німеччину, Францію та Австрію.

Другий етап історії крайніх правих політичних партій приніс їм електоральний успіх. Він ґрунтувався на двох групах чинників – тих, що стосувались змін у суспільно-політичному житті, та власне зміни характеру самих крайніх правих політичних сил. Цей етап розпочався у 80-х рр. XX ст. і продовжується і досі, оскільки дедалі більше крайніх правих поступово віднаходять свою нішу навіть у стабільних партійно-політичних системах розвинутих європейських демократій.

Перша група чинників, що сприяла радикалізації електоральних преференцій, пов’язана з реаліями постіндустріального суспільства. Швидкі зміни у всіх сферах суспільного життя викликали відчуття незахищеності перед новими викликами, в той час як традиційні політичні партії такі нагальні для виборців питання як імміграція, глобалізація, мультикультуралізм та ін. часто ігнорували або виявлялись неспроможними розробляти та втілювати в життя ефективні стратегії їх розв’язання. Серед груп виборців, найбільш схильних підтримувати крайніх правих, виокремлюють вразливі верстви населення (безробітні), робітників низькокваліфікованої та некваліфікованої праці, малий бізнес та фермерів, молодь. При аналізі ймовірності віддання ними переваги крайнім правим варто враховувати не лише наявність у державі чи спільноті реальних загроз від перелічених явищ та процесів, а, насамперед, те, яким є їх сприйняття. Якщо, наприклад, рівень імміграції залишається доволі низьким, однак вона уже сприймається як серйозна проблема, вірогідність підтримки крайніх правих у такій спільноті зростає.

Водночас, можна вести мову про зв’язок між сприйняттям певних суспільно-політичних феноменів як загрози і підтримкою крайніх правих політичних партій, але це не завжди означатиме їх електоральний успіх. На заваді його здобуттю може стати низка інституційних умов. Найочевиднішим є вплив на ймовірність голосування за крайніх правих, який здійснює тип

виборчої системи у тій чи іншій країні. Сюди відносяться також і інші правила виборів (реєстрація кандидатів, ведення передвиборчої кампанії тощо). Чим рівніший доступ до необхідніших ресурсів та пропорційніший розподіл мандатів, тим більшими є шанси крайніх правих політичних партій здобути електоральні успіхи. Для закріплення цього успіху та поступової інтеграції в партійно-політичну систему країни важливі також і такі характеристики політичної партії як наявність сильного лідера, розвиненої організаційної структури, достатнього фінансування для ведення діяльності тощо.

РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ІДЕОЛОГІЧНО-ЦІННІСНИХ ЗАСАД КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Ідеологію крайніх правих політичних партій сьогодні вважають однією з найвпливовіших ідейно-ціннісних систем сучасної Європи поряд з соціал-демократією та християнською демократією. Крайні праві демонструють дедалі вищий рівень підтримки, займаючи другі-треті місця на виборах до національних парламентів, та перші місця на місцевих, регіональних та виборах до Європейського парламенту. Хоча вплив ідеології на рівень підтримки не було розглянуто в рамках другого розділу, взаємозв'язок між зростанням актуальності тих питань, на яких вони зосереджують свою увагу та електоральним успіхом цієї групи партій більшістю вчених вважається очевидним і однозначним. Тому система цінностей крайніх правих заслуговує на особливу увагу.

Як уже було зазначено раніше, першим крайнім правим політичним партіям була притаманною схильність до ностальгії за фашизмом і нацизмом, тому основні принципи даних ідеологій вони намагались відтворити у своїх програмах та риториці. Стверджувалось, що саме по собі ці ідеї є нейтральними, пропагуючи один з варіантів бачення світу. Те, що відбувалось у часи диктаторських режимів і Другої світової війни є виключно виною Гітлера та Муссоліні, а ідеологію як таку не слід звинувачувати у вчинених злочинах, жорстокості і т.д.

Загалом, етимологічно термін «фашизм» походить від італійського слова «fasces», яке позначало зв'язку з гілок з сокирою посередині. Перше відоме використання цього символу зустрічається у Римській імперії, де він позначав владу магістратів. Це поняття набуло поширення та використовувалось в Італії для характеристики політичних груп безвідносно до їх характеру, ідей і т.д. Згодом виникла більш чітка асоціація і термін «фашизм» почав згадуватись для позначення революційних соціалістів.

Відоме сьогодні значення цього поняття виникло завдяки Беніто Муссоліні, який надав йому чіткого ідеологічного забарвлення [159, с. 199].

Хоча деякі ідеї, які відстоював фашизм, беруть своє коріння ще з XIX ст., його появу пов'язують, насамперед, з наслідками Першої світової війни. Найактивніше ця ідеологія розвинулась в Італії і Німеччині. Політичні партії, які її відстоювали, утворились в обох державах у 1919 р та швидко здобули популярність. Фашистська партія Італії була заснована Беніто Муссоліні, який уже через три роки після створення цієї політичної сили, обійняв посаду прем'єр-міністра країни і за декілька років перетворив Італію у фашистську державу. Трохи довше тривав шлях до влади Адольфа Гітлера, лідера Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, який отримав пост канцлера у 1933 р. Схожі політичні партії, а згодом і режими, виникали приблизно в той же час і в низці інших країн, зокрема Іспанії, Португалії, Румунії та Угорщині [159, с. 200].

Вихідною тезою фашизму є віра у природну нерівність людей. Від народження кожен індивід має різні здібності та таланти і ці відмінності стають ще очевиднішими з кожним роком його життя. Як наслідок, суспільство від природи також є ієрархічним та має в своєму складі еліту і масу. Більшість народу входить до маси, яка характеризується слабкістю, інертністю, неспроможністю приймати рішення та брати на себе відповідальність. Через це її доля – беззаперечний послух. Масу спрямовує еліта як цілісна суспільна група. З еліти виокремлюється лідер, який скеровує уже еліту. Його влада є беззаперечною та не повинна піддаватись будь-яким сумнівам. Тому усі інституції чи практики, які потенційно можуть підірвати владу лідера – політичні партії, представницькі органи (парламенти), політичні партії – мають бути послаблені або взагалі ліквідовані. Лише лідер володіє монополією на знання, а тому його покликання – визначати долю народу, пробудивши його та перетворивши з інертної маси у могутню силу, спроможну досягти мети. Успішне проходження такого шляху вимагає

надання лідеру практично необмеженої влади в політиці, економіці та, за необхідності, навіть права втручання в особисте життя людини [159, с. 206].

Природня ієрархічність проявляється, також, у відмінностях між становищем різних націй та народів. Відчуття належності до нації має бути превалюючим та більш важливим, аніж будь-які інші належності: до сім'ї, соціального класу, релігійної групи тощо. Інтереси нації мають переважати усі інші індивідуальні чи групові інтереси. Лише вона володіє монопольним правом на ресурси, що знаходяться на території держави, а отже, незважаючи на загалом позитивне ставлення до приватної власності та ринкової економіки, фашисти вважали, що, у разі потреби, будь-яка власність може бути забрана державою [112, с. 179].

Нації не можуть бути рівними між собою. Зокрема, німецькі нацисти підкреслювали вищість німецької нації над усіма іншими. Вона займала б привілейоване становище, якби їй не постійно не заважали інші держави протягом історії, намагаючись принизити гідність та зруйнувати єдність і національну ідентичність. Однак, незважаючи на усі перешкоди, німці зуміли вберегти усі ті унікальні характеристики, притаманні лише їм, які і вирізняють їх з поміж усіх інших.

Будучи великою нацією, німці потребують відповідного життєвого простору. Вони тіснились на обмеженій території, ще й бідній на ресурси, в той час як Франція, Великобританії та інші володіли величезними колоніями, які давали їм усе необхідне. Тому для відновлення своєї величі та посідання належного їм місця німці повинні нарешті здобути потрібний простір, навіть якщо для цього знадобиться завоювання та підкорення інших. Цей простір, на думку нацистів, знаходився, насамперед, на схід від Німеччини, на територіях слабких та недорозвинутих народів, зокрема, слов'ян, а отже, позбавлення їх життєвого простору не вважалось би несправедливим [112, с. 177].

Враховуючи зв'язок перших крайніх правих політичних партій з фашизмом та відстоювання ними ідей сильної держави, авторитарного

лідера, єдності народу, захисту національної ідентичності тощо, на початку їх історії ці політичні сили часто називали фашистськими чи неофашистськими. Така тенденція прослідковувалась не лише в громадському дискурсі чи засобах масової інформації, а й у наукових дослідженнях, в яких можна було доволі часто зустріти відому фразу з Комуністичного маніфесту про привид, що блукає Європою, яка застосовувалась уже щодо крайніх правих політичних партій. Проте, з початком другого етапу історії політичних партій даного ідеологічного спрямування відбулась кристалізація їх цінностей, виокремились основні принципи та ідеї і відмінності між двома групами стала ще більш очевидною.

Характеризуючи ідеологію крайніх правих політичних партій, західні вчені розробили цілу низку підходів до її аналізу, пропонуючи «переможну формулу», виділяючи окремі елементи тощо. Усе це було детально представлено у першому розділі. Разом з тим, найповніший виклад власне сутності ідеології цієї групи політичних партій було запропоновано К. Мудде, який поділив їх погляди за сферами – основні вороги, гендерна рівність, демократія як політичний режим, економіка, популістська радикальна права демократія, Європа, глобалізація [227]. Кожна з цих сфер поділена на окремі галузі, де і представлено головні ідеї крайніх правих. Цей підхід було взято за основу і у даному дослідженні з внесенням деяких змін. Зокрема, було виокремлено наступні сфери, у яких представлено погляди крайніх правих політичних партій: демократія і внутрішня політика держави, економіка і соціальна держава, суспільні відносини та зовнішня політика держави, в тому числі євроінтеграція. Теоретичне представлення ідей та цінностей крайніх правих було доповнено, також, прикладами з програм найбільш впливових і відомих політичних партій цієї групи в європейських країнах.

Загалом, у даному дослідженні було проаналізовано програмні документи крайніх правих політичних партій з шести європейських держав. У межах цього розділу буде представлено характеристику п’яти з них –

Німеччини, Австрії, Франції, Швеції та Угорщини. Ідеологія крайніх правих політичних партій сучасної України детально розглядатиметься в п'ятому розділі.

Серед німецьких крайніх правих політичних партій основна увага буде приділена Націонал-демократичній партії Німеччини, Німецькому народному союзу, партії Республіканці та Альтернативі для Німеччини. Перші ціннісні документи Націонал-демократичної партії Німеччини були створені ще при її заснуванні і мали назву «Заклик до заснування Націонал-демократичної партії Німеччини» та «Основні положення Націонал-демократичної партії Німеччини». Вони стали підґрунтям для розробки і прийняття у 1967 р. першої офіційної програми, затвердженої на партійному з'їзді у Ганновері. У документі домінували ревізіоністські настрої. Партія закликала до амністії усіх засуджених за злочини Другої світової війни і перегляд Ялтинських та Потсдамських угод, а також виступала за об'єднання Німеччини. Ці ідеї знайшли своє продовження і у наступній програмі – прийнятому у 1970 р. Верхтаймському маніфесті. Центральною ідеєю стало прагнення відновити історичну справедливість для німецького народу [11, с. 70]. Еволюція ідейно-ціннісних засад продовжувалась протягом кількох десятиліть і сьогодні партія керується програмою під назвою «Робота. Сім'я. Батьківщина», яка була затверджена у 2010 р. [48]

Щодо історичного розвитку партійних документів Німецького народного союзу відомо значно менше, тому в межах даного дослідження аналізуватиметься лише сучасна програма, яка під такою ж назвою «Наша програма» розміщена на офіційній веб-сторінці політичної партії, незважаючи на те, що вона уже припинила своє існування [316].

Перша програма партії Республіканці була прийнята на установчих зборах у 1983 р. За своїм характером вона була, скоріше, націонал-консервативною. Головний наголос у документі, як і в практичній діяльності партії, було здійснено на об'єднання Німеччини, що розглядалось як ключове завдання. Для його виконання було представлено трьох етапний план, що

передбачав, по перше, поглиблення відносин між двома частинами Німеччини, по друге, власне об'єднання двох частин держави і, по третє, проведення вільних, чесних та таємних виборів до першого національного парламенту як крок до закріплення цього союзу. У цій програмі партія позитивно висловлювалась щодо європейської інтеграції, хоча згодом ця позиція була переглянута.

У 1985 р., після обрання на посаду голови Франца Шьонхубера, було дещо переглянуто погляди партії, які зазнали радикалізації. Це знайшло свій вияв у короткій збірці принципів партії, що була видана того ж року під назвою «Зігбурзький маніфест». У 1990 р. було затверджено розширену програму партії, де закріплено її радикалізацію та ще агресивніше відображено позицію щодо необхідності об'єднання німецьких земель. Після того, як це стало реальністю, а також після підписання Маастрихтського договору, партія знову переглянула свій базовий документ. У 1993 р. вийшла програма під назвою «Ми робимо, що можемо… задля інтересів Німеччини». У ньому партія негативно висловлюється про інтеграцію до європейського союзу, а також розглядає об'єднання Німеччини як перший крок на шляху до відновлення її могутності через повернення земель, де проживають етнічні німці. Для обґрунтування своїх позицій Республіканці використовують, насамперед, правові аргументи, стверджуючи, що формально договір «два плюс чотири», що затвердив об'єднання двох німецьких частин, є порушенням міжнародного права, оскільки у ньому досі офіційно визнаються кордони Німеччини станом на 1937 р. [230, с. 39].

У 2002 р. на партійному з'їзді програму було оновлено і сьогодні саме вона залишається актуальною. Ця програма уже значно більшою мірою відповідає програмам інших крайніх правих політичних партій в Європі та відображає базові цінності цієї ідеології. Назва програмного документу – «Програма федеральної партії. Соціальна. Патріотична. Екологічна», а в якості головного гасла визначено «За наше майбутнє» [77].

Оскільки ще одна німецька крайня права політична партія Альтернатива для Німеччини виникла лише у 2013 р., історія її програмних документів є досить короткою. Головна збірка цінностей та принципів має назву «Керівні принципи Альтернативи для Німеччини» і була затверджена у 2014 р. після внутрішньопартійних обговорень [255]. Крім цього, партія керується і низкою передвиборчих програм, розроблених спеціально на вибори різного рівня, де ці положення деталізуються та конкретизуються.

Головні цінності Альянсу за майбутнє Австрії та Команди Штронаха за Австрію буде проаналізовано на основі їх базових програм з відповідними назвами, що представлені на їх веб-сайтах [259;145]. Ці партії є порівняно новими, а тому історія їх програмних документів також є доволі короткою. На противагу цьому, ідеологія Партії свободи Австрії має тривалу історію. Після приходу до керівництва Й. Хайдера було переглянуто існуючі до того партійні програми та затверджено перехід до крайньої правої ідеології. Це було закріплено у відповідних програмних документах. Спочатку вони містили доволі контроверсійні речі як от необхідність спрямування колишніх військових Вермахту в австрійські школи задля проведення дискусій з учнями з найбільш гострих історичних питань. Починаючи з 1990-х рр., партія переходить на більш традиційні для крайніх правих питання і проблеми і сьогодні керується документом під назвою «Австрія передусім», прийнятому в 2011 р., який практично повністю відображає традиційні принципи крайньої правої ідеології [248].

Практично така ж ситуація і з крайніми правими політичними партіями Франції. Ідеологічні засади менших політичних сил – Національного республіканського руху та Союзу крайніх правих – вивчатимуться на основі їх чинних партійних програм. Програма Національного республіканського руху була прийнята одразу ж після заснування у 1999 р. та жодних згадок про її оновлення немає [260]. Хартія Союзу національних правих була затверджена після заснування об’єднання у 2011 р. та також залишається чинною і до сьогодні [90].

Натомість, ідеологія Національного фронту пройшла більш тривалу еволюцію. Перша програма партії мала назву «Захищаючи французьке» та була представлена у 1973 р., на перших виборах до парламенту, у яких партія взяла участь. Цей документ був доволі поміркованим. Вихідною тезою була необхідність збереження національної ідентичності Франції. Партія закликала до відновлення та захисту традиційних національних цінностей, обмеження втручання держави в економіку з одночасним створенням програм підтримки малого бізнесу. У цій програмі партія висловлювала позитивне ставлення до європейської інтеграції і виступала за утворення конфедерації, яка б включала і Великобританію [289, с. 172].

У перших програмах практично не було згадок про імміграцію, яка лише згодом стала провідною темою для Національного фронту. Однак їх поміркованість не задовольняла радикально налаштовані групи і спричинила розкол всередині партії. Після зосередження влади в руках Жан Марі Ле Пена партія поступово починає перетворюватись у професійну політичну структуру, що відображається і на її програмних документах. Зокрема, перед виборами у 1978 р. було прийнято маніфест під назвою «Право та економічна демократія», де уже присутнє питання імміграції, яка розглядається в контексті погіршення економічної ситуації і зростання безробіття. Передвиборча кампанія у той час пройшла під гаслом «Один мільйон безробітних – це один мільйон іммігрантів. Франція та французи передусім» [289, с. 185].

У 1980-х рр. Національному фронту нарешті вдалось подолати маргіналізацію та здійснити електоральний прорив. Це призвело до чергового перегляду партійної програми. Ключовими у ній стали питання імміграції і законності та правопорядку, які пов’язувались між собою. Стверджувалось, що підвищення рівня імміграції призводить до зростання злочинності, іммігранти відбирають робочі місця і соціальні блага, які по праву мали б належати французам. Тут також присутня ідея про неможливість інтеграції в європейську культуру тих, хто погодить з незахідних держав. Після

здійснення електорального прориву у 1980х рр. Національний фронт. Особливістю цієї програми та її відмінністю від інших крайніх правих того часу була і проамериканська позиція партії [289, с. 212-215]

У 90-х рр. ХХ ст. ідеологія партії знову зазнала змін. Саме у той час партія відійшла від підтримки ідеї необхідності близького партнерства з США. Після підписання Маастрихтського договору у 1992 р. змінилось і ставлення до європейської інтеграції і партія перейшла на позиції євроскептицизму. Тематика імміграції і надалі залишалась провідною і з нею пов'язувались усі проблеми суспільства – злочинність, безробіття тощо. У документі з'являється і антисистемність та антиглобалістські настрої. Сьогодні партія керується програмою «Наш проект», яка розміщена на її веб-сайті [243]. Точна дата створення і затвердження програми невідома.

Враховуючи порівняно коротку історію крайніх правих політичних партій у Швеції та Угорщині, аналіз їх ідейно-ціннісних засад також здійснюватиметься на підставі їх найновіших програм, розміщених на веб-сторінках. Разом з тим, до уваги буде взято і програму попередника Шведських демократів – партії «Нова демократія»– яка так і називається «Програма Нової демократії»[244]. Серед документів Шведських демократів буде розглянуто їх основну та найновішу програму під назвою «Програма принципів Шведських демократів 2011», а також для кращого розуміння їх поглядів на подальший розвиток Європейського Союзу збірник позицій під назвою «Менше ЄС, більше Швеції», розміщену на веб-сторінці політичної сили [300; 213]. При аналізі ідейно-ціннісних засад Руху за кращу Угорщину в якості головних програмних документів буде представлено «Маніфест. Установча хартія» (2003 р.), який було розроблено на початку історії цієї партії, а також англомовну версію принципів цієї політичної сили, яка має назву «Радикальна зміна. Провідник по маніфесту Руху за кращу Угорщину щодо національного самовизначення і соціальної справедливості, розробленому на парламентські вибори» [203; 266].

Першим кроком в аналізі будь-якої ідеології варто зробити вивчення її принципів щодо управління державою і внутрішньої політики. Для крайніх правих політичних партій цей аспект має особливе значення ще й тому, що найпоширенішим аргументом їх критиків є звинувачення в антидемократичності. Ці партії є централізованими та ієрархізованими у внутрішньому менеджменті, а тому їм закидають прагнення поширити цей стиль на державу в цілому. Однак крайні праві заперечують ці твердження, намагаючись у своїх програмних документах і риториці всіляко підкреслити відданість демократії. Вони справді позиціонують себе як антисистемні, що означає незгоду з тим, як сьогодні розвивається демократія, але загалом підтримують ті фундаментальні цінності, які закладались в цей устрій з самого початку [227, с. 151].

Стародавні демократії передбачали пряму участь усіх громадян у прийнятті політичних рішень та відповідальність обраних посадових осіб перед народом. З розвитком сучасних держав демократія стала представницькою, що означало, що різні суспільні групи почали використовувати політику як арену боротьби за свої інтереси через відповідні інституції – групи тиску, громадські організації тощо. На політичні партії було покладено функцію агрегації цих інтересів і репрезентації їх у політичній сфері. Змагаючись за підтримку виборців, вони прагнуть якомога краще відображати їх потреби та боротися за їх задоволення шляхом втілення в життя своїх передвиборчих програм, які слугують орієнтиром для громадськості щодо майбутніх дій політичної партії після обрання.

Саме така модель управління державою була закладена в основу більшості сучасних розвинутих демократій. Сюди також додавались і ідеї про необхідність уповноваження народу, але лише до певної міри, оскільки вважалось, що він потребує захисту від самого себе. На той момент дійсно переважна більшість виборців не мала навіть базового рівня освіти, а отже про належне розуміння політичних, економічних та інших процесів мова не йшла. Як наслідок, рішення, в тому числі голосування, відбувались

здебільшого імпульсивно, що, зрештою, могло нашкодити державі, а тому створювались відповідні запобіжні механізми, наприклад, затвердження парламентом прийнятих референдумами резолюцій тощо.

Із розвитком демократії рівень освіченості та поінформованості населення поступово зростав і ситуація змінилась. Громадянська активність і відстоювання своїх прав перетворились у звичну для демократичних країн практику. Проте, політичні партії не відреагували на цю зміну належним чином. Протягом десятиліть вони сформували основне ядро підтримки з відданих прихильників, які голосували саме за них покоління за поколінням. Партії стали більш легковажними і перетворились в закриті, елітарні та корумповані структури, які ставлять власні інтереси вище за інтереси народу. За це їх і критикують крайні праві, які наголошують, що представницька демократія сьогодні перестала виконувати основну функцію – артикуляції та узгодження інтересів різноманітних суспільних груп.

Враховуючи ці обставини, крайні праві відстоюють необхідність трансформації існуючої моделі демократії. У її центрі має бути воля народу, яка повинна стати підґрунтям прийняття будь-яких політичних рішень – від основних нормативно-правових актів держави як-от конституція та закони до усіх постанов, указів і т.д., які регулюють поточне життя держави. Потреби та інтереси громадян мають бути дороговказом для усіх політиків і політичних інституцій, незалежно від їх повноважень – президенти, уряди, парламенти, політичні партії, організації тощо. Тобто, владу потрібно максимально повернути народу [227,с. 151].

Для перетворення волі народу в основу політики держави недостатньо лише замінити головних політичних гравців. Хоча вони несуть головну провину за руйнування справжньої демократії, але для здійснення своїх планів корумпована еліта узурпувала владу і трансформувала існуючу систему у вигідну для себе, тому заміна окремих дійових осіб може мати лише поверховий вплив. Крайні праві політичні партії відкрито протиставляють себе усім іншим, характеризуючи себе як найбільш близьких

до народу та таких, що діятимуть відповідно до його побажань. Однак система схильна до самовідтворення, тому одночасно з їх приходом до влади має відбуватись, також, її зміна, передусім, через впровадження інструментів прямої демократії. Усунення проміжних ланках у процесах прийняття рішень, особливо з найбільш значимих для суспільства питань, є важливим кроком перетворення демократії на дійсну владу народу.

Відстоюючи механізми прямої демократії, крайні праві політичні партії у своїх програмах найчастіше згадують про такі з них як референдум, право законодавчої ініціативи та можливість відкликання своїх представників. Усі вони, а особливо найперший, порівняно легко впровадити, разом з тим, вони можуть надати народу доволі широкі можливості і повноваження. Тому його необхідно ввести в існуючу демократичну систему, а якщо він уже наявний, розширити сфери застосування та спростити процедуру організації. Референдум повинен проводитись не лише щодо тих питань, які прямо стосуються суверенітету держави (зокрема, щодо європейської інтеграції і взаємодії), а й будь-які інші, які розглядаються виборцями як важливі та потребують врахування їх думки.

Впровадження інструменту референдуму також слугуватиме додатковим запобіжним механізмом для протистояння корумпованій еліті [227, с. 159]. Але для цього необхідно максимально спростити процедуру його ініціювання громадськістю. Вимоги повинні бути зрозумілі та легкі для виконання, щоб будь-яка достатньо велика ініціативна група могла скликати референдум з того питання, яке їх турбує. Крім того, потрібно створити дієві механізми для запобігання маніпуляції як щодо його проведення, так і щодо закріплення результатів, які можуть використовуватись елітою для нейтралізації впливу народу на процес прийняття рішень. Потенційно, цей інструмент може застосовуватись і для відкликання посадових осіб, які не виконують свої обов’язки належним чином або не відповідають очікуванням громадськості.

Описані вище ідеї відображено у програмах практично усіх найвпливовіших крайніх правих політичних партій. Так, Націонал-демократична партія Німеччини наголошує, що влада народу має здійснюватись через інструменти прямої демократії. Можливості для проведення референдуму слід розширити. Крім того, партія виступає і за те, щоб президент також обирався народом на прямих загальних виборах. Це означало б його більшу підзвітність, що дуже важливо для контролю за будь-якою посадовою особою [48].

Ще одна німецька крайня права політична партія Республіканці серед перших питань у своїй програмі 2002 р. піднімає проблематику відсутності реального впливу громадян на прийняття політичних рішень. Владу в державі монополізували кілька найбільших політичних партій, до того ж, в сучасних умовах суверенітет країни обмежується ще й ззовні, внаслідок передачі частини повноважень бюрократичним загальноєвропейським інституціям і міжнародним організаціям. Серед інструментів, які б дозволили повернути владу народу, референдум підкреслюється як найбільш ефективний. Саме за його допомогою мають вирішуватись усі важливі політичні питання, приміром, зміни до конституції, масова імміграція і т.д.

Партія також виступає за те, щоб президент держави обирався народом на прямих виборах, а ті політичні сили, які ще не представлені в парламенті, повинні отримати рівні можливості для потрапляння до цього органу. Для цього вона пропонує здійснити низку реформ, які стосуватимуться функціонування політичних партій, зокрема, обмежити їх співпрацю з бізнесом, заборонити приймати пожертви від юридичних осіб тощо. Кількість депутатів має бути зменшена та чітко прив’язана до явки виборців. При цьому, їх необхідно переобирати частіше – кожні чотири роки [77].

Нова німецька крайня права політична партія, заснована у 2013 р. під назвою «Альтернатива для Німеччини»,також відтворює ці ідеї у своїй програмі. Вона стверджує, що якщо партія чи політик дійсно відстоюють демократію, вони виступатимуть за пряму її форму. Партія вірить у те, що

німецька політична система була б значно ефективнішою за умови запровадження референдумів та громадських ініціатив за взірцем Німеччини. Таку практику необхідно було б поширити і на загальноєвропейські інституції. Усі важливі питання громадяни можуть і повинні вирішувати самостійно. Це, передусім, стосується питань, пов'язаних з національним суверенітетом, зовнішньою політикою та політикою безпеки, але бажаним було б поширення цієї практики і на інші сфери життя суспільства [46].

Підкреслення важливості референдуму як дієвого механізму передачі влади народу присутнє і в програмах крайніх правих політичних партій з інших держав. Зокрема, Шведські демократи говорять про необхідність впровадження демократичних принципів і процедур на усіх рівнях. Для політичних партій це означає впровадження їх в усі внутрішні процедури. Для держави в цілому демократія має виявлятись у тому, заради чого вона і створювалась – владі народу. Громадяни повинні мати можливість на вільних та чесних виборах обирати тих, кому вони готові довірити прийняття рішень. Але їх вплив не має обмежуватись лише періодичними виборами. Натомість, необхідно передати якомога більшу кількість питань локального, регіонального і національного значення на вирішення за допомогою референдуму [300].

Водночас, підтримка ідеї прямої демократії не означає повної відмови від принципів представництва. Обидва способи прийняття рішень необхідно комбінувати з метою максимізації ефективності. Але при цьому дуже важливо, щоб народ міг обирати дійсно тих, хто відстоює їх інтереси. Так, у програмі Партії свободи Австрії підкреслюється відданість ідеї прямої демократії у поєднанні з правом на вільне, таємне, чесне, особисте і пряме представництво та прийняттям таких законів у сфері медіа, які б дозволили запобігти маніпуляції громадською думкою [248].

Схожі ідеї висловлює і Команда Штронаха за Австрію. У її програмі стверджується, що дві найбільші австрійські політичні партії змовились між собою та поділили державу з метою монополізації політичної влади. Для

збереження статусу кво вони розробили цілу систему, яка і допомагає їм утримати вплив на політичний порядок денний в своїх руках. До цієї системи увійшли і найбільші групи інтересів (підприємства, профспілки, банки, різноманітні асоціації), які також зацікавлені у взаємовигідній співпраці. Як результат, політика перестала служити народу, а новим силам і ідеям, які б могли принести такі потрібні державі зміни, стало практично неможливо конкурувати з існуючою системою. Це призводить до ситуації, в якій виборці позбавлені справжнього вибору, часто навіть не знаючи тих, хто представляє їх у парламенті. Своєю чергою, це зумовлює дедалі більше зменшення явки. Тому необхідно зруйнувати цю систему і сприяти обранню найкращих представників громад, а не керуватись виключно тим, кого включає у свій список або пропонує на ту чи іншу посаду впливова політична партія. Загалом, слід скоротити кількість політиків та бюрократів. Тримаючись за свою посаду, вони часто множать непотрібні регуляторні документи та ставлять вимоги, які в реальності неможливо виконати [145].

Серед проблем, які стають на заваді впровадженню та функціонуванню народовладдя, часто згадується і бюрократія. Її значно частіше розглядають в контексті Європейського союзу, де надто багато рішень приймаються посадовими особами, яких навіть не обирає народ. Однак тези про небезпеку бюрократії зустрічаються і в контексті аналізу демократичних систем своїх країн та формулювання пропозицій щодо їх трансформації. Так, Національний фронт розглядає бюрократію як перешкоду розвитку суспільства, яка забирає час та інші цінні ресурси. Для її ліквідації слід підвищити ефективність та якість надання державних послуг. Це має здійснюватися, в тому числі, через забезпечення належного кадрового потенціалу державної служби. Усі, хто претендує на відповідні посади, повинні проходити ретельний конкурсний відбір на умовах рівного доступу і прозорості [243].

Національний республіканський рух також називає бюрократію «абсолютним злом». Вона існує на усіх рівнях – локальному, державному та

загальноєвропейському – і ускладнює життя простих громадян та не дає розвиватись бізнесу. Влада сприяє бюрократичній системі, оскільки вона насправді боїться передавати вплив громадянам. Замість виявляти їх волю та керуватись нею, вона віддає перевагу маніпулюванню та ускладненню системи управління державою з метою заплутування виборців і переконання їх у тому, що лише вона спроможна вирішувати їх проблеми.

Натомість, традиційно для крайніх правих Національний республіканський рух пропонує передати вирішення усіх важливих питань (імміграції, смертної кари тощо) на референдум з одночасним максимальним спрощенням процедури його ініціювання з боку громадян. Владу слід наблизити до народу через проведення децентралізації. Чим більше питань буде у компетенції місцевих органів, тим ефективнішим буде врядування. Держава має всіляко підтримувати і розвиток та функціонування громадянського суспільства як ще одного дієвого інструменту залучення населення до політичного життя. Важливість повернення влади народу полягає ще й у тому, що лише справді народна влада зможе успішно боротись з негативними проявами глобалізації і зберегти національну ідентичність [260].

Розглядаючи погляди крайніх правих політичних партій на внутрішній устрій держави та демократію, необхідно згадати і про таку важливу характеристику їх ідеології як надання пріоритету порядку перед свободою. Ці дві цінності розглядаються як нерозривно пов’язані та існування однієї з них практично неможливо без іншої. Тобто, людина може бути вільною лише у тому суспільстві, яке гарантує безпеку своїм громадянам. Нерозуміння або свідоме ігнорування цього взаємозв’язку, на думку крайніх правих, це головний недолік сучасної демократії. Побоюючись свідомо чи несвідомо порушити свободу і права людини, влада держав стала надто слабкою та неспроможною захистити свій народ від численних внутрішніх і зовнішніх загроз.

Найкраще ці ідеї представлено у програмі Націонал-демократичної партії Німеччини. Вона протиставляє два розуміння свободи – як прав і можливостей окремих індивідів чи суспільних груп та як прав і можливостей народу в цілому. Головне покликання держави – діяти задля захисту інтересів народу. У деяких випадках це означатиме певні обмеження прав і привілеїв окремих груп. Але якщо на порядку денному стоять такі важливі питання як, наприклад, національна безпека, саме їм має віддаватись пріоритет. Яскравим прикладом є ситуація з високим рівнем міграції. Якщо держава відчуває загрозу від мігрантів, особливо від мусульман, вона не повинна бути обмежена у превентивних діях ідеями щодо права на приватне життя [48].

Шляхом забезпечення порядку в державі є створення ефективно діючих програм запобігання злочинності та боротьби з нею. Профілактика злочинів, особливо дрібних, може виконуватись через запровадження практики нульової толерантності. Здійснюючи будь-яке правопорушення, людина чи група людей створює загрозу не лише тим, кого вона безпосередньо зачіпає (жертви та постраждалі), а й суспільству в цілому. Злочин завжди спрямований проти засад організації суспільного життя, які формувались роками і покликані забезпечувати стабільність і порядок. Відтак, покарання повинні бути жорсткими, а пом’якшувальних обставин має бути якнайменше. Центром системи охорони правопорядку необхідно зробити жертву, інтереси якої мають переважати будь-які прагнення до більшої гуманності чи толерантності. Злочинів стане менше, лише якщо в атмосфері постійного страху будуть жити правопорушники, а не законослухняні громадяни.

Розглядаючи більш конкретні механізми гарантування безпеки в державі, крайні праві політичні партії, зазвичай, наголошують на важливості ролі поліції. Французький Національний республіканський рух описує складні умови, в яких доводиться працювати сучасним правоохоронним органам – відсутність громадської підтримки і довіри, політичний тиск, негативне зображення у засобах масової інформації (часто саме

їхзвинувачують у зростанні рівня злочинності), неналежні умови праці. Змінити ситуацію можливо через суттєве збільшення фінансування сил поліції. Це б дозволило запросити на роботу додаткових працівників, підвищити заробітну плату, надати кращу підготовку, забезпечити потрібними приміщеннями, закупити якісніше обладнання, зменшити обсяг «паперової» роботи і бюрократичних перепон. Не менш важливим є і інституційне забезпечення незалежності правоохоронних і судових органів від політичного впливу.

Поліція краще функціонуватиме і тоді, коли бачитиме реальний результат своєї роботи, що, своєю чергою, також сприятиме підвищенню рівня довіри населення. Для цього необхідно побудувати достатню кількість в'язниць, щоб відсутність умов для утримання злочинців не слугувала виправданням для пом'якшення винесених вироків. Мають змінитись і самі в'язниці, які слід перетворити справді на місця відбування покарання – з розміщенням по кілька людей в камерах, без надання соціальних послуг, без телебачення тощо. Якщо порівняти умови проживання в'язнів з тим способом життя, який ведуть ті, хто їх охороняє, можна одразу помітити невідповідність. Добробут останніх хвилює владу значно менше, в той час як злочинці отримують дедалі кращі стандарти перебування під вартою.

Покарання повинно бути максимально жорстким та адекватним вчиненому злочину. Якщо людина знатиме, що одержить значно більшу користь від здійснення покарання у порівнянні з можливою шкодою, якої вона зазнає у випадку, якщо її спіймають та покарають, це повністю нівелюватиме превентивний ефект. Ті чужинці, які вчиняють злочин, повинні бути повернуті на батьківщину для відбування покарання [260]

Про схожі проблеми розповідає у своїй програмі ще одна французька крайня права політична партія Національний фронт. Вона підкреслює, що зростання рівня злочинності викликає відчуття незахищеності серед громадян, які спостерігають за тим, як на вулицях їх міст регулярно здійснюються напади, вільно діють банди. Покращення ситуації потребує

надання належного фінансування судовій системі та правоохоронним органам, а також створення дієвої, висококваліфікованої та добре оснащеної поліції. Це не спромоглись зробити ані ліві, ані праві традиційні політичні партії, тому Національний фронт пропонує власну програму вирішення проблеми, де наголошує на описаних вище заходах, а також говорить про необхідність створення достатньої кількості місць у в'язницях, оскільки це часто стає підставою для присудження легшого покарання [243].

Взаємозв'язок між безпекою та свободою представлено у програмі партії Шведські демократи. У документі наголошується, що гуманізація покарань зменшує страх перед ними та не лише нівелює будь-який превентивний ефект, а й означає повне ігнорування інтересів жертви. Натомість, створюючи систему правосуддя, слід на перше місце ставити саме постраждалих. Тільки у такому випадку покарання буде справді адекватним вчиненому злочину [300].

Боротьба зі злочинністю має стосуватись усіх видів правопорушень, однак традиційно крайні праві підкреслюють важливість належного реагування на такі злочини як вживання та торгівля наркотичними речовинами, які розглядаються як злочини проти молоді, а отже, майбутнього народу. Про це йдеться у програмах, практично усіх впливових партій, зокрема, французького Національного фронту, Альянсу за майбутнє Австрії, Націонал-демократичної партії Німеччини тощо. Ці злочини мають ідентифікуватись як особливо тяжкі та одержувати відповідні покарання.

Разом з тим, говорячи про необхідність впровадження системи жорстких покарань, крайні праві політичні партії не мають однозначних, спільних для всіх поглядів на смертну кару. Позитивне ставлення практично відсутнє, частина політичних сил стверджує, що це питання має бути визначене на референдумі, а ще частина ставиться категорично проти. Серед тих, хто відносить це питання до тих, які мають вирішуватись народом – Націонал-демократична партія Німеччини [48]. Про такий шлях говорить у своїй програмі французький Національний республіканський рух, хоча аналіз

документу свідчить про доволі позитивне ставлення партії до цього виду покарання [260].

Проти застосування смертної кари – німецька партія Республіканці і Партія свободи Австрії. Перша заявляє про категоричне несприйняття цього виду покарання з етичних міркувань [77]. Партія свободи Австрії наголошує, що, незважаючи на свою віру в абсолютний пріоритет врахування інтересів жертви при визначенні міри покарання для злочинців, смертна кара як така для неї є неприйнятною [248].

Проте, незважаючи на своє ставлення до смертної кари, усі крайні праві політичні партії позитивно розглядають довічне позбавлення волі як альтернативну найвищу міру покарання за особливо тяжкі злочини. При цьому, слід забезпечити повне виконання таких вироків. Людина, засуджена до пожиттєвого перебування у в'язниці, не повинна мати надію колись з неї вийти, оскільки це, знову ж таки, нівелюватиме виховний вплив даного покарання. Така теза, зокрема, присутня у програмі Націонал-демократичної партії Німеччини [48]. Республіканці, ще одна німецька крайня права політична партія, конкретизує своє бачення довічного ув'язнення, вважаючи, що воно повинно передбачати мінімум сорокарічне позбавлення волі. Тут також стверджується, що це покарання обов'язково має бути застосовано для покарання за тероризм та злочини, пов'язані з наркотиками [77].

Враховуючи домінування нативістських переконань в ідеології крайніх правих політичних партій, очевидно, що вони присутні і в їх поглядах на проблематику дотримання правопорядку та запобігання злочинності. Найяскравіше це представлено у програмі угорського Руху за кращу Угорщину. Велика увага тут приділяється так званим «злочинам циган», правопорушенням, особливо поширеним у місцях компактного проживання ромів – крадіжки, насамперед, металобрухту, масові бійки, бійки з використанням ножів тощо. Для боротьби з цим явищем партія закликає до створення підрозділу поліції зі спеціальним призначенням – жандармерії – у виключній компетенції якої була б ця проблема [266].

Інші крайні політичні партії теж схильні розглядати мігрантів як джерело підвищення рівня злочинності. Особливо це стало поширеним після подій у Сполучених штатах Америки 11 вересня 2001 р. і низки терористичних атак в країнах Західної Європи. З того часу політичний іслам та мусульманські спільноти почали розглядатись як надзвичайно велика загроза. Наголошувалось, що уряди держав залишаються надто толерантними, в той час як необхідно запровадити суворіший контроль за місцями збору мусульман з метою своєчасного вияву та запобігання тероризму. Зокрема, передбачалось встановлення нагляду за мечетями, мусульманськими культурними центрами тощо, оскільки саме там може відбуватись планування та підготовка таких нападів.

Проте, мігранти, особливо мусульмани, розглядаються як загроза не лише в контексті тероризму. Як у випадку з ромами, часто наголошувалось, що у місцях їх проживання злочинність значно зростає і це включає як дрібні правопорушення, кількість яких збільшується, так і більш важкі. Приміром, у програмі французького Національного республіканського руху наведено статистику, яка покликана довести, що у тих населених пунктах та районах, де проживають мігранти, людина не може відчувати себе в безпеці. Це пояснюється тим, що у більшості мігрантів не виникає відчуття належності до тієї спільноти, де вони проживають. Її цінності та правила поведінки для них залишаються чужими, а тому не формується моральний обов’язок перед нею, що і призводить до відсутності психологічних бар’єрів щодо порушення закону та порядку [260].

У контексті поглядів крайніх правих на безпеку держави необхідно розглянути і їхнє ставлення до військового обов’язку. Він також нерозривно пов’язаний з свободою. Вважається, що людина, яка хоче жити у мирному і безпечному суспільстві, має бути готовою присвятити невелику частину свого життя і докласти належних зусиль для отримання базової армійської підготовки, щоб у разі необхідності бути спроможною захистити від небезпеки своїх рідних і державу. Впровадження обов’язкової військової

повинності для молоді має і важливе виховне значення, стверджують Шведські демократи, оскільки може сприяти формуванню патріотизму та гордості за свою державу [300].

До другої групи поглядів, притаманних крайнім правим політичним партіям, відносяться їх переконання, що стосуються економіки та соціальної держави. Варто зазначити, що при характеристиці будь-якої з мейнстрімових ідеологій економіка часто одержує найбільшу увагу. Практично усі партії сучасності наголошують на своїй відданості ідеям демократії, прав людини, відповідальності влади перед народом тощо, тому відмінності між ними найпростіше прослідкувати через економічні погляди, які стосуються прийнятної для партії міри втручання держави в економіку задля перерозподілу ресурсів і подолання нерівності.

Однак крайні праві політичні партії відводять економіці другорядну роль. У цій сфері вони мало відрізняються від традиційних правих, а тому у програмних документах та своїй риториці наголос роблять на тих ціннісних аспектах, де відмінності наявні. Про це, зокрема, стверджує К. Мудде, який вказує на основну помилку багатьох вчених, що за аналогією з іншими системами ідей починають вивчення ідеології крайніх правих політичних партій саме з економіки, в той час як аналіз власне партійних документів чітко свідчить про другорядність даної проблематики. Вона присутня, але лише для підкреслення позиції партії в інших сферах – наприклад, імміграції, глобалізації тощо [227, с. 119].

Водночас, без характеристики економічних поглядів крайніх правих політичних партій представлення їх ідеології було б, все ж, неповним. Загалом ці політичні сили підтримують соціальну ринкову економіку на противагу повністю вільному ринку та відсутності державного втручання в нього. Це наближає їх до християнських демократів, що особливо помітно, зокрема, у тих країнах, де вплив останніх більший, наприклад, у Німеччині. Держава, стверджують обидві групи партій, має мінімізувати свій вплив на економічні відносини, але не має залишатись повністю

осторонь. Вона покликана створити ефективно діючу систему соціальної допомоги для підтримки тих, хто цього потребує. Людина не зможе відбувати себе в безпеці, якщо у неї не буде впевненості, що її не покинуть напризволяще у складних життєвих обставин у разі їх настання в будь-який момент [227, с. 124].

Проте, між християнсько-демократичними політичними партіями та крайніми правими є одна суттєва відмінність. Перші обґрунтовують необхідність створення системи державної соціальної політики принципами взаємодопомоги і солідарності. Для них вихідним поняттям є благодійність як шлях допомогти ближньому, незалежно від його особистісних характеристик, причин потрапляння у важку ситуацію тощо. На противагу цьому, крайні праві політичні партії базують свої переконання щодо соціальної політики на відчутті національної солідарності. Добробут народу в цілому складається з добробуту його окремих представників, тому головне призначення економіки – сприяти процвітанню народу як цілого, а отже кожного його члена. Саме звідси випливає необхідність допомагати тим, хто цього потребує.

Іншими словами, активна соціальна політика держави є основою здорового розвитку народу. Вона повинна бути достатньою, щоб захищати людину від несприятливих обставин, які можуть виникнути в певний момент її життя, але не надмірною, щоб не ставати на заваді розвитку ініціативи і не сприяти соціальному паразитуванню. Крім того, у сучасних умовах соціальна політика стає надто дорогою і цей процес надзвичайно складно зупинити, оскільки для корумпованої еліти, яка не може похвалитись особливими успіхами у будь-яких інших сферах, це єдиний шлях збереження влади у своїх руках. Як наслідок, кожна політична сила, отримуючи доступ до процесу прийняття рішень у цій галузі, намагається навпаки всіляко розширити існуючі соціальні програми, в той час як насправді давно потрібно їх переглянути та суттєво обмежити [227, с. 131].

Ще однією загрозою від надміру щедрої соціальної політики є виникнення спокуси зловживати наданою допомогою протягом тривалого часу та уникати можливостей самостійно забезпечувати власний добробут. Таке явище має назву соціальне шахрайство. Його слід виявляти і суворо карати, оскільки це не просто економічний злочин, він підриває засади співжиття народу в межах однієї держави. Тих, хто може працювати, але цього не робить виключно через небажання, слід позбавити державної підтримки. І тут принцип нативізму не застосовується – на соціальну допомогу повинні претендувати виключно ті, хто цього потребує, а якщо серед представників народу є соціальні шахраї, вони заслуговують на покарання.

Однак значно більшу увагу крайні праві політичні партії, все ж, приділяють соціальному шахрайству серед «чужинців». Це позначається терміном «welfare chauvinism», для якого складно підібрати український відповідник, але суть його можна звести до виразу «шовінізм у сфері соціальної політики» [227, с. 130]. Оскільки витрати бюджетних коштів необхідно скоротити, доводиться робити вибір – підтримувати громадян своєї країни (пенсіонерів, сімей з маленькими дітьми, безробітних тощо) чи чужинців (біженців, шукачів притулку, іммігрантів). Виходячи з цього, збереження щедрої соціальної політики можливе через визнання належності до народу як обов’язкового критерію при призначенні соціальної допомоги чи прийнятті рішення щодо участі людини у соціальній програмі. Перевага має завжди надаватись «своїм», навіть якщо вони потребують державної допомоги в даний момент менше, аніж «чужинці». Лише через обмеження доступу останніх до соціальних програм можна зберегти, а в ідеалі і розширити соціальну політику держави. Оскільки новоприбулі не працювали над створенням соціальних програм, вони не мають жодних прав нею користуватись. Особливим злом є навмисний приїзд у певну країну виключно з метою скористатись щедрою соціальною політикою, якщо у власній державі такої можливості немає.

Необхідність жорсткої боротьби з соціальним шахрайством підкреслюється в програмах практично усіх крайніх правих політичних партій. Так, Команда Штронаха за Австрію підкреслює, що ситуація, коли ті, хто зловживає системою соціального забезпечення, насправді просто збагачуються за рахунок тих, хто не може самостійно вижити без допомоги, є неприйнятною [145]. Республіканці наголошують, що соціальна політика в сучасних умовах стає надто дорогою, що призводить до обмеження кількості можливостей для конкретного громадянина, хоча потреба в її використанні лише зростає. Хвороба людини не повинна до її банкрутства, натомість, мають існувати дієві програми повернення людини на ринок праці, які були б дієвими в довгостроковій перспективі. Підвищення ефективності стане можливим за умови скорочення величезного бюрократичного апарату в даній сфері і забезпечення прозорості її функціонування. Другою умовою є зменшення кількості тих, хто її отримує, для того щоб забезпечувати справді тих, хто цього потребує [77].

Про необхідність надання абсолютного права на отримання державних благ виключно німцям стверджує у своїй програмі Націонал-демократична партія Німеччини. Загалом партія виступає за виважену, але разом з тим доволі щедру соціальну політику. Німецький народ, наголошується нею, зазнає відчутного негативного впливу як ззовні, так і зсередини (від його ворогів), тому він потребує належного державного захисту. Зокрема, доступ до якісної та ефективної системи охорони здоров’я має залишатись фундаментальним правом. Враховуючи демографічну ситуацію і стрімке старіння населення, слід реформувати пенсійну систему, для того щоб запобігти бідності як тих, хто уже на пенсії, так і майбутніх пенсіонерів. Широкими та всеохоплюючими повинні бути і програми підтримки сімей. Для тих, хто виховує дітей, необхідно запровадити спеціальні бонуси з врахуванням їх кількості.

Забезпечення усіх цих витрат можливе, в тому числі, через більш раціональний підхід до надання соціальної допомоги. Виходячи з цього,

Націонал-демократична партія Німеччини виступає за повне скасування права на притулок, оскільки воно вимагає надто великих затрат з державного бюджету. Будь-які чужинці, в тому числі і біженці, повинні бути взагалі виключені з системи соціального забезпечення. Ті, хто легально перебуває в державі і самостійно заробляє на себе і свою родину, повинні подбати і про спеціальні приватні програми соціальної допомоги, без використання державних коштів [48].

Національний республіканський рух підкреслює, що робочі місця, соціальне житло та усі інші блага мають надаватись виключно громадянам держави. Це матиме два основні позитивні наслідки. Перш за все, така політика сприятиме зменшенню рівня імміграції, оскільки нівелюється стимул переїжджати до Франції для тих, хто не може самостійно забезпечити свій добробут у власній країні. По друге, це вивільнить кошти для більш щедрих соціальних програм для найбільш вразливих верств населення. Зокрема, це дасть можливість створити спеціальні фонди, які б підтримували їх та допомагали швидше інтегруватись в суспільство [260].

На думку французького Національного фронту, національність має стати базовим критерієм у сфері державної соціальної допомоги. Держава повинна підтримувати тих, хто цього потребує, але віддавати перевагу громадянам країни. Зокрема, на соціальне житло мають претендувати виключно «свої», допомога при народженню дитини повинна надаватись виключно тим сім'ям, де принаймні один з батьків є французом чи хоча б європейцем. Шляхом подолання безробіття може стати заохочення компаній до найму на роботу насамперед французів [243].

Соціальна ринкова економіка має стати основою розвитку держави, стверджується у програмі Партії свободи Австрії. Вона повинна ґрунтуватись на двох головних цінностях – поваги до приватної власності та культури соціальної відповідальності. Ті, хто працює для забезпечення власного добробуту, мають бути належно захищені від будь-яких життєвих труднощів, спричинених віком, хворобою, втратою роботи і т.д. Але ефективність

соціальної політики прямо залежить від убезпечення її від зловживань, особливо з боку чужинців. Тому програми соціального житла, доступ до медичних та інших послуг мають охоплювати виключно австрійських громадян. Іноземні громадяни мають право на окрему незалежну систему соціального забезпечення, яку вони формуватимуть своїми внесками, але не можуть бути учасниками державних програм [248].

Шведська крайня права політична партія Нова демократія, яка певний час була доволі впливовою і представленою у владі, а тому вважається, що чимало її ідей і принципів було використано Шведськими демократами, у своїй програмі пропонує змінити підхід до роботи з біженцями та шукачами притулку. Партія наголошує, що існуюча на той момент політика жодним не сприяє тому, щоб вони брали на себе відповідальність за власний добробут, натомість, опосередковано заохочуючи зловживання програмами соціальної допомоги. Тому потрібно не розміщати їх у спеціально створених таборах, де забезпечені усі умови, а працевлаштовувати, щоб вони самостійно заробляли на своє життя, замість фіксованої суми безповоротної грошової допомоги надавати позики і т.д. Скоротити видатки державного бюджету варто і через припинення програм підтримки рідної мови, звичаїв і традицій іммігрантів. Якщо вони хочуть передати їх наступним поколінням, наприклад, через освіту, вони повинні докладати для цього власних зусиль. Натомість, державні програми мають бути спрямованими на максимально повну інтеграцію усіх новоприбулих у шведське суспільство [244].

У деяких країнах до переліку потенційних соціальних шахраїв відносять не лише іммігрантів та біженців, а й національні меншини, які уже перебувають на території країни. Найбільш комплексно це висвітлюється у програмі Руху за кращу Угорщину. Партія підкреслює, що, коли після зміни режиму в країні у 1989 р. чимало ромів втратили роботу та не змогли (або й не захотіли) адаптуватись до вимог нової реальності, явище соціального шахрайства швидкими темпами поширилось у цих спільнотах. Серед ромів різко зросло безробіття і уже можна знайти цілі покоління, які ніколи на

працювали. Проблема не у тому, що вони не можуть отримати роботу, і не в дискримінації, про яку вони часто говорять в якості виправдання, а у тому, що їм значно зручніше жити за рахунок державної допомоги. Доки ромам надаватиметься щедра соціальна підтримка, вони не будуть ані інтегруватись в суспільство, ані шукати роботу чи здобувати освіту, тому цю практику необхідно припинити [266].

У контексті економічних поглядів крайніх правих політичних партій слід згадати і їх переконання щодо податкової політики та розвитку підприємництва. Вважаючи важливим збереження соціальної політики держави для формування «захисної сітки», ці політичні сили, при цьому, наполягають, що необхідно максимально знизити податки, зменшити податкове навантаження і провести максимальну дерегуляцію у сфері підприємництва. Створення бюрократичних перешкод гальмує розвиток економіки, змушуючи бізнес витрачати цінні ресурси не на розвиток виробництва чи впровадження нових технологій, а на виконання вимог, які часто є абсурдними.

Найбільш повно та комплексно ці погляди представлено у програмних документах Команди Штронаха за Австрію. Партія розглядає їх в контексті справедливості. На думку її представників, несправедливо покладати на австрійських громадян та наступні покоління величезні борги, до накопичення яких вони не мають жодного стосунку, оскільки ці запозичення стали необхідними внаслідок неправильного і непрозорого управління фінансами. Прагнення бути переобраними спонукає партії розставляти пріоритети так, щоб найбільше виграли їх потенційні виборці, які потім голосуватимуть за них. Для забезпечення цих витрат вони і набирають дедалі більше боргів, що, насправді, не може бути вирішенням проблеми, оскільки держава може дати громадянами лише те, що до того або згодом їй доведеться у них забрати.

Натомість, якомога більше ресурсів необхідно спрямовувати на інвестиції. Накопичення боргів означатиме підвищення податків, що матиме

негативний вплив на розвиток економіки. Не заперечуючи важливість соціальних допомог, партія наполягає, що податків має бути рівно стільки, скільки справді необхідно для належного функціонування системи, при цьому, постійно прагнучи до їх мінімізації. Податкова система має бути зрозумілою та простою, щоб будь-яка людина без спеціальної освіти і підготовки змогла підрахувати, скільки їй необхідно сплатити податків і куди ці кошти будуть спрямовані. Заплутані принципи звітності та оподаткування стають на заваді підприємницькій ініціативі, оскільки викликають страх перед можливими помилками та штрафами. Натомість, податкова система може і повинна, навпаки, стимулювати розвиток бізнесу, особливо малого та середнього, який найбільшою мірою інвестує саме в національну економіку та створює робочі місця в Австрії [145].

Важливою характеристикою економічної складової ідеології крайніх правих політичних партій є їх погляди щодо необхідності розвитку та підтримки малого і середнього бізнесу. Глобалізація та відкриття ринків створює серйозну загрозу для національної економіки. Підприємці, особливо великі, одержують можливість для перенесення свого виробництва у країни з дешевою сировиною та робочою силою. Це призводить до закриття компаній в європейських державах та втрати роботи сотнями і тисячами їх працівників. Враховуючи, що ця тенденція поширюється дедалі більше, їм складно знайти роботу, що створює додатковий тиск на державу, змушену збільшувати свої соціальні виплати. Для забезпечення цієї допомоги доводиться підвищувати податки, що ще більше зменшує конкурентоспроможність національних виробників. Наслідки відчутні не лише в економічній сфері. Суспільства з високим рівнем безробіття менш безпечні та стабільні, тут зростає соціальне незадоволення та злочинність.

Як наслідок, крайні праві політичні партії намагаються знайти спосіб для захисту національного виробника. При цьому, вони не виступають категорично проти вільного ринку, а прагнуть оптимально поєднати протекціонізм з ідеями свободи торгівлі. Приміром, можна зустріти тези про

те, що держава має створювати механізми захисту своїх підприємців від міжнародної конкуренції насамперед у тих сферах і галузях, які є важливими для економіки країни та які найбільшою мірою страждають від негативних впливів глобалізації. Ще частіше мова йде про те, що протекціонізм потрібен малому та середньому бізнесу та фермерам, які не можуть конкурувати з транснаціональними компаніями, лише втрачаючи прибутки, в той час як останні постійно збагачуються. При цьому, користь від розвитку саме малого та середнього бізнесу буде набагато вищою, оскільки він створює робочі місця для мешканців країни і сприяє її економічній незалежності. Малий і середній бізнес інвестує свої прибутки у національну економіку, а не вивозить їх туди, де можна сплачувати менші податки, що стимулює ще активніший розвиток [227, с. 125-127].

Ідеї захисту малого і середнього бізнесу одержують належну увагу в програмних документах і риториці крайніх правих політичних партій. Націонал-демократична партія Німеччини закликає до більш активного втручання держави в економіку заради сприяння розвитку підприємницької активності. Малий і середній бізнес як найбільші роботодавці країни необхідно належною мірою захистити від негативного впливу глобалізації і допомогти їм в умовах домінування великих міжнародних корпорацій. Ідея глобалізації економіки побудована на хибному і застарілому прагненні максимально експлуатувати земні ресурси. Тому соціально відповідальна та екологічно спрямована економіка Німеччини не повинна ставати частиною глобалізованого світу, оскільки наслідки від цього будуть виключно негативними – встановлення диктатури великого бізнесу, занепад цілих галузей промисловості, виникнення і поширення масового безробіття і т.д. [48].

Німецька партія Республіканці перелічує ті негативні наслідки, які здійснює глобалізація. Через несправедливу та нерівну конкуренцію з міжнародними корпораціями усі підприємці вдаються до вимушених, хоч і небажаних навіть для них дій. Для того щоб вижити, вони зменшують

заробітні плати своїм працівникам, нехтують захистом довкілля тощо [77]. Німецький народний союз у своїй програмі конкретизує ті механізми, які держава може застосовувати для відновлення конкурентоздатності німецьких компаній та збереження робочих місць всередині країни. При купівлі будь-яких товарів та послуг за бюджетні кошти необхідно віддавати абсолютну перевагу національним виробникам. Малий та середній бізнес повинен бути захищений від жорсткої міжнародної конкуренції через сприятливу для нього податкову політику [316].

Французька крайня права політична партія Національний фронт розглядає підтримку малого та середнього бізнесу в контексті зміцнення Франції та посилення її міжнародного впливу. Глобалізація та імміграція характеризуються нею як зброя великого бізнесу, завдяки якій він може виправдати скорочення заробітних плат і порушення соціальних прав своїх працівників. Наслідком відкриття кордонів та впровадження євро як спільної валюти стала втрата мільйонів робочих місць, тому необхідно, щоб держава доклала усіх зусиль для відновлення індустріального потенціалу. Національна промисловість має одержувати всебічну підтримку держави через відповідні заходи, зокрема, встановлення спеціальних митних правил, квот на імпорт і т.д.

Особлива увага має приділятись малому та середньому бізнесу. Він повинен отримати пріоритетний доступ до локальних та національного ринків. Будь-які перешкоди, які могли б стати йому на заваді, необхідно якнайшвидше виявляти та усувати. До них можна віднести і податки. Їх головною функцією повинна стати стимуляція економічної активності, а не створення додаткового навантаження. Система звітування повинна бути зрозумілою, а розмір податків розумним та справедливим. Держава має бути зацікавленою у підвищенні купівельної спроможності населення, що, знову ж таки, мало б допомогти бізнесу. Для стимулювання розвитку саме національного виробника слід ініціювати кампанію із заохочення купувати саме французькі товари та послуги [243].

Про важливість такої кампанії йдеться і в програмі угорської крайньої правої політичної партії «Рух за кращу Угорщину». Партія пропонує започаткувати ініціативу під назвою «Купуйте угорське», яка має стати основою політики держави, що покликана підтримувати національного виробника у будь-якій сфері – промисловості, фермерів, малого і середнього бізнесу тощо. Місцеві компанії матимуть змогу використовувати префікс «угорське» у своїх назвах перед вказуванням типу компанії і її найменування через отримання спеціального сертифікату. Це дозволить споживачам чітко ідентифікувати локальний бізнес і підтримувати саме його. Угорська економіка розглядається як постраждала від глобалізації у тому сенсі, що ця країна якраз і слугувала джерелом сировини та дешевої робочої сили. Як наслідок, сюди прийшло чимало транснаціональних корпорацій, які поступово витісняють собою місцевий бізнес. Саме вони найчастіше отримують користь від різноманітних державних програм – пільг в оподаткуванні, субсидій тощо. Цю практику необхідно припинити, для того щоб такий доступ мали саме національні виробники [266].

Аналізуючи ідеологію крайніх правих політичних партій, можна чітко простежити, що найбільша увага у їх програмних документах приділяється баченню народу як основи національної держави. Народ визначається як сукупність людей із спільною історією, культурою, який проживає на певній території та самостійно приймає рішення щодо свого повсякденного життя. Головний наголос, при цьому, робиться не на етнічні особливості, а на культуру, яка розглядається як своєрідний фундамент, що утримує народ разом та формує його спільну ідентичність. Збереження національної культури вважається одним з основних завдань держави. Мультикультуралізм як ідея відкритого суспільства, де відбувається співжиття декількох різних культур, цими політичними партіями відкидається [227, с. 144].

В основі цих поглядів лежить те, що К. Мудде назвав «нативізмом», тобто, уявлення про те, що держава має бути населена членами народу,

оскільки будь-які «чужі» для нього елементи несуть фундаментальну загрозу його гомогенності. Для цієї системи цінностей характерний міфологічний поділ світу на «добро» та «зло». Виходячи з цього, формування національної ідентичності базується на чіткому розмежуванні між «ми» та «вони». «Ми» або «свої» – це представники певного народу, який проживає в даній державі. Усі інші потенційно можуть стати «чужими», а отже ворогами цього народу.

Найповніше перелік таких ворогів представлено у праці К. Мудде під назвою «Популістські радикальні праві партії в Європі». Його було створено на підставі аналізу програм крайніх правих політичних партій, де можна знайти наступні чотири групи: вороги, що перебувають в межах держави і належать до народу; вороги, які знаходяться в межах держави, але не належать до народу; вороги, які належать до народу, яка перебувають поза межами держави; вороги, які не належать до народу та знаходяться поза межами держави [227, с. 64].

Перша група – вороги, які перебувають в межах держави і належать до народу – включає ті соціальні групи, які є частиною народу, але своєю поведінкою підривають засади його існування, загрожуючи стабільності і єдності. Найчастіше до цих груп відносять соціальних шахраїв, осіб, що вживають наркотики, людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією та ін. Про перші дві групи детальніше мова йшла вище. Не завжди застосовуючи термін «соціальне шахрайство», крайні праві політичні партії засуджують зловживання щедрою соціальною політикою держави з боку тих, хто не має об’єктивних підстав для участі у соціальних програмах. Це розглядається негативно не лише в контексті економіки, а й як загроза для формування відчуття солідарності в суспільстві. Єдність народу має ґрунтуватись на розумінні того, що кожна людина робить посильний внесок, який використовується на допомогу тим, хто цього потребує, а у разі виникнення складних обставин в її житті, ця підтримка буде надаватись уже їй. Якщо ж очевидними будуть зловживання та шахрайство без жодного покарання, це викликатиме бажання уникати виплат і податків, які усе одно не будуть

витрачені на тих, хто цього заслуговує, що зумовлюватиме атмосферу взаємної недовіри та підриватиме єдність народу.

Проблема наркотиків часто згадується в контексті забезпечення правопорядку, але також часто одержує і нативістське спрямування. У програмах крайніх правих політичних партій велика увага приділяється молоді як соціальній групі. Важливим завданням держави є належне виховання молоді, надання їй якісної освіти, залучення до процесів державного будівництва. Вона повинна це здійснювати через співпрацю з відповідними інституціями – сім'ями, школами, роботодавцями тощо. Водночас, саме молодь стає основною жертвою торгівців наркотичними речовинами, що, своєю чергою, загрожує не лише сучасності, а й майбутньому народу. Як правило, активні кампанії проти цього явища ведуть не самі партії, а їх молодіжні крила, але ця проблематика піднімається і партійних програмах та передвиборчій риториці.

Для крайніх правих політичних партій характерною є і гомофобія. У більшості західноєвропейських країн, за винятком Скандинавії, люди з нетрадиційною сексуальною орієнтацією вважаються загрозою «нормальності» суспільства як з біологічного, так і з соціального погляду. Такі союзи призводять до руйнування інституту сім'ї [227, с. 68]. До переліку ворогів часто відносять і тих, хто захищає представників цієї соціальної групи, наприклад, різноманітні ЛГБТ та феміністичні організації. Разом з тим, на відміну від критики соціального шахрайства та торгівлі наркотиками, які чітко представлені у програмах крайніх правих, будь-які натяки на гомофобські настрої всіляко приховуються. Частіше за все, формулювання дуже загальні і неоднозначні, приміром, Націонал-демократична партія Німеччини обмежується твердженням, що гомосексуальні партнерства не можуть вважатись сім'єю, оскільки для нормального розвитку суспільства, необхідно, щоб дитину виховували батько і матір. Відтак, такі союзи не слід підтримувати і тим більше пропагувати [48].

Однак серед найбільших ворогів, які знаходяться всередині народу та держави, варто виокремити національну еліту. Саме з її неправильною та неефективною діяльністю пов’язується виникнення головних проблем сучасного суспільства, в тому числі і імміграції. Зосереджуючись виключно на задоволенні власних інтересів та згадуючи про народ лише перед виборами, еліта не спромоглась запобігти цій загрозі. Більш того, вона прямо або опосередковано сприяє притоку великої кількості людей з малорозвинених країн. Це вигідно партіям, які знаходяться і справа, і зліва ідеологічного спектру. Так, ліві політичні партії розширюють свій електорат, оскільки більшість новоприбулих є представниками робітничого класу та малозабезпеченими, що потенційно може означати підтримку ними саме лівих після отримання права голосу, хай навіть і суто на місцевих виборах. Крім того, ліві партії зазвичай співпрацюють з профспілками, які зацікавлені у збільшенні кількості своїх членів, що супроводжуватиметься зростанням їх впливовості. Праві партії, як правило, представляють великий бізнес, якому вигідна присутність дешевої робочої сили, готової працювати у менш комфортних умовах та за меншу платню, оскільки це означатиме підвищення їх прибутків [227, с. 65-66].

Тобто, національна еліта є ворогом насамперед тому, що вона ігнорує інтереси народу, якщо вони суперечать її власним, та схильна піддаватись лобістському впливу від різноманітних груп тиску, потреби яких і враховуються у першу чергу. Більшість крайніх правих політичних партій в якості рішення цієї проблеми пропонує максимально широке впровадження інструментів прямої демократії з одночасною повною зміною тих, хто знаходиться при владі. Найбільш вичерпно про це веде мову у своїй програмі Команда Штронаха за Австрію. Тим, що це питання висвітлюється першим, на відміну від більшості інших крайніх правих політичних партій, де спочатку мова йде про національну ідентичність, поняття «народу» чи імміграцію, ця політична сила одразу позиціонує себе як антисистемна.

Команда Штронаха за Австрію виступає проти професіоналізації політики, оскільки вважає, що тривале перебування політиків при владі надмірно віддаляє їх від народу і робить схильними до корупції та кумівства. Тому партія пропонує обмежити право перебування на політичній посаді двома термінами. Це дозволило б якісно оновити склад політиків та державних службовців, оскільки могло б мотивувати прихід успішних людей з досвідом роботи в інших сферах, в той час як більшість політиків ніколи не працювали поза межами влади і часто приймають нормативні акти для регулювання тих сфер, про які вони мають виключно теоретичні знання, а отже не можуть належно оцінити їх можливий вплив. Крім того, необхідно створити механізми для вияву та запобіганню брехні у політичній сфері. Прагнучи переобрання, сучасні політики можуть маніпулювати фактами, або й казати відверту неправду своїм виборцям. Це знижує легітимність виборів та руйнує підвалини демократичної системи. Натомість, діяльність партій і політиків повинна стати абсолютно прозорою. Громадяни заслуговують знати про те, з якими групами інтересів та лобістськими організаціями вони пов’язані, оскільки це прямо впливає на їх політичні рішення [145].

Деякою мірою ці ідеї представлені і у програмі французького Національного фронту. Зокрема, партія розглядає традиційні політичні сили як вороги, оскільки вони обманюють власний народ. Це відбувається як через надання обіцянок, які вони і не збираються виконувати, оскільки діють виключно у власних інтересах, так і через підтримку і поширення згубних для народу ідей. Так, як праві, так і ліві політичні партії підтримують глобалізацію і подальшу євроінтеграцію, свідомо ігноруючи ті загрози, які вони несуть. Ці партії стверджують, що Франція уже стала мультикультурною і мультирелігійною країною, а тому ці явища слід сприймати як даність. За підтримки міжнародних організацій вони нав’язують французам віру у те, що імміграція може стати ефективним механізмом вирішення демографічної кризи в Європи, переконуючи їх у

необхідності приймати дедалі більше мігрантів, що може надзвичайно негативно вплинути на подальший розвиток Франції [260].

Друга група ворогів, виокремлених К. Мудде у його праці, перебуває всередині держави, але не є частиною народу. У межах цієї групи можна знайти певні відмінності між крайніми правими політичними партіям з держав Західної Європи та крайніми правими політичними партіями з Центральної та Східної Європи. Для перших більш притаманний розгляд у якості таких ворогів іммігрантів, що пояснюється тим, що рівень міграції тут порівняно вищий, аніж у центрально - та східноєвропейських країнах, де важливим питанням внутрішньої політики залишаються взаємовідносини народу з різноманітними етнічними меншинами, що проживають тут. Наголос на імміграції настільки великий, що дає підстави певним дослідниками називати ці партії виключно «антиіммігрантськими». Хоча недоліки цього терміну були детально обговорені в першому розділі, у цьому справді можна знайти раціональне зерно, оскільки імміграція постає як своєрідні лінзи, крізь які розглядаються усі інші сфери суспільного життя – освіта, соціальна політика, економіка, безпека, правова політика і т.д. [227, с. 69-70].

При цьому, у програмах крайніх правих партій не всі іммігранти вважаються ворогами. Тут можна чітко простежити відмінності між ставленням до представників інших європейських країн, які прибувають до держави легально і спроможні самостійно себе забезпечувати, та біженцями і мігрантами з решти світу. Перші сприймаються значно більш позитивно. Будучи за своїм походженням європейцями, вони є носіями загальноєвропейської метакультури, а отже, їх перебування в країні не призводить до виникнення осередків інших культур та своєрідних гетто. Таке переміщення здебільшого не пов’язано з прагненням знайти краще життя і підвищити власний добробут, а тому ці іммігранти не створюють додаткового навантаження на державний бюджет. Навпаки, цим «чужинцям» легко адаптуватись до місцевих звичаїв і традицій і вони роблять свій внесок

у розвиток економіки тієї країни, до якої переїжджають, а тому до ворогів не відносяться.

Таке розмежування і підкреслено позитивне ставлення до тих, хто прибуває з інших європейських держав, стає інструментом, який крайні праві політичні партії використовують для підкреслення своєї відмінності від історичного фашизму та нацизму. На відміну від цих систем ідей, ідеологія крайніх правих не передбачає встановлення етнократії в окремо взятій державі чи повного очищення держави від будь-яких «чужих елементів». Так, Партія свободи Австрії підкреслює, що усі іммігранти, які прибули у країну законним шляхом, вільно говорять німецькою мовою, визнають закони, поважають австрійську культуру і цінності та змогли інтегруватись в суспільство, можуть претендувати на право на проживання, а з часом і на одержання громадянства [248].

Партія Шведських демократів розглядає як шведів не лише тих, хто народився на території Швеції, а й тих, хто готовий і прагне належать до шведської спільноти. Для цього їм необхідно перебувати в країні законно, вільно розмовляти шведською мовою та повністю асимілюватись в суспільство, ідентифікуючи себе саме як шведів [300]. Французький Національний республіканський рух вважає, що таку можливість слід надавати, насамперед тим, хто може принести щось справді цінне в економіку, науку чи культуру Франції [260].

Тобто, різні культури і етнічні меншини можуть співіснувати в межах однієї держави, але домінуючою може бути лише одна з них і усі, хто прагне жити на цій території, має її прийняти і поважати. Тому ключовим поняттям є асиміляція, яка має здійснюватись усіма, хто хоче жити в іншій державі. Проте, асиміляція не завжди можлива. Якщо європейцю при переїзді значно легше адаптуватись, оскільки засадничі цінності в більшості європейських країн є спільними, то іммігранти з неєвропейських держав мають власну культуру, надто відмінну від європейської. Вона не завжди поєднується зі звичним для Європи способом життя і цінностями ліберальної демократії.

Особливо ця несумісність проявляється у випадку мусульман. Європейці завжди підсвідомо ставились до мусульманських спільнот з підозрою і острахом і це цілком виправдано. Будучи надто відмінними, мусульмани, при цьому, ще й не хочуть приймати культуру держави, куди прибувають. Натомість, вони всіляко намагаються зберегти традиційні для своїх суспільств цінності, і у разі їх суперечності прийнятим правилам поведінки європейських суспільств, примус до дотримання останніх розглядається як дискримінація за релігійною ознакою [227, с. 85].

При цьому, у поглядах крайніх правих можна виявити деякі внутрішні неузгодженості. Виступаючи проти імміграції, особливо представників тих культур, де цінності і звичаї надто відмінні і асиміляція може стати на заваді інтеграції, ці політичні сили позиціонують себе не лише як захисників національної ідентичності, а й як адвокатів прав людини. Зазвичай доволі негативно висловлюючись проти, приміром, гендерної рівності, яка «нав'язує» жінкам нетрадиційні формати шлюбу і змушує віддавати перевагу кар'єрі перед народженням дітей, що створює демографічні проблеми в державі, критикуючи імміграцію мусульман, крайні праві політичні партії наголошують, що цим, навпаки, захищають права жінок, які постійно порушуються у мусульманських спільнотах [227, с. 83-84].

Розділяючи мігрантів на прийнятних та ворогів, крайні праві політичні партії практично не розмежовують останніх на дві групи – іммігрантів, які переїжджають виключно з власної волі та для задоволення особистих інтересів, та біженців і шукачів притулку, вимушених покинути свої держави через війну, переслідування, природні або техногенні катастрофи тощо. Знову ж таки, намагаючись дистанціюватись від історичного фашизму і нацизму, ці політичні сили підкреслюють у своїх програмах і риториці абсолютну віру і повагу до гідності людини та свободи як найвищої цінності. Кожна людина, стверджують вони, має природнє право на безпечне життя і використання будь-яких можливостей для захисту себе і своєї родини від небезпек. Проте, таких «справжніх» біженців насправді дуже мало. В

дійсності більшість з них є шахраями, які ефективно створюють видимість загрози своєму життю чи здоров'ю внаслідок переслідування чи дискримінації, хоча справжньою причиною, яка змушує їх мігрувати, є прагнення підвищити свій добробут через отримання доступу до щедрої державної соціальної допомоги у європейських державах [227, с. 132].

Навіть якщо біженці є справжніми і небезпека є реальною, це не означає, що Європа повинна обов'язково їх приймати, обмежуючи у правах та привілеях власних громадян. З морального погляду їм можна поспівчувати, однак для них уже немає місця у європейських країнах. Приміром, Шведські демократи стверджують, що надто лояльна імміграційна політика в більшості європейських країнах призвело до швидких темпів міграції, які збільшуються щороку. Така ситуація не може продовжуватись до безкінечності, оскільки створюється додаткове навантаження на соціальну політику держави. І навіть у тих ситуаціях, коли біженці не прагнуть зловживати наданою допомогою, а намагаються самостійно забезпечувати свій добробут, вони створюють непотрібну конкуренцію на уже і так перевантаженому ринку праці, оскільки погоджуються працювати в гірших умовах, з меншою заробітною платою тощо, нівелюючи таким чином усі здобутки останніх десятиліть [300].

З цього випливають погляди крайніх правих політичних партій на мультикультуралізм. Хоча сам цей термін не завжди присутній у програмних документах крайніх правих політичних партій, критика даного феномену є очевидною. Особливо небезпечно, якщо іншою культурою, яка починає з'являтись у певній країні, є культура мусульман. Якщо для перших крайніх правих політичних партій найголовнішими ворогами були євреї, які розглядались як втілення «всесвітнього зла», то на другому етапі їх історії цю роль було відведено мусульманам. На відміну від євреїв, які вважались загрозою навіть поодинці, мусульмани небезпечні лише у тих випадках, коли прибувають у певну країну у великій кількості і створюють там відносно закриті спільноти, де панують

їх власні цінності, правила поведінки, звичаї та традиції, а спроби змусити дотримуватись, принаймні, законодавства цієї держави, позиціонуються як дискримінація. Ісламофобію деякі дослідники навіть називають «антисемітизмом нового століття». Вона ще більше посилилась після подій 11 вересня 2001 р. у США і з кожним новим терористичним актом в Європі (а їх кількість дедалі зростає), відповідальність за які беруть на себе здебільшого радикальні мусульманські організації, виникає нова хвиля ненависті та неприйняття мусульман [227, с. 84].

Зокрема, Націонал-демократична партія Німеччини наголошує, що Німеччина має залишатись землею насамперед німецького народу, єдність якого ґрунтуватиметься на відчутті національної ідентичності. Загроза мультикультуралізму полягає у тому, що він зумовлює домінування чужих для народу ідей у політиці, економіці, культурі, інформаційному просторі. Він сприяє американізації та ісламізації, руйнуючи традиційні цінності і принципи. Високі темпи імміграції призводять до формування в містах окремих територій компактного проживання іноземців, а представники народу стають меншістю. Це не лише створює осередки злочинності, а й замінює культуру солідарності на культуру егоїзму та індивідуалізму, а такі суспільства можуть лише виживати, але не процвітати. Тут народ не може повною мірою реалізовувати свою волю, а спроби адаптації до чужого способу життя і традицій призводять до його занепаду та, зрештою, до смерті.Єдиною ефективною формою організації і управління народом є національна держава, оскільки лише у ній усі представники народу можуть дійсно відчути справжню свободу [48].

Ще більш яскраво описують цю ситуацію у своїх програмах німецькі Республіканці та французький Національний республіканський рух. Перші стверджують, що єдина солідарна спільнота може виникнути лише в межах національної держави, яка базуватиметься на спільності походження, історії і культури народу. У такому суспільстві формується відчуття належності та

причетності до спільного, що сприяє солідарності, порозумінню і взаємодопомозі. На противагу цьому, мультикультурні суспільства завжди є конфліктними. Вважаючи це явище надзвичайно негативним, партія намагається виявити передумови його виникнення. Високий рівень імміграції зумовлює перетворення німців у меншість у багатьох містах чи районах. У країні формується паралельні суспільства, які живуть своїм життям, наприклад, турецьке. Реальністю уже стали шкільні класи, які практично повністю складаються з іноземців. У такій ситуації людина втрачає відчуття дому, що і зумовлює конфліктність. Тому Республіканці пропонують прийняти відповідні закони задля обмеження міграції і можливостей отримання притулку в державі. Це дозволить Німеччині перестати бути країною імміграції і зекономити ресурси, потрібні для вирішення внутрішніх проблем, зокрема, допомоги східнонімецьким землям, які все ще потребують цього, а також створення програм співпраці з німцями, що проживають на схід від німецької держави [77].

Ще одна німецька крайня права політична партія – Німецький народний союз – також підкреслює у своїй програмі, що її головною ціллю є збереження національної ідентичності. У документі чітко і прямо стверджується, що Німеччина повинна залишатись землею німців. Для забезпечення цього необхідно обмежити кількість чужинців, що прибувають до неї. Це має стосуватись і шукачів притулку, що створюють величезний тягар для німецької економіки, який сьогодні відчуває кожен платник податків. Партія розглядає збереження національної ідентичності не лише через обмеження чужинців, а й через забезпечення єдності німецького народу, який повинен врешті позбавитися відчуття колективної вини та відповідальності за минуле, оскільки від цього страждають нові покоління, які жодним чином не причетні до подій середини XX ст. [316]

Національний республіканський рух говорить про те, що французький народ потребує захисту. Сьогодні відбуваються демографічні зміни, пов’язані з старінням населення і постійним прибуттям дедалі більшої

кількості мігрантів. Наслідком цього, на думку партії, може стати латентна етнічна війна, що відбуватиметься на значній частині її території. Вона відбуватиметься між французами, що втрачають свої традиції, культуру, мову і релігію, та новоприбулими чужинцями, передусім з мусульманських держав. Іслам поступово перетворюється в другу релігію в країні, що призводить до нав'язування усьому населенню, незалежно від його віросповідань і переконань, його звичаїв та правил. Будуються усе нові мечеті, мусульманський одяг стає звичним на вулицях, навіть у шкільних їдальнях починають уникати певних продуктів харчування чи, навіть, забороняти їх. Оскільки будь-яка релігія є носієм цивілізаційних цінностей, слід запобігти укоріненню ісламу у Франції, хоча при цьому важливо не перейти межу релігійної свободи, яка має гарантуватись будь-якій людині.

Загрозою є і те, що влада не лише не вирішує цю проблему, а й навпаки, своєю політикою сприяє звуженню прав та свобод французького народу. Свобода слова і самовираження, яка завжди була надзвичайно важливою для Франції, сьогодні обмежується через вимоги залишатись політкоректним. Людина може отримати звинувачення у нетолерантності навіть за звичайну критику імміграційної політики. Партія називає це «криміналізацією патріотизму», оскільки, спостерігаючи реальну ситуацію в країні, громадяни змушені уважно стежити за своїми висловлюваннями, адже у протилежному випадку їх можуть звинуватити в расизмі, ісламофобії тощо, в той час як мусульмани вільно дотримуються своїх традицій і не мають такої необхідності [260].

Велика увага імміграції приділяється і в новій програмі Національного фронту, що загалом притаманно цій політичній силі. Імміграція розглядається, передусім, як економічна проблема. Ставлення до неї виключно з гуманітарного погляду невірно, оскільки насправді це, як уже було зазначено вище, зброя, яку використовує великий капітал заради збільшення власних прибутків за рахунок скорочення заробітних плат і обмеження соціальних прав. Імміграція має і культурний аспект. Вона

загрожує французькому суспільстві, оскільки за умов збереження її сучасних темпів, асиміляція стане неможливою в принципі. Це призведе до загострення ситуації в країні і поширення конфліктів на політичному та релігійному ґрунті. Вирішення цієї проблеми потребує кардинального перегляду політики держави, яка має бути спрямована не на боротьбу з проявами (наслідками), а на усунення причин імміграції – скасування щедрих програм соціальної допомоги та повернення контролю Франції за власними державними кордонами [243].

Альянс за майбутнє Австрії розглядає народ як спільноту, засновану на єдності культури та традицій. У сучасному світі, де швидкими темпами поширюються глобалізація та мультикультуралізм, головним завданням держави має стати збереження власної ідентичності. Особливу загрозливим вважається політичний іслам, принципи якого прямо суперечать цінностям демократії та принципу недоторканності прав людини. Для протистояння цим викликам партія пропонує власну стратегію, яка передбачатиме радикальну зміну умов прийняття іммігрантів, ретельну перевірку особи і, у разі виявлення кримінального минулого або порушення законодавства при перетині кордону (наприклад, якщо біженці приїхали з країн, які вважаються безпечними), здійснення негайної депортації тощо [259].

У програмі партії Шведські демократи мультикультуралізм визначається як головна загроза традиціям та майбутньому розвитку Швеції. Символом нової реальності стає мінарет, однак це не є прийнятним, оскільки зростає рівень незахищеності кожного громадянина, розмивається ідентичність і руйнуються спільні цінності. Тому важливо, щоб будь-яка людина, яка потрапила до Швеції і прагне тут залишитись, пройшла процес повної інтеграції в суспільство. Оскільки у деяких випадках це неможливо, це слід враховувати при формуванні ставлення до політичного ісламу. При цьому, прагнення зберегти Швецію як союз шведів має, насамперед, економічне та культурне підґрунтя, і мультикультуралізм у програмі розглядається саме з такої позиції. Документи та виступи партійних діячів

часто насичені різноманітними даними і фактами, які свідчать про зріст витрат державного бюджету на соціальні програми. Вони і до того були доволі високими, а зі збільшенням кількості мігрантів темпи їх зростання стали значно швидшими [169, с. 178].

Існування монокультурного на противагу мультикультурному суспільстві сприяє встановленню та консолідації демократичного устрою в країні. Справді демократичні правила гри можуть існувати тільки там, де між представниками народу сформовано міцні та нерозривні зв'язки, без яких неможливо забезпечити належну роботу демократичних інституцій. Саме це лежить в основі права кожного народу на самовизначення, а не етнічні чи інші уявлення. Народ краще знає та розуміє свої потреби, а тому, лише маючи можливість самостійно приймати важливі для себе рішення та здійснювати управління, він зможе побудувати сильну та процвітаючу державу. Керівництво одного народу іншим призводить до нав'язування йому чужих уявлень про добро та зло, чужих традицій та способу життя, що, як уже було неодноразово підкреслено, на думку крайніх правих політичних партій призводить до занепаду пригнобленої спільноти та її поступового зникнення. Ця теза лягає в основу гасел, притаманних більшості крайніх правих – «Швеція для шведів», «Німеччина для німців» тощо.

Забезпечити правління народу у власній державі, не порушуючи при цьому ідеали ліберальної демократії та універсальні цінності прав і свобод людини, можна, приміром, через прийняття таких законів щодо набуття громадянства, які будуть сприяти забезпеченню однорідності народу. Наприклад, політичні партії Естонії, причому не лише крайні праві, а й практично усі інші політичні сили, крім проросійських, виступили за автоматичне надання права на одержання громадянства лише тим, хто проживав у країні ще до встановлення тут радянського режиму. Це зумовило виключення з політичного та економічного життя великої кількості росіян, які мешкали на той момент в Естонії. У них залишався вибір – повернутись до Росії, пройти повний процес натуралізації, що означало обов'язкове

вивчення мови і законодавства, або ж, проживати в країні без участі у політичних процесах, в тому числі голосуваннях. Як наслідок, політичні партії, що відстоювали інтереси російськомовного населення, яке, по суті, є меншиною, хоча і доволі значною, втратили свій політичний вплив, що і стало підґрунтям для швидкого розвитку естонського суспільства і встановлення стабільного та ефективного демократичного режиму.

Якщо іммігранти розглядаються як головні вороги передусім в програмах крайніх правих політичних партій Західної Європи, то для східноєвропейських партій таким ворогом часто стають етнічні меншини, які проживають на території їх країн. Це не означає, що міграція не розглядається взагалі. Це питання присутнє і здобуває певну увагу, але головним об'єктом критики є добре організовані етнічні меншини, які активно вимагають спеціальних прав або державного захисту. Часто це стосується тих етнічних меншин, які тісно пов'язані з народом сусідньої країни, де вони домінують, або ті, які представляють групу, що раніше домінувала у даній державі (наприклад, російськомовні меншини у більшості пострадянських країн) [227, с. 70-71].

При цьому, якщо етнічні меншини наявні, навіть у великій кількості, але вони не мобілізовані, не здійснюють політичного тиску та не висувають політичних вимог щодо особливого ставлення чи привілеїв, вони не розглядаються як вороги. Яскравим прикладом можуть слугувати китайці, кількість яких в деяких європейських країнах зростає і вони схильні до компактного проживання та дотримання своїх традицій, що потенційно могло б загрожувати національній єдності та стабільності. Однак китайці не висувають колективних політичних вимог, не нав'язують своїх цінностей і звичаїв решті народу та порівняно легко адаптуються до способу життя тієї спільноти, куди вони прибувають, а тому крайні праві політичні партії практично не згадують їх в якості ворогів.

Натомість, яскравим прикладом ворогів серед етнічних меншин можуть слугувати роми. Негативне ставлення до них особливо поширене у

програмах крайніх правих політичних партій у тих державах, де меншини ромів особливо великі – Угорщина, Польща, Чехія, Румунія, Болгарія та Румунія. При цьому, проблема співжиття цієї групи з рештою народу може бути настільки значною, що дана проблематика може бути присутньою не лише в риториці крайніх правих, а й у багатьох інших політичних сил країни, хоча крайні праві особливо активно намагаються включити її до політичного порядку денного. Політика позиціонування ромів як загрози для суспільства здійснюється через створення і поширення низки стереотипних уявлень про них. Наприклад, ромів часто характеризують як «варварів», що ведуть надто примітивний для сучасної епохи спосіб життя. Високорозвинуті держави Європи страждають від перебування на їх територіях цілих великих груп, що не хочуть адаптуватись до реалій сьогодення. Вони живуть у минулому, ведучи звичний для минулих століть спосіб життя, що призводить до того, що в осередках їх проживання поширюється антисанітарія, злочинність, практика порушень прав людини і т.д. [227, с. 87].

Ще одним поширеним звинуваченням проти ромів, яке зустрічається у риториці крайніх правих політичних партій, є закиди у паразитуванні на суспільстві і соціальному шахрайстві. Представники цієї соціальної групи відмовляються інтегруватись в суспільство, навіть якщо одержують всебічну допомогу від держави і міжнародних організацій, в тому числі і фінансову. Ті, хто співчуває даній спільноті, часто звинувачують у проблемах ромів дискримінацію, проте в дійсності роми самі не хочуть змінювати свій стиль життя, для того щоб могти стати повноцінними членами суспільства і самостійно забезпечувати свій добробут. Вони надто ліниві і зловживають тією увагою, яку отримують, а тому цінні та обмежені ресурси, які витрачаються на них, краще було б спрямувати на потреби власного народу [227, с. 87].

Ще один аспект критики ромів як ворогів пов’язаний з розглядом їх як схильних до насильства та здійснення злочинів. Це аргументується тим, що у місцях компактного їх проживання в декілька разів зростає загроза нападів не

лише на представників їх спільнот, а й на оточуючих, з метою пограбування, бійок, в тому числі з застосуванням зброї, викрадення дітей задля отримання наживи і т.д. Це суттєво знижує рівень комфортності для усіх мешканців даної території, перетворюючи її на несприятливу для життя і ведення бізнесу, створює додаткове навантаження на сили поліції, яка змушена постійно відволікатись від інших справ та кидати усі свої ресурси на боротьбу з цими негативними явищами [227, с. 88].

Проблематика ромських меншин одержала особливу увагу Руху за кращу Угорщину, де їй відведено цілий окремий розділ у програмі. Партія говорить про те, що співіснування угорців та ромів є одним з найбільших викликів, що стоять перед угорським суспільством. Він виник після зміни режиму у 1989 р., коли велика кількість ромів втратила роботу та не захотіла адаптуватись до нової реальності. Відсутність або низький рівень освіти призвів до дедалі більшого зростання безробіття, а в деяких частинах держави є цілі покоління ромів, які жодного разу не бачили, щоб їхні батьки йшли на роботу. Це свідчить про високу ймовірність погіршення ситуації в майбутньому. Однак діюча влада це питання ігнорує, закладаючи своєрідну «бомбу з часовим механізмом», вибух якої означатиме початок громадянської війни. Частина ромського суспільства навіть не прагне інтегруватись в решту суспільства, тому спроби надати їм освіту, забезпечити робочим місцем, подолати злочинність недостатні для того, щоб переконати їх відмовитись від споживання державних допомог на користь самостійності та відповідальності за власний добробут.

При цьому, партія постійно зазначає, що не розглядає ромське суспільство як абсолютну цілісність. Серед ромів є представники, які цілком успішно інтегрувались у нові реалії, здобувають освіту, працюють, не є злочинцями. Однак, їх меншість і часто саме вони стають жертвами нападів від своїх односельчан за те, що намагаються адаптуватись до реальності, чим демонструють здатність ромів до цього. Вирішенням цієї проблеми можуть стати лише комплексні соціальні, освітні та економічні реформи, наслідком

яких стане інтеграція ромської спільноти в угорське суспільство. Необхідно припинити багато практик, притаманних переважно ромам, які культивують соціальне споживацтво, як от народження дітей суто заради одержання державної допомоги. Ця допомога має базуватись за тому, чи належно здійснюється догляд за цими дітьми, чи отримують вони якісну освіту тощо. І такі трансформації мають відбутись у всіх сферах суспільного життя [266].

До групи ворогів, що належать до народу, але перебувають поза державою, як правило, включають співгромадян, що тимчасово виїхали за кордон для навчання, роботи чи проживання. Сюди відносяться політики, митці, дослідники, спортсмени тощо. Не всі з них розглядаються як вороги, лише ті, що, будучи поза межами держави, критикують її політичний курс. Прикладом часто є, наприклад, футболісти, що виступають за іноземні футбольні клуби, перебувають у «податковому раю», не сплачуючи податки на користь рідної країни, не беруть солідарної участі у житті суспільства, але дозволяють собі жорстку критику існуючої влади, реформ, що здійснюються, чи політики держави. Іншим яскравим прикладом можуть бути представники міжнародних організацій. Ці організації одержують велику увагу крайніх правих політичних партій, які звинувачують їх в прагненні обмежити національний суверенітет та перейняти частину повноважень держави на себе. Про це мова детальніше йтиме далі, коли розглядатиметься ставлення цих політичних сил до проблематики глобалізації.

Ця група ворогів не має конкретних та постійних проявів, оскільки персоналії цих ворогів можуть змінюватись – хтось повертається, хтось перетворюється з ворога у друга чи навпаки – а тому це питання рідко включається в програмні документи крайніх правих політичних партій. Воно з’являються, скоріше, в партійній риториці, передвиборчих гаслах, виступах і промовах представників партії і т.д. Приміром, таку критику можна знайти у Партії свободи Австрії, яка звинувачує представників держави, що працюють у різноманітних міжнародних організаціях, в лицемірстві. Вони дуже швидко перетворюються в громадян світу, вважаючи своїм покликанням допомагати

всій планеті. Як наслідок, вони граються в політику, забуваючи про інтереси своєї країни, які мали б бути їх основним пріоритетом. Ці представники часто придумують собі уявних суперників, з якими і борються, навіть якщо це прямо суперечить потребам та національним інтересам їх держав і у такому випадку вони безперечно повинні бути включені до переліку даної групи ворогів [227, с. 74].

До групи ворогів, які перебувають поза межами держави, але належать до народу, можуть, також, відносити і мешканців тих територій, які раніше входили до держави і на які залишились певні територіальні претензії. Якщо ці етнічні групи інтегруються в те суспільство, куди вони сьогодні відносяться, а не ідентифікують себе з колишньою імперією, у них відсутнє відчуття ностальгії за минулою величчю тощо, вони можуть вважатись зрадниками національних інтересів, а отже, ворогами. Прикладами персоналізації в рамках цієї групи ворогів можуть бути лідери політичних партій етнічних меншин, які позиціонують себе не як представники народу, частиною якого є за етнічною ознакою, а як складову держави, куди відносяться сьогодні. Так, для керівництва угорських крайніх правих політичних партій характерними були часті атаки на Демократичний альянс угорців в Румунії, який вважали зрадником національних інтересів Угорщини через прагнення стати складовою румунської політичної системи [227, с. 72]

Четверта група ворогів – вороги, які не належать до народу і не перебувають на території країни. Сюди включаються як конкретні індивіди, діяльність яких може розглядатися як загроза для держави або цілі країни (зазвичай, сусідні, ті, з якими складні чи напружені відносини, здебільшого ці конфлікти базуються на територіальних претензіях). Приміром, для країн, які знаходяться по сусідству з Німеччиною, характерні антинімецькі настрої через страх, що ця країна зберігає прагнення підкорити їх. Для східноєвропейських крайніх правих політичних партій більш притаманними є русофобські настрої, які теж базуються на досвіді минулого та боязнь його

повернення. Однак частина східноєвропейських крайніх правих, навпаки, вважає Росію другом, який допомагатиме їм протистояти ще більшим ворогам – США та міжнародним організаціям, які їм підкоряються [227, с. 76-77].

До цієї групи ворогів відносять, також, міжнародні організації (наприклад, ООН, Світовий банк), які, на думку крайніх правих політичних партій, представляють чужі для народу інтереси, прагнуть обмежити його суверенітет і нав'язати йому свою волю. Саме щодо них висловлюються найбільш чіткі позиції. Міжнародні організації характеризуються як такі, що маніпулюють національною політичною елітою з метою прийняття нею рішень, які були б вигідні для транснаціональних корпорацій. Знову ж таки, ці тези більш притаманні виступам, промовам, передвиборчій риториці, аніж програмним документам, оскільки вони можуть змінюватись залежно від ситуації. Так, у промові 2012 р. лідер Руху за кращу Угорщину Габор Вона наводить перелік таких ворогів, куди включає Міжнародний валютний фонд, США та Ізраїль, які хочуть впливати на внутрішнє життя Угорщини через визначення її економічної і фінансової політики [266].

Характеризуючи погляди крайніх правих політичних партій на зовнішню політику, слід виокремити дві головні проблеми, присутні у переважній більшості їх програм – глобалізація та євроінтеграція. Глобалізація, найчастіше, визначається як руйнування політичних, економічних, соціальних, інформаційних, культурних та інших кордонів між державами і поступове формування взаємозалежності через їх зближення. Позитивні наслідки глобалізації, як правило, ігноруються, натомість, крайні праві зосереджуються на тих загрозах, які вона створює, насамперед, загрозу збереження народом унікальної культури та ідентичності через сприяння мультикультуралізму, зростання темпів імміграції, підвищення рівня безробіття, загострення низки соціальних проблем і т.д.

Слід відзначити, що ці політичні сили дуже вдало відходять від надто загальної і абстрактної риторики, часто незрозумілої для пересічного

виборця. Вони розглядають наслідки глобалізації в різних сферах, найчастіше зосереджуючи увагу на трьох – економіці, суспільному житті (культурі) і міжнародних відносинах. Це дозволяє їм приваблювати той електорат, який вважає себе постраждалим від глобалізаційних процесів і демонструє готовність підтримувати тих, хто пропонує вирішення їх проблем [227, с. 184].

Головним рушієм глобалізації у сфері економіки крайні праві політичні партії називають американські транснаціональні корпорації. Прагнення до формування спільного ринку і відкриття кордонів базувалось на необхідності активізувати міжнародну торгівлю та забезпечити умови для вільної і рівної конкуренції. Проте, ситуація в дійсності виявилась зовсім іншою. Конкуренція, навпаки, стала більш жорсткою і національні виробники не можуть протистояти величезним транснаціональним корпораціям, що отримують всю користь від подальшої глобалізації. Завдяки величезним обсягам виробництва та гнучкості у розміщенні активів (спроможності переносити виробництво у держави з дешевою робочою силою чи меншим рівнем регуляції сфери збереження навколишнього середовища, можливості отримувати вищий прибуток через наявність представництв у країнах з більш ліберальним податковим законодавством та ін.), великий бізнес здешевлює свою продукцію, витісняючи локальні малі та середні підприємства, які і є головними роботодавцями в країні. Це призводить до зростання безробіття, що тягне за собою додаткові виплати і створює непомірне навантаження на бюджет держави.

Відтак, характеризуючи негативний вплив глобалізації на сферу економіки, крайні праві політичні партії говорять про загрозу домінування транснаціональних корпорацій, наслідком якого є експорт робочих місць у менш розвинуті країни, безробіття громадян європейських держав, що вимагають належних умов роботи і гідної оплати, а отже, не можуть конкурувати з робітниками, вимушеними погоджуватись на запропонований

мінімум через відсутність вибору та необхідність забезпечувати власний добробут і добробут своїх родин усіма можливими способами.

Другим наслідком глобалізації для економіки є те, що вона стала причиною підвищення темпів міжнародної міграції через відкриття кордонів і нівелювання перешкод для пересування робочої сили між різними державами. В основі цього принципу лежить віра в те, що можливість вільно пересуватись світом є невід'ємним правом кожної людини. Це дозволяє здобувати освіту, проходити навчання чи стажування, знайомитись з іншими культурами, розширювати власний світогляд. Тому загалом крайні праві політичні партії не закликають до повного закриття кордонів. Більш того, вони здебільшого позитивно ставляться до міграції освічених та талановитих людей, які можуть щось принести в економіку країни, за умови їх повної інтеграції в те суспільство, куди вони прибувають.

Проблема полягає у тому, що сьогодні цим правом надмірно зловживають. Воно почало використовуватись для забезпечення власного добробуту через переїзд до країни, де більше шансів отримати кращу роботу, або ж, де система соціального забезпечення є щедрішою. Тому крайні праві політичні партії наголошують на зростанні «соціального туризму» (міграції виключно задля одержання соціального забезпечення), що і розглядається як небезпечна тенденція, вплив якої буде дедалі відчутніших в усіх сферах суспільного життя.

Негативний вплив глобалізації на економіку описано в програмах багатьох крайніх правих політичних партій. Ця проблематика виділена окремим блоком в програмі німецьких Республіканців. Партія наголошує, що вона виступає за поглиблення співробітництва між країнами, в тому числі через активізацію міжнародної торгівлі, проте, воно має ґрунтуватись на довірі та взаємоповазі між суверенними і рівноправними народами, керівництво яких керуватиметься виключно національними інтересами. Однак малий і середній бізнес страждає від глобалізації та нерівності конкуренції, яка сьогодні відбувається за «законами джунглів». Результати

цього відчутні в різних сферах суспільного життя, оскільки знижуються зарплати, скорочуються соціальні програми, здійснюється відхід від політики захисту навколишнього середовища [77].

Рух за кращу Угорщину стверджує, що створення системи вільного переміщення транснаціонального капіталу зламало хребет глобального капіталізму. У результаті цього постраждали і досі страждають мільйони людей і прірва між найбіднішими та найбагатшими лише збільшується. Партія стверджує, що його повинна замінити екосоціальна національна економіка, в основі якої були б інтереси угорців. Це дозволило б забезпечити для них належні стандарти життя, безпечне довкілля і добробут [266].

Ще більшу небезпеку глобалізація створює у сфері культури. Здебільшого, тут мова йде про руйнування нею відчуття належності до народу та спільної ідентичності. Культурна глобалізація передбачає уніфікацію культурних продуктів, що, для крайніх правих політичних партій, по суті означає подальшу американізацію способу життя (іноді можна зустріти ще більш зневажливий термін для позначення цього явища – макдональдизацію). Тобто, посилення культурного обміну завдяки відкриттю кордонів не призвело до очікуваного культурного збагачення людини. Його наслідком стало швидке поширення цінностей, традицій та способу життя виключно однієї культури, яка починає домінувати в усіх державах світу і продукти якої поступово витісняють національні – американської. Засилля «популярних» кінофільмів, музичних творів, книг, телевізійних передач, звичок щодо харчування, проведення вільного часу тощо, які, по суті, є чужими для європейських народів, стає дедалі відчутнішим. Цей феномен іноді ще називають американським культурним імперіалізмом. Людина стає рабом споживацтва і починає гнатись виключно за матеріальними благами, дійсної потреби в яких у неї може навіть не бути. Це особливо сильно впливає на молодь, яка соромиться власних національних продуктів та традицій, віддаючи перевагу більш «модному», однак нав’язаному ззовні [227, с. 190-191].

Про глобалізацію як про найбільше зло сучасності і про її негативний вплив на культуру говорить французька крайня права політична партія Національний республіканський рух. У своїй програмі партія стверджує, що у разі збереження тенденцій розвитку світу, які домінують сьогодні, уже завтра народи, цивілізації, культури, релігії та раси потраплять у величезний плавильний котел, де відбудеться їх остаточна уніфікація та нівелювання будь-яких унікальних особливостей. Проти цього складно виступати державам та урядам, оскільки будь-який спротив одразу ж зустрічає тиск з боку найбільш впливових глобальних гравців (як країн, так і міжнародних організацій). Ті ж, хто насмілиться цьому протистояти, будуть попросту знищені, як це трапилось з Сербією та Іраком.

Історично склалось так, стверджується у програмі Національного республіканського руху, що Європа є за своєю суттю християнською спільнотою. Незважаючи на формальний секуляризм, християнські цінності пронизують усі сфери суспільного життя, формуючи підґрунтя для звичаїв і традицій європейських народів. Зростання темпів міграції посилює, натомість, позиції ісламу на цій території. Це впливає і на Францію. Будучи державою з високим рівнем культури, Франція поступово втрачає його і отримує на заміну нездорові ідеї космополітизму. Французька молодь намагається всіляко наслідувати американську, незважаючи на те, що вона може навіть не знати особисто жодного представника американської молоді і дізнаватись про її звички та спосіб життя виключно з засобів масової інформації. Як наслідок, втрачається відчуття патріотизму, гордості за свою країну і поширюється культура споживацтва і накопичення матеріальних благ. Партія особливо підкреслює, що в дійсності міграція не є глобальним явищем. Він неї насправді страждає лише Європа. Індія, Китай та інші азіатські держави успішно зберігають власну ідентичність та культуру і їх ніхто не закликає до толерантності та підтримки мультикультуралізму. Тому французи повинні нарешті перестати соромитись свого минулого і сучасного і почати пишатись і культивувати його. Виступивши проти глобалізації та

американізації, Франція не буде самотньою. У неї швидко знайдеться багато союзників, що також поділяють ці ідеї, оскільки багато країн мають такі ж проблеми і шукають шляхів їх вирішення [260].

Націонал-демократична партія Німеччини прямо пов'язує поглиблення глобалізації з подальшою ісламізацією європейського суспільства. Мультикультуралізм, особливо у випадку поєднання радикально відмінних між собою культур, руйнує цінність народу як єдиної солідарної спільноти. Ці цінності витісняються егоїзмом та індивідуалізмом, які стають на заваді процвітанню народу. Загроза для єдності та ідентичності проявляється уже в тому, які трансформації сьогодні переживає німецька мова. Вона перенасичена запозиченими чужоземними словами, які витісняють традиційно німецькі. Вплив глобалізації відчувається і у сфері культури і медіа, тому влада покликана всіляко підтримувати німецький культурний продукт та боротись з засиллям в країні іноземних виконавців, телепередач та митців [48].

Ще одна німецька крайня права політична партія Республіканці підкреслює конфліктність мультикультурних суспільств, у яких домінуюча культура народу не має належних умов для активного розвитку, а тому може слабшати і занепадати [77]. Партія свободи Австрії підкреслює, що основою для формування австрійської спільноти є німецька культура, мова та історія. Австрія належить до спільного європейського культурного простору, який бере свій початок ще з часів Античності. Цей спадок є дуже цінним, а тому влада повинна докладати максимальних зусиль для збереження австрійської культури, звичаїв і традицій. Це має проявлятись через здійснення відповідних заходів у сфері внутрішньої політики (підтримка культурного продукту, поширення його через систему освіти та ін.), а також через обмеження темпів міграції [248].

Шведські демократи у своїй програмі виходять з того, що характер людини визначається тим історичним, культурним і соціальним оточенням, у якому вона зростала. Відповідно, люди зі схожим життєвим досвідом

формують значно міцніші спільноти, які базуються на сильному відчутті солідарності та спільної відповідальності за майбутнє. Тому мінімум культурних, релігійних, мовних чи будь-яких інших відмінностей сприятиме єдності, безпеці та стабільності суспільства. Історія доводить, що спроби побудувати колективне ціле, більше за народ, не можуть бути успішними. Яскравим прикладом може слугувати Югославія.

Оскільки нація тримається разом завдяки солідарності усіх поколінь, політичних таборів, географічних регіонів, соціальних класів, це означає неприйнятність мультикультуралізму як політичної і соціальної ідеї. Він призводить до одного з двох варіантів. Може виникнути суспільство, де національні культури змішаються між собою, або ж, інший варіант – паралельне співіснування декількох культур. У будь-якому випадку ці два сценарії мають однакові наслідки. Вони призводять до зростання відчуженості, незахищеності та падіння добробуту громадян. Тому держава не повинна підтримувати програми збереження іммігрантами своїх культур та ідентичності. Натомість, захисту та активної підтримка потребує, насамперед, шведська культура. Важливим кроком на шляху її збереження має стати обмеження кількості мігрантів і біженців тією кількістю, яка не загрожуватиме національній ідентичності і безпеки держави. Більш того, право на перебування має мати обмежений термін дії і скасовуватись у разі зникнення тих умов, які змусили вдатись до переїзду, наприклад, завершення військового конфлікту чи ліквідація наслідків природних або техногенних катастроф [300].

У політичній сфері загроза глобалізації, на думку крайніх правих політичних партій, знову ж таки, йде від Сполучених Штатів Америки. Після завершення Холодної війни ця країна залишилась найбільш могутньою і в її інтересах було формування однополярної системи світу, де домінували б саме американці. Відтак, ці політичні сили стверджують, що США всіляко підтримують глобалізацію, яка слугує їм інструментом для просування своїх інтересів у всьому світі. В економіці такий вплив здійснюється через

всебічну підтримку урядом країни американських транснаціональних корпорацій, які поступово завойовують усі ринки світу, в культурі – через всебічне використання механізмів м'якої сили, тобто, поширення американських цінностей і способу життя на інші держави шляхом розповсюдження культурних і медіапродуктів. У міжнародних відносинах домінування відбувається через надання дедалі ширших повноважень тим міжнародним інституціям і організаціям, які первинно створювались як платформа для комунікації і співпраці різних країн, але поступово перетворились у додатковий важіль тиску на них з боку Сполучених Штатів Америки.

Виходячи з цього, для крайніх правих політичних партій процеси глобалізації означають втрату народом контролю за своєю долею внаслідок передачі права на прийняття важливих рішень міжнародним органам та організаціям, що знаходяться поза межами держави. Постійне підвищення престижу різноманітних об'єднань змушує владу країни прагнути потрапити до них або зберегти своє членство, що означає для неї дедалі більшу втрату суверенітету через необхідність узгоджувати з їх керівництвом усе більше коло питань не лише у сфері зовнішньої, а й у внутрішній політиці. У протилежному випадку вона ризикує не просто втратою членства, а часто й міжнародною ізоляцією та відповідними санкціями і обмеженням можливостей захищати і просувати свої інтереси на міжнародній арені. Зокрема, практично у всіх програмах крайніх правих присутня теза про абсолютну неприпустимість використання її цінного ресурсу – молодих хлопців та дівчат – для участі у війнах, які розв'язуються США виключно для задоволення власних інтересів.

Окрема увага в рамках цієї проблематики приділяється питанню інтеграції європейських держав. За своїм ставлення до ідеї існування Європейського Союзу та його подальшої інтеграції, крайні праві політичні партії, зазвичай, відносяться до групи євроскептиків. Будучи на початку своєї історії виключно британським феноменом (завдяки географічному

положенню та особливостям історичного розвитку Великобританія завжди розглядала себе як дещо відмінну та відчужену від континентальної Європи), у 1990х рр. євроскептицизм поступово поширився на інші європейські держави. В його основі – позитивне ставлення до об'єднання європейських країн з одночасною критикою того, в якому напрямі він рухається сьогодні.

Тобто, більшість крайніх правих політичних партій розглядають Європу як простір спільної культури, історії, цінностей та релігії, а тому формування ЄС як крок до інтеграції характеризується як важливий і потрібний. Об'єднана Європа має стати Європою народів, де кожна країна цінуватиметься за її унікальність, а співпраця відбуватиметься лише в тих сферах, де це потрібно і корисно. У всьому іншому держави-члени зберігатимуть свій суверенітет та самостійно прийматимуть рішення.

Такі погляди притаманні більшості крайніх правих політичних партій, незважаючи на можливі відмінності щодо того, хто повинен належати до цього об'єднання. Європейські спільні інституції уже надто затратні для економік окремих країн (це є одним з основних елементів критики того напряму, в якому розвивається ЄС сьогодні), тому питання про розширення повинно дуже ретельно зважуватись та перевірятись на доцільність. Економічні чинники (вигода від приєднання певної держави на противагу можливим витратам) відіграють дуже важливу роль, однак ще більша увага має приділятись, передусім, спільності культур, традицій і звичаїв. Європейський Союз повинен залишатись об'єднанням християнських країн, тому практично усі крайні праві політичні партії відкидають можливість вступу Туреччини. Щодо інших країн можуть бути застереження у частини країн, в той час як політичні сили в інших ставитимуться нейтрально. Так, партія «Рух за кращу Угорщину» виступає проти євроатлантичної інтеграції України та Сербії, оскільки в цих країнах утискаються права угорських спільнот. Відповідно, питання інтеграції може бути повернуто в політичний порядок денний лише після покращення ситуації [266].

Тобто, загалом позитивно сприймаючи ідею об'єднання європейських країн, особливо в тих сферах, де вони можуть отримати очевидну користь від цього, поглиблення інтеграції в тому форматі, який було створено після вступу в дію Маастрихтського договору у 1993 р., сприймається як таке, що руйнує державний суверенітет через передачу дедалі ширших повноважень «європейським бюрократам» і обмеження національних суверенітетів держав-членів. З того часу ідея євроскептицизму набула особливого поширення серед крайніх правих і стала невід'ємною складовою частиною їх ідеології.

Однак перед представленням поглядів крайніх правих політичних партій на Європейський Союз, слід підкреслити, що ці переконання пройшли певну еволюцію. Більшу частину другої половини XX століття ці політичні сили, навпаки, відстоювали поглиблення співпраці європейських країн. Сьогодні ставлення до того напряму, в якому розвивається дане об'єднання, здебільшого негативне. Поступове збільшення повноважень загальноєвропейської бюрократії стає причиною обмеження національного суверенітету, тобто, втрати повноважень урядів країн-членів щодо вирішення дедалі більшої кількості питань. При створенні Європейського Союзу передбачалось поглиблення співпраці і перенесення її на наднаціональний рівень лише щодо окремих сфер, однак з прийняттям кожного нового договору влада переходить від обраної народом влади до групи посадовців, які не несуть прямої відповідальності перед громадськістю та по суті не змушені перед нею звітувати. Найкраще ця еволюція простежується через аналіз програмних документів крайніх правих політичних партій різних років.

Так, Національний фронт на початку своєї історії виступав за утворення союзу усіх західноєвропейських держав включно з Великобританією. Програма 1985 р. містить детальне обґрунтування необхідності такого кроку. Зокрема, новостворений Європейський Союз матиме необхідні йому ресурси, зможе сформувати дієві політичні інститути,

гарантувати свою безпеку, в тому числі через спільну зовнішню політику, ядерні програми, кращий захист зовнішніх кордонів з одночасним відкриттям внутрішнім, ефективне стримування імміграції, отримає спільну валюту з усіма економічними перевагами, які це може принести. Без поглиблення співпраці в цих сферах об'єднання ризикує залишитись лише утопією.

Підтримка подальшої інтеграції держав Західної Європи Національним фронтом також супроводжувалась нативістськими поглядами. Стати на чолі об'єднавчих процесів, з погляду цієї політичної сили, мала Франція, оскільки лише ця країна володіла потенціалом для того, щоб повести усіх інших за собою і досягти успіху. Франція розглядалась як зразок для інших країн в багатьох сферах – політичній системі, економіці, культурі, шо і дає їй право претендувати на провідну роль [227, с. 159].

На відміну від більшості інших крайніх політичних партій, Національний фронт спершу відстоював не тільки проєвропейські, а й чіткі проамериканські позиції. Підтримуючи економічні моделі тетчеризму і рейганізму, партія виступала за розширення співробітництва з Сполученими Штатами Америки [289, с.212-215]. Лідер політичної сили, Жан Марі Ле Пен, узагалі вважав США взірцем у багатьох сферах суспільного життя, але ці переконання змінились ще раніше, аніж ставлення до європейської інтеграції. Приводом для цього став початок війни у Перській затоці у першій половині 1990-х рр. Національний фронт різко розкритикував втручання США та ООН в цей конфлікт, особливо наголошуючи на тому, що втягнення Франції у цю ситуацію було помилковим і матиме негативний вплив на неї. З метою протистояти культурній та економічній експансії США до країн Європи, Ле Пен навіть взяв участь у делегації європейських крайніх правих політичних партій до Саддама Хусейна. Попередні погляди виправдовувались тим, що тісна співпраця з американцями була абсолютно необхідною в умовах Холодної війни. Проте, після її завершення вона втратила сенс і стала навіть загрозливою для європейців, оскільки американці продовжують посилювати свій вплив на Європу, а європейці за звичкою сприймають це як необхідну

передумову для отримання американського захисту, хоча основна загроза (СРСР) уже перестала існувати [215, с. 160].

Зміна ставлення до європейської інтеграції відбулась приблизно у той же час, після підписання Маастрихтського договору. У програмі Національного фронту наголошується, що партія виступає за дружні стосунки з іншими європейськими країнами, вважаючи, що поглиблення співпраці, особливо в економічній та військовій галузях, матиме позитивний вплив. Європейський Союз як об'єднання суверенних та рівноправних народів необхідно розширити та включити нові держави, насамперед, Швейцарію і Росію. Ефективна система європейської безпеки може виникнути лише через налагодження механізмів тісної співпраці Франції, Німеччини та Росії. Проте, основою такої кооперації у будь-яких галузях повинна залишатись повага до національного суверенітету та національних інтересів кожної країни-члена. Це має проявлятись на всіх рівнях – від найнижчого (символічне вивішування над будівлями органів державної влади і місцевого самоврядування на чільному місці саме національних прапорів, а не прапорів Європейського Союзу) до найвищого – процедур прийняття загальноєвропейських рішень [243].

Головною проблемою ЄС у тому вигляді, якого він набув, починаючи з 90-х рр. XX ст., є розширення сфери повноважень загальноєвропейських інституцій. По суті, вирішення долі мільйонів людей перебуває у руках невеликої кількості технократів, що працюють в органі, який навіть не обирається народом – Європейській Комісії. Крім нього, існує ще ціла мережа схожих органів, кожен із своїм широким набором повноважень, які регулюють життя пересічних громадян, наприклад, Європейський центральний банк. Прямих виборів депутатів Європейського Парламенту мешканцями країн Європи недостатньо для створення реальної противаги цій могутній бюрократичній машині. Спроби посилити парламент здійснюються, в тому числі через прийняття нових договорів, де його можливості і

повноваження розширюються, проте, він і далі залишається доволі слабким, навіть після підписання Лісабонського договору [243].

Відтак, утворення Європейського Союзу та підписання Шенгенської угоди матиме своїм наслідком обмеження національного суверенітету через передачу реальної влади у руки жменьки чиновників, які своїми діями прагнуть нав'язати усім країнам-членам однакові умови та правила поведінки без врахування національних особливостей та конкретних потреб окремих народів. Наслідком стає зменшення можливостей для розвитку і процвітання держави. В якості прикладу партія наводить випадок, коли потрібне Франції економічне рішення (підтримка компанії Рено) блокувалось Європейським Союзом [243]

У своїх програмах Національний фронт всіляко підкреслює негативне ставлення до запровадження спільної валюти. Незважаючи на численні застереження відомих економістів, в тому числі нобелівських лауреатів, що введення євро може потенційно створити цілу низку проблем, ці заклики були проігноровані. Ті країни, що виступили проти, піддались жорсткому тиску з погрозами щодо настання негативних фінансових наслідків і у них не було іншого вибору, окрім як погодитись. Проте, прогнози критиків спільної валюти виявились вірними. Територія дії євро і справді характеризується надзвичайно високим рівнем безробіття та порівняно низькими темпами зростання економіки. При цьому, негативні наслідки від запровадження євро торкнулись, передусім, найбільш сильних держав – Німеччини та Франції – тому ці країни мають об'єднати зусилля для повернення власних національних грошових одиниць, оскільки це було б для них значно вигіднішим [243].

Чіткий перехід від виключно позитивного ставлення до Європейського Союзу до євроскептицизму можна простежити через аналіз програмних документів німецької крайньої партії Республіканці. Перша програма, прийнята у 1983 р. на установчих зборах, демонструє однозначне схвальне ставлення до процесу європейської інтеграції. На думку К. Мудде, такі

переконання домінували через те, що ця політична сила виникла шляхом відокремлення певної частини баварського правоцентристського Християнсько-соціального союзу, для якого притаманною була однозначна підтримка поглиблення співпраці в рамках Європейського Союзу. Крім того, партія Республіканці на початку своєї історії визначала в якості свого головного завдання об'єднання німецьких земель, вважаючи ці два процеси (возз'єднання Німеччини і інтеграція усіх західноєвропейських територій в єдину спільноту) як нерозривно пов'язані між собою [227, с. 159].

Як і у випадку з Національним фронтом, погляди партії змінились після підписання Маастрихтського договору. З того часу їх можна охарактеризувати як євроскептичні. У 1993 р. була затверджена нова програма Республіканців під назвою «Ми робимо, що можемо… задля інтересів Німеччини». Оновлення програми було необхідним, оскільки у той час відбулось об'єднання Німеччини, що було центральним у попередніх документах і риториці партії, однак, зміни торкнулись і інших переконань, в тому числі і щодо європейської інтеграції. Партія жорстко критикує Маастрихтський договір, називаючи його «Версалем без зброї». Цим вона підкреслює, що його затвердження, як і підписання Версальської угоди, означає чергову капітуляцію Німеччини, оскільки вона знову передає право на вирішення важливих для неї питань наднаціональним інституціям, яких не вповноважує на ці дії німецький народ. Крім того, інтеграція до Європейського Союзу у тому вигляді, в якому він формується після підписання договору, невигідна для країни, оскільки від неї вимагається набагато більше, аніж та користь, яку вона потенційно могла б отримати від об'єднання [230, с. 39].

Схожі тези представлено і в оновленій програмі партії, затвердженій у 2002 р. Загальне ставлення до ідеї співпраці між європейськими державами сприймається традиційно для крайніх правих як позитивно. Партія переконана, що об'єднання Європи дозволило б побудувати ефективну систему спільної оборони, яка б забезпечила європейським народам

можливість самостійно захищати свою територію у разі загрози без необхідності покладатись на допомогу США. Це було б великим кроком на шляху позбавлення від впливу американців на Європу, який сприймається надзвичайно негативно. Крім того, будучи великим народом в самому серці Європи, німці традиційно відчувають свою відповідальність за її долю, а тому вважають своїм покликанням сприяти усім тим процесам, які дозволять їй краще розвиватись. Участь у такому об'єднанні може допомогти Німеччині зайняти належне їй місце серед інших світових держав та нарешті подолати ставлення до неї як до потенційного ворога. Зростання впливу країни в ЄС дозволить їй поступово закріпитись і в інших міждержавних та міжнародних організаціях, зокрема, вона повинна нарешті увійти до Ради безпеки ООН в якості постійного члена.

Водночас, обраний сьогодні напрям розвитку Європейського Союзу піддається Республіканцями жорсткій критиці. Його головна проблема у тому, що він нівелює те, що в Європі є найціннішим – її різноманітність. Інтеграція європейських країн сприятиме ефективній співпраці держав, які мають багато спільного, але, разом з тим, кожна з них характеризується унікальними історичними і національними особливостями. Тому ця багатоманітність має всіляко підтримуватись і розвиватись, в той час як з прийняттям кожного договору дедалі більше превалює тенденція до уніфікації. Найкращий форматом для збереження багатоманітності – конфедерація та повна відмова від прагнень перетворитись у федеративну державу. На першому місці мають залишатись національні інтереси кожної країни, які не повинні вважатись менш значимими за загальноєвропейські. Це означає, що національне законодавство і далі має бути визначальним у прийнятті важливих рішень, а практику диктування умов чи правил з боку загальноєвропейських інституцій необхідно припинити [77].

Обґрунтовуючи своє ставлення до ідеї європейської інтеграції, Націонал-демократична партія Німеччини в основу ставить тезу про те, що в зовнішній політиці держава має насамперед захищати свій національний

інтерес та діяти виключно задля задоволення власних цілей. Саме з цього погляду необхідно оцінювати належність держави до таких наднаціональних утворень як Європейський Союз і НАТО. Якщо участь у них приносить користь, то вона може мати місце, у протилежному випадку вона беззмістовна. У деяких сферах наявність сильної національної держави є значно ефективнішим. Так, наприклад, лише така держава може бути соціальною.

Однак, традиційно для крайніх правих політичних партій, Націонал-демократична партія Німеччини також дотримується поглядів євроскептицизму, що означає підтримку ідеї об'єднання європейських країн задля досягнення спільної мети. Негативно сприймається, знову ж таки, той напрям у якому сьогодні відбуваються інтеграційні процеси. Європейський Союз почав поступово перетворюватись в Європу технократів та великого бізнесу. Натомість, це повинна бути спільнота вільних та суверенних народів, що самостійно визначають свою долю і добровільно погоджуються на співпрацю в окремих сферах задля досягнення загального блага. Важливою умовою є і взаємовигідність співпраці. Це означає, що будь-які внески, які Німеччина здійснює до загальноєвропейських інституцій, мають приносити їй рівноцінну користь. У протилежному випадку вони є безглуздими, а тому необхідно припинити їх сплачувати.

Націонал-демократична партія Німеччини виступає проти запровадження спільної валюти. Вона стверджує, що повернення власної грошової одиниці дозволить Німеччині краще планувати свою економічну діяльність та більш ефективно управляти своєю економікою. Необхідно, також, повернути національні кордони та скасувати Шенгенську угоду. У програмі партії стверджується, що остання довела свою неефективність, а тому немає сенсу її зберігати надалі. На противагу НАТО, де домінують Сполучені Штати Америки, необхідно створити загальноєвропейську систему безпеки, до якої повинна входити і Росія. Партія загалом позитивно ставиться до поглиблення співпраці з Росією, яке має відбуватись, перш за

все, в енергетичній сфері та сфері безпеки. Німеччина та Європейський Союз мають розвивати власну обороноздатність і припинити практику використання німецьких солдатів у війнах за чужі (найчастіше – американські) імперські інтереси [48].

Ідея про повернення національної валюти присутня і в програмних документах Німецького народного союзу. Партія вважає, що це було б значно вигіднішим для Німеччини, а тому це необхідно зробити якомога швидше, незважаючи на інтереси будь-яких колективних національних утворень, оскільки вони не можуть вважатись пріоритетнішими за інтереси народу. Скорочення надмірних витрат на Європейський Союз потрібно ще й тому, що ці кошти, по суті, використовуються на задоволення потреб та інтересів інших держав, які з незрозумілих причин зобов'язана оплачувати Німеччина. Допомога може надаватись, але це має здійснюватись виважено та на конкретні цілі, досягнення яких має приносити користь не лише країні-реципієнту, а й німецькому народу [316].

Загрози та виклики, пов'язані з членством Німеччини в Європейському Союзі та запровадженням спільної валюти євро, перелічені у програмі нової німецької крайньої правої політичної партії Альтернатива для Німеччини. Партія наголошує, що після Другої світової війни країна надзвичайно успішно розвивалась у всіх сферах суспільного життя – політичній, економічній та соціальній. Це вдалось завдяки побудові тут ефективно діючої системи управління державою. Проте, ситуація змінилась на початку XXI ст. і Альтернатива для Німеччини чітко пов'язує це з так званою «єврокризою». Її наслідки відчутні для усього суспільства. Вони проявляються у неспроможності політичного лідерства належно та оперативно реагувати на нові виклики і політичні проблеми, особливо у сферах енергетики, зайнятості, сім'ї та імміграції. В економіці надмірна увага почала приділятись «порятунку» усіх держав-членів Європейського Союзу, навіть якщо це здійснюється за рахунок більш успішних країн, таких як Німеччина. При цьому, не лише народ, а й владу цих держав навіть не запитують про

згоду, нав'язуючи їм різноманітні програми і зобов'язання ззовні через європейські інституції.

Єврокриза здійснює негативний вплив і на національну соціальну ринкову економіку, руйнуючи солідарність як її основне підґрунтя. Запровадження євро було хибним рішенням, від якого Німеччина лише постраждала. Зрештою, єврокриза підриває основи європейської ідеї як прагнення людей жити спільно на основі принципів поваги до прав людини, демократії та справедливості. Для того щоб вирішити ці проблеми, партія пропонує повернутись до того бачення, яке домінувало на початку існування Європейського Союзу і полягало в розгляді даного об'єднання як такого, що базується на субсидіарності на противагу централізації [46].

Французький Національний республіканський рух закликає до того, що прийняття будь-якого рішення має починатись з відповіді на питання, які варіанти дій будуть найбільш сприятливими та вигідними для Франції. Очевидно, що ставити такі питання можуть лише національні, обрані народом інституції. Тому найважливіші рішення, які впливають на повсякденне життя громадян, мають прийматись саме ними, а не бюрократією в Брюсселі, головною метою якої є максимальна регуляція усіх сфер. З утворенням Європейського Союзу Франція вперше за свою післявоєнну історію втратила значну частину свого суверенітету. Неприйнятною є ситуація, коли майже половина рішень, в тому числі щодо фінансової системи, податків, режиму кордонів та ін. приймаються не обраними французьким народом лідерами та посадовими особами, а нав'язуються французькому народу чужими для нього іноземними інституціями з-за кордону.

На думку партії, сьогодні Європа перестала бути об'єднанням вільних європейських народів із спільною історією та культурою, якою вона була на початку інтеграційних процесів. Сьогодні це, скоріше, політичний проект, покликаний знищити кордони спочатку в межах Європи, а потім і через Атлантику. Тут встановлюється режим, який Національний республіканський

рух називає «євродиктатурою». Для його знищення і перетворення Європейського Союзу в об'єднання вільних та могутніх народів на противагу Європі Брюсселю першим кроком має стати повернення суверенітету національним державам через розпуск численних загальноєвропейських бюрократичних інституцій [260].

Євроскептицизм значно більшою мірою притаманний західноєвропейським крайнім правим політичним партіям, особливо в тих державах, які були серед засновників Європейського Союзу чи його попередників або довший час перебували в його складі. Політичні сили з тих країн, які пізніше долучились до процесів європейської інтеграції, характеризуються більш позитивним ставленням не лише до ЄС як такого, а й до того напряму, в якому він розвивається. Це можна пояснити тим, що населення цих держав відзначається вищим рівнем довіри та підтримки ЄС, який може зменшуватись, але доволі повільними темпами, а тому крайні праві політичні партії не хочуть йти всупереч таким настроям громадськості. Тобто, ці партії залишаються прихильниками євроскептицизму, однак дещо меншою мірою схильні до висловлювання критики ЄС.

Така тенденція найкраще простежується на прикладах крайніх правих політичних партій Австрії, Швеції та Угорщини. Для Партії свободи Австрії Європейський Союз постає як союз вільних та суверенних народів, що ґрунтується на географічній, культурній та духовній близькості, а також відданості дотриманню і збереженню цінностей західної цивілізації. Основою для функціонування загальноєвропейських інституцій має стати абсолютна повага і недоторканність національних інтересів. Лише у такому випадку повною мірою буде захищена свобода та унікальність кожного народу задля ефективного протистояння негативному впливу глобалізації, мультикультуралізму та масовій імміграції. Тоді Європейський Союз дійсно буде демократичним об'єднанням вільних народів і не буде зводитись до політичного проекту під назвою «Європейський Союз» [248].

Схожі ідеї представлено і в програмах інших австрійських крайніх правих політичних партій. Зокрема, Альянс за майбутнє Австрії теж наголошує, що існування Європейського Союзу як спільноти національних держав з метою створення інституційних можливостей для спільного прийняття важливих рішень загалом є позитивним явищем. Але для того щоб це об'єднання існувало і належно функціонувало, необхідно вирішити низку проблем, які останнім часом особливо гостро стоять на порядку денному. Серед них окрема увага приділяється безпеці ЄС, забезпечення якої має стати пріоритетним завданням. Зокрема, необхідно не допустити прийняття Туреччини, оскільки вона навіть географічно, а, ще більш важливо, культурно і релігійно не належить до Європи. Крім того, зовсім близько до Європи відбуваються події в арабських і східноєвропейських країнах (окремо згадується і ситуація останніх років в Україні), які загрожують стабільності в регіоні. Враховуючи усе це, Європа повинна більш ретельно дбати про захист свого населення та територій [259].

Небезпека перетворення Європи з конфедерації суверенних та рівноправних держав у федерацію з ще більш централізованим прийняттям рішень підкреслюється Командою Штронаха за Австрію. Партія традиційно приділяє значно більшу увагу економічним аспектам усіх проблем та сфер, щодо яких вона висловлює свою позицію, і питання європейської інтеграції не стало винятком. Хоча є і теза про необхідність недопущення перетворення ЄС у Сполучені Штати Європи. З економічного і фінансового погляду належність Австрії до Європейського Союзу є невигідним для цієї країни. Зокрема, велике і непотрібне навантаження створює входження до зони функціонування єдиної валюти. Курс євро, стверджує партія, підтримується штучно, оскільки, якби кожна країна зберегла свій вплив на дану сферу, існували б суттєві відмінності між вартістю валюти. Умовне австрійське євро було б значно дорожче за іспанське, португальське чи грецьке [145].

Аналіз програмних документів Шведських демократів також дозволяє віднести цю партію до прихильників євроскептицизму, незважаючи на те, що

сама політична сила більш схильна до використання терміну «єврокритицизм», які по суті є синонімічними, але другий менш поширений. У програмі 2011 року партія підкреслює, що співпраця між держави має велике значення, оскільки дозволяє обмін ідеями, культурою, досвідом та сприяє взаємному активному розвитку усіх учасників процесу. Створення умов відкритості має і опосередкований позитивний наслідок – через формування атмосфери взаємної довіри сприяє миру та стабільності у світі. Проте, ця взаємодія має відбуватись у певних, чітко визначених рамках. Прагнення до домінування над суверенними народами, яке можна спостерігати у сучасних практиках загальноєвропейських інституцій, приречене на поразку. Національні інтереси повною мірою можуть забезпечуватись виключно кожною країною самостійно. При створенні наддержавного об'єднання, закони якого мали б більшу силу, аніж національні, усі переваги від взаємодії втрачаються, оскільки такий союз уже не можна назвати рівноправним партнерством.

Більш детально проблематика Європейського Союзу розглядається на веб-сайті партії Шведські демократи та у тих документах, які політична сила готує для участі у виборах до Європейського Парламенту. Тут, знову ж таки, всіляко підкреслюється цінність об'єднання європейських народів, що стало підґрунтям для формування спільної ідентичності на підставі єдиної культури та однакових історичних коренів. В основі такого союзу від самого початку були і повинні надалі залишатись цінності демократії, рівності та добробуту, які і роблять цю спільноту унікальною і сильною.

Водночас, партія відзначає, що характер Європейського Союзу дедалі більше змінюється. Це уже не те об'єднання, до якого колись вступала Швеція. Відбувається посилення впливу тих, хто виступає за максимальне обмеження суверенітету держав і передачу повноважень з управління життям навіть найменших спільнот загальноєвропейським інституціям. Останні, до того ж, на думку партії, не є ані легітимними, ані прозорими у своєму

функціонуванню, що перетворює їх у ще більшу загрозу для національних інтересів окремих країн.

Враховуючи усі ці обставини, Шведські демократи вважають за доречне ще раз провести референдум в країні щодо європейської інтеграції і закликають до цього у своїй риториці. Шведські громадяни, а не влада, повинні прийняти рішення, чи хочуть вони належати до такої, уже цілком іншої за своєю суттю спільноти. Сам Європейський Союз має перестати перетворюватись у Сполучені Штати Європи. Це означає, серед іншого, перегляд Шенгенської угоди та повернення колишнього режиму державного кордону. Партія також виступає категорично проти вступу Туреччини [213].

Дещо поміркованіша риторика характерна для угорської крайньої правої політичної партії Рух за кращу Угорщину. У своїй програмі 2010 р. партія уникає такої різкої критики Європейського Союзу, як більшість крайніх правих політичних сил в інших європейських країнах. Проте, і у цьому документі підкреслюється хибність ототожнення Європейського Союзу як політичного проекту та Європи як єдиної культурно-ціннісної спільноти. Належність Угорщини до Європи не пов’язана з її вступом до ЄС. Країна завжди була і залишається невід’ємною частиною Європи, оскільки вона сповідує фундаментальні загальноєвропейські цінності – грецький спосіб мислення, римське право і християнську мораль. Ці принципи повинні лежати в основі і Європейського Союзу, проте Лісабонський договір, замість закріплювати їх, навпаки, їм суперечить. Висловлені ним ідеї співпраці і управління руйнують ідею Європи народів та спрямовані на всеохоплюючу інтеграцію країн-членів Європейського Союзу, яка є недоречною. Через це, стверджується у партійних документах і риториці Руху за кращу Угорщину, Угорщина повинна захистити себе від надмірного євроатлантизму і зосередитись на співпраці насамперед з тими країнами, з якими їй вигідно мати тісні стосунки – Німеччина, Туреччина і Росія [266].

Таким чином, підсумовуючи розгляд ідеології крайніх правих політичних партій, варто ще раз підкреслити, що провідним поняттям для

них залишається народ. Його інтереси мають бути підґрунтям для прийняття рішень у всіх сферах суспільного життя – політиці, економіці, суспільних відносинах, міжнародних відносинах та європейській інтеграції. У внутрішній політиці це проявляється через заклик до широкого впровадження інструментів прямої демократії і подальшої демократизації представницьких інституцій. Насамперед, це означає відстоювання права громадськості на ініціювання та проведення референдумів для вирішення значимих суспільних питань.

Важливою цінністю, яка проявляється найбільшою мірою у поглядах на внутрішню політику держави, є порядок. Він розглядається як нерозривно пов'язаний із свободою. Людина, стверджують крайні праві, не може відбувати себе вільною у суспільстві, де її життя, здоров’я і добробут не захищені належною мірою. Тому влада повинна приділяти велику увагу системі забезпечення правопорядку через введення жорстких та невідворотних покарань за будь-які злочини, надання більших можливостей і ресурсів поліції та армії тощо.

На потреби народу мають спрямовуватись усі наявні ресурси, передусім будь-які програми соціальної допомоги. Високі темпи імміграції створюють непомірне навантаження на бюджет країни, через що вона змушена зменшувати підтримку власних громадян. Такі переконання мають назву «шовінізм у сфері загального добробуту», сутність якого полягає у тому, що претендувати на допомогу по безробіттю, соціальне житло та інші блага можуть лише члени народу, а усі інші, в тому числі біженці і шукачі притулку, повинні самостійно забезпечуючи свій добробут. Усі крайні праві політичні партії, також, закликають до жорсткої боротьби з явищем соціального шахрайства – зловживання участю у програмах соціальної допомоги тими, хто не повинен мати такого права.

Економічні погляди крайніх правих зосереджені навколо надання всебічної підтримки малому і середньому бізнесу. У програмах практично усіх політичних сил цієї групи зазначається, що підприємці цієї групи є

основними роботодавцями та інвесторами в економіку країни, в той же час, саме вони найбільше страждають від негативних наслідків глобалізації. Їм надто складно конкурувати з величезними транснаціональними корпораціями, які мають необхідні ресурси для оптимізації своїх витрат (виведення виробництва у країни з більш дешевою робочою силою, отримання прибутків через держави з меншим рівнем оподаткування, зниження собівартості через збільшення обсягів продукції тощо), що дозволяє їм здешевити свої товари і послуги. Тому держава повинна створити програми підтримки для малого і середнього бізнесу через введення протекціоністських мір (квоти на імпорт, податкові пільги тощо), а також популяризацію національного виробника.

Погляди крайніх правих політичних партій на сферу суспільних відносин характеризуються як нативізм. Це означає, що вони виступають за максимальну гомогенність народу, коли будь-які чужинці стають його частиною лише у разі повної асиміляції. У цьому контексті крайні праві виокремлюють низку груп «ворогів»: в межах держави та в межах народу (насамперед, національна еліта, а також соціальні шахраї, особи, що вживають або торгують наркотиками, люди з нетрадиційною сексуальною орієнтацією та ін.); в межах держави та поза межами народу (іммігранти, біженці, шукачі притулку та етнічні меншини); поза межами держави та в межах народу (громадяни держави, шо проживають за кордоном через особисті або професійні зобов’язання, етнічні групи, що належать до народу, але територіально проживають поза нею); поза межами держави та поза межами народу (окремі іноземці, інші країни, групи країн, міждержавні утворення, міжнародні організації).

У сфері зовнішньої політики крайні праві політичні партії виступають за абсолютний та безумовний пріоритет національних інтересів. Суверенітет народу не повинен обмежуватись будь-якими зовнішніми інституціями. Навпаки, держава має створити ефективні механізми захисту свого народу та бізнесу від негативних впливів глобалізації. Це стосується і європейської

інтеграції. Будучи в переважній більшості євроскептиками, крайні праві загалом позитивно ставляться до ідеї об’єднання європейських народів. Для цього є природні підстави – спільна історія, культура, цінності, релігія тощо. Така співпраця, особливо в деяких сферах, наприклад, зовнішній політиці та обороні, буде, навпаки, вигідною. Однак крайні праві категорично проти виступають проти того напряму, в якому розвивається Європейський союз сьогодні. Стверджується, що сьогодні здійснюється його федералізація, тобто, передача надто великої кількості повноважень щодо прийняття важливих рішень європейським бюрократам, які не обираються народом та не звітують перед ним належним чином.

РОЗДІЛ 4. ЕЛЕКТОРАЛЬНІ УСПІХИ КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПИ

Сукупність причин та передумов, розглянутих в попередніх розділах даного дисертаційного дослідження, стали підставою для зростання рівня електоральної підтримки крайніх правих політичних партій в державах Європи. Цей процес не має чітких хронологічних рамок, оскільки ситуація відрізнялась залежно від специфіки тієї країни, де ці політичні сили з'являлись та функціонували. Однак загалом прийнято вважати, що другий етап розвитку крайніх правих політичних партій розпочався у 80-х рр. XX ст. і триває досі. Саме у цей період дані політичні сили поступово додали маргіналізацію, здобували перші електоральні успіхи та проходили процес закріплення у партійно-політичних системах своїх держав.

У межах даного розділу буде представлено низку країн, які відзначились особливими успіхами крайніх правих політичних партій та заслуговують на увагу науковців. Серед держав, де крайні праві політичні партії виникли одразу після Другої світової війни, увагу буде приділено Німеччині, Франції та Австрії, про які мова йшла у другому розділі. Італія не входитиме до переліку цих держав через надто нестабільну партійно-політичну систему. Життя італійських крайніх правих політичних партій порівняно коротке і вони швидко поступаються іншим політичним силам, які успішно займають цю нішу, або ж, змінюють свої ідеологічні засади, об'єднуючись з традиційними політичними силами. Відтак, вивчення цієї країни не сприятиме продукуванню певних узагальнених висновків, а тому в межах даного дисертаційного дослідження здійснюватись не буде.

Першою країною, що розглядатиметься, є Німеччина. Маючи доволі складну історію, яка характеризується періодами тривалих криз, розколів, зникнення і об'єднання партій, крайні праві в цій країні змогли поступово подолати ці негативні тенденції і сьогодні стають дедалі більш привабливими

для німецьких виборців. Хоча рівень електоральної підтримки, який вони здобувають, був порівняно низьким до останнього часу, однак Німеччина є важливою для даного дослідження ще у тому контексті, що голосування за крайніх правих тут часто пов'язується з ностальгією за нацизмом, а тому навіть ті, хто підтримує ідейно-ціннісні засади цієї групи партій, намагаються бути максимально обережними у висловленні такої підтримки, що і призводить до одержання низьких відсотків на виборах. Водночас, вплив німецьких крайніх правих політичних партій на політичний порядок денний є доволі високим, що, знову ж таки, свідчить про їх вагому роль у політичному житті держави і дає підстави багатьом дослідникам прогнозувати подальше зростання їх популярності. До переліку цих партій буде включено Націонал-демократичну партію Німеччини, Німецький народний союз, партію Республіканці та нову політичну силу Альтернатива для Німеччини.

Серед держав, крайні праві політичні партії яких уже було охарактеризовано у Розділі 2 при висвітленні двох основних етапів становлення цієї групи партій, є, також, і Австрія. Партія свободи Австрії сьогодні залишається однією з найбільших та найвпливовіших як всередині країни, так і у Європейському Союзі в цілому. Рівень її підтримки дозволяє партії регулярно делегувати своїх представників до місцевих органів влади та національного парламенту, у неї є досвід перебування в уряді, а тому ця політична сила та низка інших, які виникли в останні роки з метою створення альтернативи для прихильників крайніх правих (Альянс за майбутнє Австрії та Команда Штронаха за Австрію), також заслуговують на особливу увагу.

Французький Національний фронт, як уже було неодноразово зазначено, незважаючи на його тривалу історію, і досі вважається взірцем для багатьох крайніх правих політичних партій в усіх державах Європи, тому Францію також варто залишити у переліку країн, що розглядатимуться у даному розділі. Як і у випадку з Німеччиною, рівень електоральної підтримки цієї політичної сили може видаватись порівняно низьким, проте, її вплив на політичне життя Франції є надзвичайно високим. Крім

Національного фронту в державі постійно виникають різноманітні крайні праві об'єднання, які прагнуть протистояти йому і нарешті подолати електоральну маргіналізацію, зокрема, це – Національний республіканський рух та Союз крайніх правих. Процеси виникнення та функціонування цих політичних партій також стали предметом розгляду даного розділу.

З країн, де крайні праві політичні сили з'явились дещо пізніше, на межі XX – XXI ст., буде розглянуто Швецію та Угорщину. Такий вибір країн зумовлений тим, що Швецію довгий час вважали винятком з правил, оскільки в інших північноєвропейських державах крайні праві здобули популярність значно раніше. Як правило, дослідники даної проблематики основну увагу приділяли Бельгії та Данії, які вважаються хрестоматійними прикладами функціонування крайніх правих в скандинавських державах. Ситуація змінилась лише наприкінці першого десятиліття XXI ст. Традиційний для Швеції мовчазний «консенсус» щодо того, що найбільш болючі питання не будуть включатись в політичний порядок денний, поки не буде віднайдено їх оптимального рішення, оскільки це потенційно може поляризувати суспільство, було порушено з початком так званої міграційної кризи. На політичну арену вийшла нова крайня права політична партія, яка першою в країні почала відкрито говорити про проблеми, пов'язані з імміграцією. Незважаючи на закиди в расизмі та відсутність будь-яких перспектив утворення коаліції як з правими, так і з лівими, Шведські демократи поступово підвищують свої рейтинги та стають невід'ємною частиною партійно-політичної системи країни.

Угорщина є цікавим прикладом функціонування крайніх правих політичних партій у Східній Європі. Її також тривалий час розглядали як виняток, оскільки ці політичні сили не здобували тут бажаної підтримки. Як і у випадку зі Швецією, і тут ситуація змінилась лише в останні роки, коли Рух за кращу Угорщину поступово збільшував свою електоральну привабливість і доволі несподівано для багатьох отримав більше 20% голосів на виборах до національного парламенту у 2014 р. Ця країна є важливою для України і з

геополітичного погляду, оскільки дана партія відверто підтримує політику Російської Федерації щодо анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України. Як наслідок, зростання її впливу необхідно враховувати при формуванні зовнішньополітичної стратегії нашої держави, а тому вона також буде розглянута в межах даного розділу.

Другий етап історії німецьких крайніх правих політичних партій розпочався з середини 1980-х рр. Націонал-демократична партія Німеччини, що виникла ще у 1964 р. і з еволюцією якої пов'язують розвиток партій цієї групи загалом у Німеччині, продовжувала своє існування, хоча і зазнала цілої низки невдач. Зокрема, у 1987 р. її результат на виборах до національного парламенту становив лише 0,6% голосів виборців, у 1990 р. знизився ще більше, до 0,3% голосів, а у 1994 р. партія узагалі не брала участі у виборах. Приблизно така ж ситуація мала місце і на регіональному рівні. Партія часто навіть не брала участі у виборах до земельних парламентівта не висувала своїх кандидатів взагалі, а у тих землях, де результати у певний момент ставали трохи вищими, їх практично не вдавалось утримувати і закріплювати на наступний електоральний період. Як наслідок, у більшості регіонів Націонал-демократична партія Німеччини здобувала менше одного відсотка. Винятком стали лише вибори у Баден-Вюртемберзі у 1988 р., де було отримано 2,1% голосів, що все одно було недостатнім для отримання хоча б одного мандату. Але уже у 1992 р. результат знову впав до мінімального – 0,9% [78].

Таблиця 4.1

Результати виборів до федерального парламенту Німеччини (Націонал-демократична партія Німеччини) [78]

Рік, р.	% голо сів (ман датів)	Рік, р.	% голо сів (ман датів)	Рік, р.	% голо сів (ман датів)	Рік, р.	% голо сів (ман датів)
1987	0,6 (0)	1994	--	2002	0,4 (0)	2009	1,5 (0)
1990	0,3 (0)	1998	0,3 (0)	2005	1,6 (0)	2013	1,3 (0)

Незважаючи на це, партія продовжувала брати участь у виборах, принаймні у частині земель, і підтримувала таким чином увагу свого електорату. Їй довелось працювати у нових умовах – на політичну арену якраз у той час вийшли ще дві новостворені крайні праві політичні партії – Республіканці та Німецький народний союз. Посилення конкуренції змусило Націонал-демократичну партію Німеччини переглядати основні засади стратегії своєї діяльності, що, зрештою, дало поштовх для початку її відновлення. Правильним для партії стало рішення про поступовий відхід від притаманних їй протягом останніх років поміркованих позицій та перетворення проблематики імміграції на своє головне питання. Для поширення цих ідей було засновано низку регіональних ініціатив, які, будучи формально незалежними, просували антиіммігрантські ідеї та заклики в суспільстві, позиціонуючи себе при цьому як прихильників Націонал-демократичної партії Німеччини.

Проте, і така зміна стратегії, хоч і сприяла покращенню становищу партії, не дозволила успішно протистояти новій політичній партії Республіканці. З ідеологічної точки зору обидві політичні сили були практично ідентичними для виборців, однак Республіканці мали суттєву перевагу – будучи новоутвореною політичною силою, вони були повністю позбавленими негативних асоціацій з історичним нацизмом, що часто ставало на заваді голосуванню виборців за Націонал-демократичну партію Німеччини. Тому для збільшення електоральної базибуло здійснено спробу об’єднання зусиль з Німецьким народним союзом. Партії погодились, що не будуть конкурувати між собою і йтимуть на вибори почергово, причому та партія, яка висуватиме кандидатів, формуватиме списки з представників обох політичних сил. Це ще трохи покращило ситуацію, оскільки така коаліція довела свою ефективність і була взаємовигідною. Націонал-демократична партія Німеччини мала розгалужену організаційну структуру, мережу членів та прихильників в різних регіонах країни. Натомість, Німецький народний союз часто називали «партією-привидом», оскільки, маючи центральне

керівництво та усі інші зовнішні атрибути політичної партії, вона практично не була представлена на місцях. Її підтримка базувалась виключно на особистості лідера партії Герхарда Фрая, а також наявності фінансових ресурсів, яких, якраз, бракувало Націонал-демократичній партії Німеччини. Через це об'єднання двох партій вважали «союзом грошей та кадрів». Разом з тим, незважаючи на ефективність та вигідність коаліції для обох сторін, вона проіснувала лише декілька років і згодом розпалась [230, с. 61-62].

Нова сторінка в історії Націонал-демократичної партії Німеччини починається у 1996 р. Того року на посаду голови політичної сили було обрано Удо Фойгта, якому вдалось здійснити те, чого партія ніяк не могла домогтись протягом усього свого існування. Новий керівник зумів нарешті консолідувати партію, об'єднавши навколо себе та своїх позицій усі внутрішньопартійні фракції та групи, які до того могли відкрито чи приховано конфліктувати між собою щодо позицій чи ресурсів. Це дало ще один поштовх поступовому відновленню електоральної підтримки Націонал-демократичної партії Німеччини і вона почала здобувати виборчі перемоги. Першим успіхом стало одержання 9,2% голосів на виборах до земельного парламенту Саксонії. Це дозволило партії вперше здобути представництво в цьому органі у кількості 12 депутатів. Ця підтримка частково була збережена і на наступних виборах – 5,6% та 8 місць – що, також, раніше було неможливим [78].

Здобутий успіх вдалось повторити і у Мекленбурзі – Передній Померанії, де у 2006 р. Націонал-демократична партія Німеччини здобула 7,3% голосів та також вперше потрапила до парламенту землі з 6 депутатськими мандатами. У 2011 р. рівень підтримки дещо знизився, але усе одно був порівняно високим – 6% та 5 мандатів. Суттєво кращі результати партія демонструвала і в інших землях. Хоча там не вдавалось отримати представництво, однак з традиційних для націонал-демократів 1-1,5% підтримка зросла до 3-4,9%. Це, зокрема, були земельні парламенти Тюрингії

(4,3% у 2009 р., 3,6% у 2014 р.), Саксонії-Ангальту (4,6% у 2011 р.), Саксонії (4,9% у 2014 р.) [78].

Таблиця 4.2.

Результати виборів до земельних парламентів (Націонал-демократична партія Німеччини) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Баварія		***Бремен***		***Нижня Саксонія***		***Саксонія***	
1986	0,5 (0)	1991	--	1990	0,2 (0)	1990	0,7 (0)
1990	--	1995	0,1 (0)	1994	0,2 (0)	1994	--
1994	0,1 (0)	1999	0,3 (0)	1998	--	1999	1,4 (0)
1998	0,2 (0)	2011	1,6 (0)	2003	--	2004	9,2 (12)
2003	--	2015	0,2 (0)	2008	1,5 (0)	2009	5,6 (8)
2008	1,2 (0)	***Гамбург***		2013	0,8 (0)	2014	4,9 (0)
2013	0,6 (0)	1991	--	***Північний Рейн-Вестфалія***		***Саксонія-Ангальт***	
Баден-Вюртемберг		1993	--	1990	0 (0)	1990	0,1 (0)
1988	2,1 (0)	1997	0,1 (0)	1995	--	1994	--
1992	0,9 (0)	2001	--	2000	0 (0)	1998	--
1996	--	2004	0,3 (0)	2005	0,9 (0)	2002	--
2001	0,2 (0)	2008	--	2010	0,7 (0)	2006	--
2006	0,7 (0)	2011	0,9 (0)	2012	0,5 (0)	2011	4,6 (0)
2011	1 (0)	2015	0,3 (0)	***Рейнланд-Пфальц***		2016	1,9 (0)
2016	0,4 (0)	***Гессен***		1987	0,8 (0)	***Тюрингія***	
Берлін		1987	--	1991	--	1990	--
1990	--	1991	--	1996	0,4 (0)	1994	--
1995	--	1995	0,3 (0)	2001	0,5 (0)	1999	0,2 (0)
1999	0,8 (0)	1999	0,2 (0)	2006	1,2 (0)	2004	1,6 (0)
2001	0,9 (0)	2003	--	2011	1,1 (0)	2009	4,3 (0)
2006	2,6 (0)	2008	0,9 (0)	2016	0,5 (0)	2014	3,6 (0)
2011	2,1 (0)	2009	0,9 (0)	***Саар***		***Шлезвіг-Гольштейн***	
Бранденбург		2013	1,1 (0)	1985	0,7 (0)	1987	--
1990	0,1 (0)	***Мекленбург-Передня Померанія***		1990	0,2 (0)	1988	1,2 (0)
1994	--	1990	0,2 (0)	1994	--	1992	--
1999	0,7 (0)	1994	0,1 (0)	1999	--	1996	--
2004	--	1998	1,1 (0)	2004	4 (0)	2000	1 (0)
2009	2,6 (0)	2002	0,8 (0)	2009	1,5 (0)	2005	1,9 (0)
2014	2,2 (0)	2006	7,3 (6)	2012	1,2 (0)	2009	0,9 (0)
		2011	6 (5)			2012	0,7 (0)

Покращились і результати партії на виборах до національного парламенту. Протягом 2000-х рр. вона здобувала близько 1,5 – 1,9% голосів у порівнянні з 0,4 – 0,9% до того [78]. Такі успіхи і особливо обрання до Європейського парламенту у 2014 р. лідера партії Уго Фойгта були дуже важливими для партії. До того часу вона демонструвала дуже низькі результати, крім того знову переживала фінансові труднощі. Через неналежне управління фінансами партія була вимушена сплатити великі штрафи, що суттєво скоротило її можливості для активного ведення діяльності та передвиборчих кампаній. Крім того, якщо перелічені вище нові крайні праві політичні партії у XXI ст. поступово втрачали позиції і їх електорат переходив до Націонал-демократичної партії Німеччини, то заснована у 2013 р. Альтернатива для Німеччини дуже стрімко здобувала популярність і конкурувати з нею сьогодні стало надто складно.

Таблиця 4.3

Результати виборів до Європарламенту у Німеччині (Націонал-демократична партія Німеччини) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1989	--	1999	0,4 (0)	2009	--
1994	0,2 (0)	2004	0,9 (0)	2014	1 (1)

Як наслідок, сучасне становище Націонал-демократичної партії Німеччини можна охарактеризувати як неоднозначне. З одного боку, ця політична сила була найбільш помітною у 2010-2013 рр. Різке збільшення кількості шукачів притулку та мігрантів, включення цієї проблеми до порядку денного усіх європейських країн сприяло активізації крайніх правих в Німеччині і саме Націонал-демократична партія Німеччини змогла найбільшою мірою скористатись цією можливістю. За її підтримки чи участі регулярно відбуваються акції протесту та мітинги, в тому числі і з використанням насильства. У цьому контексті для засобів масової інформації

протягом вказаного періоду характерним було акцентування уваги на цій політичній силі на противагу іншим, що суттєво підвищило її впізнаваність.

Разом з тим, необхідно враховувати і вихід на політичну арену у 2013 р. Альтернативи для Німеччини. Сьогодні саме ця політична сила здобуває основну увагу та підтримку електорату. Це стало однією з причин нового зниження рівня підтримки та падіння результатів Націонал-демократичної партії Німеччини. Станом на весну 2016 р., вона зберегла представництво лише в одному з земельних парламентів (Мекленбург-Передня Померанія), здобуте ще в 2011 р., однак дослідження показують, що їй буде складно утримати цей результат на виборах, які відбудуться восени 2016 р. У всіх інших землях партія знову повернулась до притаманного їй раніше показника в 1-2% підтримки. Винятком стали лише Тюрингія, де у 2014 р. за партію проголосувало 3,6% виборців, та Саксонія, де того ж року вона здобула 4,9% голосів [78]. Це означає, що активізація крайніх правих політичних партій в Німеччині може передбачати посилення конкуренції між двома найбільш успішними політичними силами, або й поступовий відхід з політичної арени Націонал-демократичної партії Німеччини.

Другий етап розвитку крайніх правих політичних партій у Німеччині пов’язаний, також, з виходом на політичну арену Німецького народного союзу. Хоча партія була формально створена ще у 1970-х рр., активну політичну діяльність вона розпочала у другій половині 1980-х рр. Засновником політичної сили був впливовий власник великого медіабізнесу та мультимільярдер Герхард Фрай. Спочатку він прагнув створити суто громадсько-політичну організацію, яка б стала парасольковою для різноманітних крайніх правих ініціатив та рухів, однак без права самостійно здійснювати партійну діяльність. Передбачалось, що її ядром стануть ті ідеї, які Г. Фрай висловлював у своїх численних публікаціях. На думку П. Ігнаці, лідер бачив цю організацію, скоріше, у форматі своєрідного власного «фан-клубу», товариства прихильників його переконань щодо історії Німеччини, захисту її національної ідентичності, обмеження імміграції і т.д. [163, с. 67].

У 1980-х рр. відбулась реорганізація об'єднання та поступове її переформатування власне у політичну партію. Офіційно вона була зареєстрована у 1986 р. та носила назву «Список Д» (Німецький список), однак дуже швидко її перейменували на «Німецький народний союз». Саме за цією назвою політична сила і здобула основну популярність. На початку своєї діяльності партія позиціонувала себе як більш праву у порівнянні з Християнсько-демократичним союзом. Основним питанням, навколо якого вибудовувались її кампанії, було запровадження жорстких законодавчих обмежень імміграції і втілення у життя відповідних програм, які б дозволили зупинити швидкі темпи її зростання [230, с. 62]. Практично одразу ж після заснування, у перші роки політичної діяльності, керівництвом партії було розглянуто та схвалено можливість співпраці з Націонал-демократичною партією Німеччини. Г. Фрай позитивно ставився до такого розвитку подій, оскільки ще до початку своєї кар'єри у політиці він особисто співпрацював саме з цією політичною силою (у 70-х рр.) та зберігав дружні стосунки з її лідерами та членами. Детальніше про це об'єднання мова йшла вище. Незважаючи на очевидну вигоду та електоральні успіхи, здобуті, в тому числі і завдяки коаліції, всередині політичної партії виник спротив такому рішенню. Наслідком цього став не лише розпад об'єднання, а й поступове ослаблення самого Німецького народного союзу.

Таблиця 4.4.

Результати виборів до федерального парламенту (Німецький народний союз) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1987	--	1994	--	2002	--	2009	0,1 (0)
1990	--	1998	1,2 (0)	2005	--	2013	--

Першими виборами, у яких взяв участь Німецький народний союз, стали вибори до земельного парламенту Бремена у 1987 р. Ще під ім'ям «Список Д» партія здобула 3,4% голосів та отримала 1 місце у земельному

парламенті. Вірячи в ймовірність повторення успіху, політична сила вклала значну кількість фінансових та інших ресурсів у вибори до Європейського Парламенту у 1989 р., однак отримала лише 1,6%, в той час як її головний конкурент, партія Республіканці, здобула 7,1% голосів [78]. Тоді ще діяла домовленість між Німецьким народним союзом та Націонал-демократичною партією Німеччини, відповідно до якої остання не висувала своїх кандидатів на ці вибори. Проте, такий низький результат, незважаючи на великі фінансові витрати, призвів до остаточного розірвання цієї угоди і з того часу партія діяла самостійно.

Загалом, Німецький народний союз за всю свою історію двічі брав участь у виборах до національного парламенту. У 1998 р. партія здобула 1,2% голосів, а у 2009 р. – набрала лише 0,1%. Також двічі було висунуто кандидатів на вибори до Європейського Парламенту, однак результати тут також були доволі низькими. У 1989 р. за партію віддали свої голоси 1,6% виборців, що не дозволило їй отримати жодного мандату. У 1994, 1999 та 2004 р. Німецький народний союз не брав участі у виборах самостійно, в тому числі через домовленості з іншими політичними силами, зокрема, Націонал-демократичною партією Німеччини. У 2009 р. була здійснена ще одна спроба потрапити до Європейського Парламенту, проте рівень підтримки був надзвичайно низьким – усього 0,4% [78].

Дещо кращою була ситуація на земельних виборах. Партія зосередила свою увагу на парламентах декількох земель, де її шанси на здобуття успіху були найвищими, а в інших участі у виборах не брала. Це дозволило їй сконцентрували зусилля та одержати певну підтримку у даних регіонах. Зокрема, традиційно високими були результати Німецького народного союзу у Брандербурзі. У 1991 р. партія здобула 5,3% голосів та отримала 5 мандатів. На наступних виборах у 2004 р. цей показник підвищився ще більше – 6,1% голосів та 6 мандатів [78].

Тривалий час Німецький народний союз зберігав представництво і в земельному парламенті Бремена. Вперше 6 мандатів тут було здобуто ще у

1991 р. (6,2% голосів), у 1995 р. партія втратила їх, не подолавши виборчий бар'єр, однак знову повернулась у цей орган у 1999 р з одним мандатом, зберігши його і у 2003 та 2007 рр. Протягом одного терміну представники Німецького народного союзу були присутні і в земельному парламенті Шлезвіг-Гольштейну, здобувши у 1992 р. 6,3% голосів та 6 мандатів, однак цей результат знизився уже на наступних виборах у 1996 р. і, хоч він і залишався доволі високим (4,3%), але був недостатнім для проходження до даного представницького органу. Найвищі показники підтримки Німецький народний союз продемонстрував у Саксонії-Ангальт, де партія здобула 12,9% голосів та 16 мандатів на виборах до земельного парламенту у 1998 р., однак уже в наступних виборах вона участі не взяла [78].

Таблиця 4.5.

Результати виборів до земельних парламентів у Німеччині (Німецький народний союз) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Бранденбург		***Бремен***		***Гамбург***		***Саксонія-Ангальт***	
1999	5,3 (5)	1987	3,4 (1)	1993	2,8 (0)	1998	12,9 (16)
2004	6,1 (6)	1991	6,2 (6)	1997	5 (0)	2002	--
2009	1,1 (0)	1995	2,5 (0)	2001	0,7 (0)	2006	3 (0)
		1999	3 (1)	2004	--	***Тюрингія***	
		2003	2,3 (1)	2008	0,8 (0)	1999	3,1 (0)
		2007	2,7 (1)	***Мекленбург-Передня Померанія***		***Шлезвіг-Гольштейн***	
				1998	2,9 (0)	1992	6,3 (6)
						1996	4,3 (0)

Загалом, падіння популярності Німецького народного союзу розпочалось ще з 1994 р., коли партія не змогла взяти участі в парламентських виборах через фінансові труднощі. Ще відвернуло потенційних виборців, впав інтерес та увага до політичної сили, скоротилась кількість членів. Це вважають однією з основних причин поступового зниження рівня підтримки і на виборах до земельних парламентів, тенденція

якого була очевидною, незважаючи на окремі випадки успіху. Партія володіла порівняно великим фінансовим ресурсом, що давало змогу їй витрачати значно більше на свої виборчі кампанії, порівняно з іншими крайніми правими. Але це не приносило очікуваних результатів, що, зрештою, і створило критичну ситуацію всередині партії.

Як наслідок, з 2009 р. розпочався процес припинення діяльності Німецького народного союзу. Спочатку партія знову об'єдналась з Націонал-демократичною партією Німеччини. Згодом через певні юридичні причини цей союз було визнано недійсним, однак фактично розпад партії уже було запущено. Офіційно вона припинила свою діяльність у травні 2012 р., про що було оголошено на її веб-сторінці [97]. Більша частина членів політичної сили перейшла до Націонал-демократичної партії Німеччини, решта увійшла до партії Республіканців.

Таблиця 4.6

Результати виборів до Європарламенту у Німеччині (Німецький народний союз) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1989	1,6 (0)	1999	--	2009	0,4 (0)
1994	--	2004	--		

Зниження рівня підтримки Націонал-демократичної партії Німеччини та Німецького народного союзу пов'язують як з внутрішніми причинами (конфлікти, відсутність належних ресурсів тощо), так і зі зростанням конкуренції серед крайніх правих політичних партій у Німеччині у цей період. Зокрема, у 1983 р. виникла ще одна політична сила даного ідеологічного спрямування – партія Республіканці. Її заснували два впливові політики, колишні члени баварського Християнсько-соціального союзу, які того ж року вийшли з останнього. Вони були незадоволені обраним лідером ХСС Францом Штраусом політичним курсом щодо Східної Німеччини, який передбачаввпровадження щедрих програм кредитування цих територій. Це

рішення суперечило офіційній позиції ХСС, що і спонукало двох депутатів Бундестагу Франца Хедлоса та Еккегарда Фойгта покинути партію та разом з відомим баварським журналістом Францом Шьонхубером утворити власну політичну силу під назвою Республіканці. Першим головою партії став Франц Хедлос [230, с. 31].

На початку своєї діяльності партія Республіканці позиціонувала себе як правоцентристську політичну силу, яка пропонує альтернативу до ХСС у Баварії та Християнсько-демократичного союзу на інших територіях Німеччини. Лідер партії Ф. Хедлос зосередив свою увагу на побудові сильної організації з метою здобуття електоральної підтримки саме на цих засадах. Однак така позиція не була підтримана двома іншими засновниками та частиною членів партії. Особливо жорстко цей підхід критикував Ф. Шьонхубер, який вважав, що партія Республіканці повинна будуватись за взірцем Національного фронту у Франції та сповідувати відповідні ідеологічні принципи та цінності. Це призвело до жорсткої боротьби за лідерство всередині партії, яка завершилась перемогою Ф. Шьонхубера. Інші два засновники були змушені покинути партію. Спочатку з неї вийшов Ф. Хедлос, а через рік і Е. Фойгт [230, с. 31].

Наслідком цих подій стало обрання головою партії на з’їзді у 1985 р. Ф. Шьонхубера. З перших днів на цій посаді він почав послідовно втілювати в життя стратегію ідеологічної трансформації партії з традиційно правої у крайню праву. Велику роль у цьому відіграла і особистість нового лідера, який був відвертим прихильником ідей нацизму ще з 18 років. У свій час Ф. Шьонхубер був членом гітлерівської Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, певний період працював інструктором у бойовому формуванні «Ваффен-СС». Хоча його безпосередня участь у війні була обмежена лише однією короткою битвою, Ф. Шьонхубер стверджував, що цей досвід визначив усе його подальше життя. Після завершення війни він розпочав журналістську кар’єру, яка стрімко та успішно розвивалась, аж поки у 1981 р. не вийшла друком його автобіографія під назвою «Я там був».

У книзі було описано його участь у нацистській партії та військовий досвід, а також відверто висловлювалась підтримка цінностям нацизму. Книга стала бестселером, однак викликала хвилю громадського обурення через профашистські тези та ідеї. Це змусило Ф. Шьонхубера покинути журналістську діяльність та розпочати політичну кар'єру [230, с. 32].

З перших днів існування партії Республіканці сприятливим для неї було те, що у баварському суспільстві уже поширювалось невдоволення політикою Християнсько-соціального союзу та висловлювались прагнення знайти адекватну альтернативу. Це дозволило партії активно залучати нових членів і прихильників та поширювати свою діяльність на інші частини Німеччини. Першими дляРеспубліканців стали вибори до земельного парламенту Баварії у 1986 р., де вони здобули 3% голосів [78]. Хоча їм не вдалось отримати представництво, цей результат був порівняно високим як для крайньої правої політичної партії, особливо враховуючи, що ця політична сила була новою, а тому він привернув увагу загальнонаціональних засобів масової інформації, ще більше підвищивши впізнаваність та впливовість Республіканців. Важливим було і те, що здобутих партією відсотків було достатньо для того, щоб одержувати державне фінансування, яке було успішно використано нею для розбудови своєї організаційної структури, що є важливим фундаментом для подальшого підвищення рівня електоральної підтримки.

Електоральні успіхи партія здобула і в Західному Берліні (7,5% голосів та 11 мандатів у 1989 р.) Того ж року Республіканці спромоглись делегувати 6 своїх представників і до Європейського Парламенту, одержавши 7,1% голосів. У Баварії рівень підтримки також зростав. Однак цю популярність не вдалось поширити на інші землі. Приміром, на виборах у 1987 р. до парламенту Бремена вони отримала 1,2%, у 1988 на виборах у Баден-Вюртембергу та Шлезвіг-Гольштейні – 1% та 0,6% відповідно. У 1990 р. було втрачено представництво і у Берліні – партія здобула лише 3,1%. Разом з тим, того ж року Республіканці продемонстрували порівняно високий рівень

підтримки на виборах до національного парламенту, де крайні праві традиційно одержували найнижчі показники – 2,1% [78]. Цього було недостатньо для отримання хоча б одного депутатського мандату, але цей результат став найкращим за всю історію партії.

Таблиця 4.7

Результати виборів до федерального парламенту (партія Республіканці) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1990	2,1 (0)	1998	1,8 (0)	2005	0,6 (0)	2013	0,2 (0)
1994	1,9 (0)	2002	0,6 (0)	2009	0,4 (0)		

Здобувши певні електоральні успіхи у перші роки свого існування, партія Республіканці, традиційно для більшості крайніх правих політичних сил у таких умовах, виявилась неспроможною зберегти несподівано здобуту прихильність електорату, яка з того часу почала поступово знижуватись. Це частково можна пояснити і тим, що від моменту заснування партія ставила своєю головною метою об’єднання німецьких земель, вважаючи досягнення цього передумовою для втілення усіх інших програмних засад. Саме на цьому здійснювався основний наголос у партійних документах, виступах та передвиборчій риториці [210, с. 168]. Зростання актуальності цього питання серед громадськості привернуло увагу до Республіканців у перші роки їх існування. Однак, їм не вдалось скористатись тим, що об’єднання німецьких земель відбулось. Усю славу за здійснення цього отримали правоцентристи, які на той момент перебували при владі. Вони змогли привернути до себе частину виборців усіх інших політичних партій, в тому числі Республіканців. Останні, натомість, не спромоглись достатньо швидко зорієнтуватись після цих подій, тому й втратили електоральну підтримку [163, с. 71].

Ще одним негативним фактором, який вплинув на рівень популярності партії Республіканці, стало її потрапляння під нагляд Офісу захисту Конституції. Детальніше вплив цієї події було розглянуто у розділі,

присвяченому чинникам, які сприяють або стають на заваді радикалізації електоральних преференцій. Висловлення підозри партії у схильності до екстремізму стало серйозною перешкодою для її підтримки більш поміркованою частиною її виборців, які загалом поділяли ідейно-ціннісні засади і підтримували діяльність партії, але боялись того, що відкрита ідентифікація себе з нею, в тому числі через голосування, перетворить їх в очах громадськості на прихильників нацизму. Більш того, це негативно позначилось не лише на Республіканцях, а й на підтримці усіх крайніх правих політичних партій, рівень підтримки яких почав у цей період суттєво знижуватись [163, с. 69].

Електоральні невдачі та втрата репутації через звинувачення в екстремізмі призвели до нової хвилі типових у таких випадках для крайніх правих політичних партій внутрішньопартійних конфліктів. Мішенню для найбільш різкої критики став голова партії Ф. Шьонхубер, якому закидали ведення надміру жорсткого та авторитарного курсу. Такі дії могли б бути виправдані, якби вони приносили бажані результати, однак у даному випадку, це, скоріше, навпаки розглядалось як одна з причин низького рівня підтримки партії та відсутності єдності і організованості політичної сили зсередини. Як наслідок, Ф. Шьонхубер був змушений піти з посади і скликати партійний з'їзд для переобрання голови. Основним його конкурентом став Гаральд Нойбауер, який на той момент займав пост Генерального Секретаря. Проте, він не одержав очікуваної підтримки і у 1991 р. на з'їзді головою було знову обрано Ф. Шьонхубера. Г. Нойбауер та група його прихильників, які і були серед основних організаторів внутрішньопартійних суперечок і конфліктів, покинули партію. Це дещо скоротило кількість її членів, однак сприяло її зміцненню завдяки формуванню єдності і згуртованості. Позитивно вплинуло на Республіканців і обрання на посаду віце-голови партії молодого політика Рольфа Шлірера, який став символом початку нової епохи в її історії.

Разом з тим, повернути втрачену популярність виявилось практично неможливо. У середині та кінці 90-х рр. рівень підтримки партії в усіх землях, де вона брала участь у виборах до парламентів, в середньому коливався навколо 2%. Найвищі показники не перевищували 4%, що не забезпечувало представництво партії в місцевих органах влади. Зокрема, у Баварії Республіканці здобули 3,9% у 1994 р. та 3,6% у 1998 р., Берліні – по 2,7% у 1995 р. та 1997 р., Гессені – 2% у 1995 р. та 2,7% у 1999 р., Нижній Саксонії – 3,7% у 1994 р. та 2,8% у 1998 р., Рейнланд-Пфальці – 3,5% у 1996 р. У жодній з цих земель партія не отримала депутатських мандатів. Винятком стали лише вибори до земельного парламенту Баден-Вюртемберга, де партія здобула 9,1% виборців у 1996 р. та отримала 14 мандатів. Проте, цей випадок був одиничним та з того часу Республіканці не спромоглись отримати представництво ані в федеральному, ані в європейському парламентах [78].

У 2000-х рр. результати Республіканців погіршились ще більше і партія здобувала в середньому близько 1% голосів на земельних виборах, а на виборах до Бундестагу її результат становив навіть менше 1% [78]. З метою покращити ситуацію було вирішено знову переглянути стратегію діяльності. Партія пройшла черговий етап оновлення керівництва і цього разу на посаду голови було обрано Р. Шлірера, який, будучи молодим політиком, розглядався як найбільш прийнятний та привабливий для електорату. Він дещо відійшов від традиційної у попередній період ізоляції не лише від мейнстріму, а й від партій із схожим ідеологічним спрямуванням, натомість розпочавши політику відкритості та співробітництва з іншими крайніми правими в Німеччині. Однак і це не принесло очікуваних результатів, оскільки об’єднання з такими політичними силами, наприклад, з Німецьким народним союзом були короткотерміновими і не мали позитивних електоральних наслідків.

Таблиця 4.8

Результати виборів до земельних парламентів (партія Республіканці) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Баварія		***Бремен***		***Нижня Саксонія***		***Саксонія***	
1986	3 (0)	1987	1,2 (0)	1990	1,5 (0)	1990	--
1990	4,9 (0)	1991	1,5 (0)	1994	3,7 (0)	1994	1,3 (0)
1994	3,9 (0)	1995	0,3 (0)	1998	2,8 (0)	1999	1,5 (0)
1998	3,6 (0)	1999	--	2003	0,4 (0)	2004	--
2003	2,2 (0)	2003	--	2008	--	2009	0,2 (0)
2008	1,4 (0)	2007	0,5 (0)	2013	--	2014	--
2013	1 (0)	2011	1,6 (0)	***Північний Рейн-Вестфалія***		***Саксонія-Ангальт***	
Баден-Вюртемберг		2015	0,2 (0)	1990	1,8 (0)	1990	0,6 (0)
1988	1 (0)	***Гамбург***		1995	0,8 (0)	1994	1,4 (0)
1992	10,9 (15)	1991	1,2 (0)	2000	1,1 (0)	1998	0,7 (0)
1996	9,1 (14)	1993	4,8 (0)	2005	0,8 (0)	2002	--
2001	4,4 (0)	1997	1,8 (0)	2010	0,3 (0)	2006	0,5 (0)
2006	2,5 (0)	2001	0,1 (0)	2012	--	2011	--
2011	1,1 (0)	2004	--	***Рейнланд-Пфальц***		2016	--
2016	--	2008	--	1987	--	***Тюрингія***	
Західний Берлін		2011	--	1991	2 (0)	1990	0,8 (0)
1989	7,5 (11)	2015	--	1996	3,5 (0)	1994	1,3 (0)
Берлін		***Гессен***		2001	2,4 (0)	1999	0,8 (0)
1990	3,1 (0)	1987	--	2006	1,7 (0)	2004	2 (0)
1995	2,7 (0)	1991	1,7 (0)	2011	0,8 (0)	2009	0,4 (0)
1999	2,7 (0)	1995	2 (0)	2016	0,2 (0)	2014	0,2 (0)
2001	1,3 (0)	1999	2,7(0)	***Саар***		***Шлезвіг-Гольштейн***	
2006	0,9 (0)	2003	1,3 (0)	1990	3,4 (0)	1988	0,6 (0)
2011	--	2008	1 (0)	1994	1,4 (0)	1992	1,2 (0)
Бранденбург		2009	0,6 (0)	1999	1,3 (0)	1996	--
1990	1,1 (0)	2013	0,3 (0)	2004	--	2000	--
1994	1,1 (0)	***Мекленбург-Передня Померанія***		2009	--	2005	--
1999	--	1990	0,9 (0)	2012	--	2009	--
2004	--	1994	1 (0)			2012	--
2009	0,2 (0)	1998	0,5 (0)				
2014	0,2 (0)	2002	0,3 (0)				
		2006	--				
		2011	0,1 (0)				

Партії Республіканці так і не вдалось відновити свою репутацію після включення її під нагляд Офісу захисту Конституції. Частина виборців, яка у той момент перестала відкрито підтримувати партію, до неї не повернулась.

Цьому не сприяло навіть обрання нового лідера партії, який виглядав дещо поміркованішим. Більш того, таке рішення мало і негативні наслідки, коли від партії відвернулась ще одна частина електорату, яка, навпаки, була незадоволена пом'якшенням до того доволі радикальних підходів, які пропагувались і використовувались партією.

Таблиця 4.9

Результати виборів до Європарламенту у Німеччині (партія Республіканці) [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1989	7,1 (6)	1999	1,7 (0)	2009	1,3 (0)
1994	3,9 (0)	2004	1,9 (0)	2014	0,4 (0)

Ситуацію не врятували ані перехід до Республіканців колишніх членів Німецького народного союзу після припинення його існування, ані обрання у 2014 р. нового лідера партії Йоханна Гертнера. Партія не змогла поки що повернути собі популярність. На парламентських виборах у 2013 р. за неї проголосувало лише 0,2% виборців, на виборах до Європейського Парламенту у 2014 р. – 0,4%. Дедалі більше скорочується кількість земельних парламентів, у виборах до яких вона бере участь. Зокрема, у 2011 р. партія не висувала своїх кандидатів у Берліні, у 2012 р. – у Північній Рейн-Вестфалії, у 2014 р. – у Саксонії, у 2016 р. – у Баден-Вюртемберзі. З 1996 р. партія не бере участі у виборах до земельного парламенту Шлезвіг-Гольштейну, з 2004 р. – Гамбурга та Саару, з 2008 р. – Нижньої Саксонії, з 2011 р. – Саксонії-Ангальту. Результати у тих землях, де Республіканці все ж висували своїх кандидатів, були надзвичайно низькими. У 2011 р. партія здобула 1,6% у Бремені та 0,8% у землі Рейнланд-Пфальц, у 2013 р. – 1% у Баварії, у 2013 р. – 0,3% у Гессені, у 2014 р. – по 0,2% у Бранденбурзі та Тюрингії, у 2015 р. – 0,2% у Бремені, у 2016 р. – 0,2% у землі Рейнланд-Пфальц [78].

Наведені вище результати виборів свідчать, що партія Республіканці не змогла скористатись так званою міграційною кризою у Європі. У контексті подій останніх років у Німеччині у засобах масової інформації та громадсько-політичному дискурсі значно частіше згадується Націонал-демократична партія Німеччини, з якою насамперед пов'язують активізацію діяльності крайніх правих, в той час як партія Республіканці поступово перетворюється на маргінальну. Крім того, у 2013 р. на політичну арену вийшла ще одна крайня права політична партія Альтернатива для Німеччини, популярність якої постійно зростає і яка перебирає на себе електорат як партії Республіканці, так і Націонал-демократичної партії Німеччини.

Найновіша німецька крайня права політична партія Альтернатива для Німеччини була створена у 2013 р. Серед її засновників – група викладачів та науковців з правими та крайніми правими поглядами, яка об'єдналась навколо критики напрямів подальшого розвитку Європейського Союзу та участі Німеччини у ньому. На цьому базувались їх головні ідеї, які згодом були доповнені іншими крайніми правими переконаннями та сформували партійну платформу. Зокрема, партія виступала проти залучення Німеччини до надання фінансової допомоги Греції, а також соціальних програм для тисяч біженців з Близького Сходу. Партія закликала до виходу Німеччини із зони євро, що означало б практичну неможливість подальшого існування спільної валюти [236, с. 276]. Це привабило до неї велику кількість прихильників руху ПЕГІДА, який виступав із схожими закликами. Це і створило підґрунтя для здобуття партією доволі високої впізнаваності та популярності уже в перші роки після заснування. Незважаючи на те, що установчий з'їзд відбувся за кілька місяців до виборів, Альтернатива для Німеччини змогла швидко організувати свою регіональну мережу та належним чином підготувати своїх кандидатів до участі у них. Наслідком цього став дуже високий результат як на виборах до земельних парламентів, так і до Бундестагу.

Таблиця 4.10

Електоральні успіхи партії Альтернатива для Німеччини [78]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Бундестаг (федеральний парламент)				**Європейський парламент**			
2013		4,7 (0)		2014		7,1 (7)	
Земельні парламенти							
Баден-Вюртемберг		***Гамбург***		***Рейнланд-Пфальц***		***Саксонія-Ангальт***	
2016	15,1 (23)	2015	6,1 (8)	2016	12,6 (14)	2016	24,2 (24)
Бранденбург		***Гессен***		***Саксонія***		***Тюрингія***	
2014	12,2 (11)	2013	4 (0)	2014	9,7 (14)	2014	10,6 (11)
Бремен							
2015	5,5 (5)						

Разом з тим, можна зустріти і думку, що однією з головних причин здобуття партією такого швидкого успіху було те, що, хоча формально вона була заснована у 2013 р., до цієї події ретельно готувались заздалегідь. Приміром, німецький дослідник Оскар Нідермайєр стверджує, що відлік історії Альтернативи для Німеччини слід починати з 2010 р. [239, с. 177]. У березні того року було затверджено план допомоги Греції і в німецькому публічному дискурсі дедалі частіше почало лунати слово «альтернатива» для позначення необхідності формування тих політичних сил, які б змогли запропонувати іншу фінансову та загалом зовнішню політику для Німеччини. Слово «альтернатива» навіть було обрано «словом 2010 р.», що не могло не вплинути на вибір майбутньої назви для політичної партії [46].

З того часу у наукових колах розпочались активні дискусії щодо розробки нових варіантів німецького політичного курсу. Вони, здебільшого, передбачали вихід з зони євро. Прихильники такої позиції об'єднались у низку громадських ініціатив, що і стало основою для створення майбутньої мережі членства та здобуття потрібних фінансових ресурсів Альтернативою для Німеччини. Наступним кроком стало заснування у 2012 р. «Виборчої альтернативи 2013 р». Ця організація не планувала самостійно брати участі у виборах, підтримуючи окремих кандидатів у різних землях. Однак, коли

кандидат, на якого партія покладала надії, отримав лише 1,1% у Нижній Саксонії, на початку 2013 р. було прийнято рішення трансформуватись у політичну партію [46].

Як уже було зазначено вище, перші вибори для Альтернативи для Німеччини були дуже успішними, хоча вона і не змогла подолати 5% бар'єр і здобути представництво. 4,7% голосів на виборах до Бундестагу та 4% на виборах до земельного парламенту Гессена – цей результат значно перевищував показники електорального успіху інших крайніх правих політичних партій в Німеччині протягом останніх років. У травні 2014 р. партія взяла участь у виборах до Європейського Парламенту, де продемонструвала ще вищий рівень підтримки, здобувши 7,1% голосів та отримавши право делегувати сімох представників до цього органу. Цей успіх вдалось повторити і у Бранденбурзі, Саксонії та Тюрингії, де у 2014 р. за Альтернативу для Німеччини проголосували, відповідно 12,2% (11 мандатів), 9,7% (14 мандатів) та 10,6% (11 мандатів) виборців [78].

З того часу партія поступово поширила свій вплив і на інші землі. У кожних виборах, в яких вона брала участь, Альтернатива для Німеччини здобувала представництво. Так, у 2015 р. її кандидатів було обрано до земельних парламентів Бремена (5,5%, 5 мандатів) і Гамбурга (6,1%, 8 мандатів). У 2016 р. відбулась низка виборів до земельних парламентів і тут результати партії ще більш вражаючі – 15,1% та 23 мандати у Баден-Вюртемберзі, 12,6% та 14 мандатів у Рейнланд-Пфальці та 24,2% і 24 мандати у Саксонії-Ангальт [78].

Успішності партії сприяла диференціація тих питань і проблем, які вона піднімала у своїх програмах на виборах різного рівня. Зокрема, на виборах до Європейського Парламенту та Бундестагу вона робила наголос на кризу в зоні євро. На місцевих та земельних виборах основна увага приділялась питанню імміграції, незаконного перетину кордонів (особливо в тих землях, де були відповідні проблеми), освіти, енергетики, сімейної політики тощо [46].

Зростанню популярності партії не завадили і традиційні для нових крайніх правих політичних партій внутрішні конфлікти і суперечки за лідерство. Альтернатива для Німеччини проходила цей етап у 2014 р. На установчому з'їзді було прийнято рішення, що партією спільно керуватимуть три президенти– Бернд Люк, Фрауке Петрі та Конрад Адам. Проте, в реальності найбільший вплив мав Бернд Люк, який виступав за збереження партією наголосу на проблематиці європейської інтеграції та спільної валюти як головних тем, які створили фундамент для її заснування. Його аргументом було те, що політичній силі уже вдалось здобути популярність завдяки їх використанню. Натомість, Ф. Петрі вважав, що партія повинна зосередитись більше на питаннях імміграції, ісламу та налагодженні співпраці з Росією. Не погоджуючись з цим і побоюючись, що така риторика надто наблизить партію до організації ПЕГІДА, у 2015 р. Б. Люк вийшов з партії та заснував власну. Президентами Альтернативи для Німеччини було обрано Ф. Петрі та Й. Мейтена.

Проте, на відміну від інших крайніх правих політичних партій, які, зазвичай, зазнають значного негативного впливу від таких внутрішніх конфліктів, Альтернатива для Німеччини продовжувала здобувати підтримку та електоральні успіхи. Це можна пояснити суттєвим зростанням актуальності тих проблем, які вона виносила на політичний порядок денний та певною втомою виборців від традиційних німецьких крайніх правих, які існували протягом десятиліть, однак не спромоглись здобути належної підтримки для здійснення позитивних змін. Як наслідок, сьогодні саме Альтернативу для Німеччини вважають найбільш успішною крайньою правою політичною силою цієї держави та прогнозують подальше зростання її популярності.

Початок другого етапу розвитку крайніх правих політичних партій в Австрії пов'язують з обранням на посаду голови найбільшої політичної сили цього ідеологічного спрямування – Партії свободи Австрії – Йорга Хайдера у 1986 р. Політик вважався одним з найрадикальніших представників партії,

що призвело до руйнування коаліції з соціал-демократами, в яку у той час входила Партія свободи Австрії, та втрати нею позицій в уряді. Водночас, обрана Й. Хайдером стратегія стала підґрунтям для остаточного подолання партією маргіналізації і здобуття дедалі більших електоральних успіхів. Перш за все, дуже вдалим був момент перегляду формату діяльності та ідейних засад, на яких базувалась Партія свободи Австрії. Саме у той час у суспільстві відбувалась поступова зміна настроїв. Дедалі більше австрійців відмовлялись від ідеї абсолютної підтримки домінуючої у той час політики консенсусу між двома найбільшими політичними партіями – Австрійською народною партією та Соціал-демократичною партією Австрії, які почергово, а іноді і спільно, правили державою. Хоча така ситуація дозволяла зберегти стабільність, що було надзвичайно важливо у перші післявоєнні десятиліття, згодом це переросло у втому від надто повільних суспільних трансформацій та зумовило бажання рухатись вперед і ефективно вирішувати проблеми, які накопичились за той час. Це викликало потребу у справжній сильній опозиції, яка б змогла протистояти двом найсильнішим партіям, і Партія свободи Австрії зуміла успішно зайняти цю нішу [163, с. 121].

Важливим фактором успіху стала і кристалізація ідеології партії. Головною метою Й. Хайдера стало повернення партії на позиції крайньої правої ідеології, яка домінувала у перші роки її існування. Йому вдалось успішно виконати це завдання і саме ці ідейно-ціннісні засади Партія свободи Австрії відстоює і до сьогодні. Це також було здійснено дуже вчасно. Й. Хайдер зумів вдало використати націоналістичні настрої громадськості, які, хоч і приховувались, але залишались доволі сильними. При цьому, він надзвичайно вміло апелював до цих переконаньу прихований спосіб, через недвозначні висловлювання, навмисні «обмовки» тощо, які були зрозумілими для прихильників цих ідей, але дозволяли уникати підстав прямо звинуватити партію в расизмі чи антисемітизмі [163, с. 121].

Великою заслугою Й. Хайдера вважають і те, що він приділив належну увагу розбудові партійної структури та підвищенню рівня її фінансової

забезпеченості. Це дозволило партії швидше та ефективніше залучати прихильників та членів, проводити більш якісні інформаційні та рекламні кампанії і краще працювати з електоратом. Це було особливо важливим після того, як партія отримала свої перші електоральні успіхи, оскільки сприяло їх збереженню та поступовому закріпленню партії в партійно-політичній системі Австрії.

Будучи харизматичним лідером, спроможним здобувати прихильність нових виборців та долучати їх до партії, Й. Хайдер не меншу роль відводив і тому, яким чином здійснюється поточна діяльність політичної сили. Він вважав, що неформального впливу, який Партія свободи Австрії здійснювала на політичний порядок денний, стає недостатньо і доклав усіх можливих зусиль для побудови централізованої ефективної партійної машини на усіх рівнях. Він посилив зв'язки партії з аналітичними центрами задля посилення ідеологічного наповнення її програм та позицій, налагодив систему комунікації з громадськістю (в тому числі через створення власних засобів масової інформації, видання якісної поліграфічної продукції тощо) для кращого поширення ідей в суспільстві. При цьому, така професіоналізація партії супроводжувалась і її централізацією. Й. Хайдер зосереджував у своїх руках дедалі більше впливу і повноважень, в тому числі і щодо діяльності місцевих партійних організацій та відбору кандидатів на виборах до органів влади усіх рівнів [338, с. 160].

Таблиця 4.11

Результати виборів до національного парламенту (Партія свободи Австрії) [332]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1986	9,7 (18)	1995	21,9 (41)	2002	10 (18)	2008	17,5 (34)
1990	16,6 (33)	1999	26,9 (52)	2006	11 (21)	2013	20,5 (40)
1994	22,5 (42)						

Ідеологічне та організаційне оновлення Партії свободи Австрії за часів Й. Хайдера принесло результати уже в перші роки. Підтримка виборців почала зростати і на парламентських виборах 1986 р, що були призначені через розпад коаліції, партія одержала вдвічі більше голосів, ніж до того – 9,7%. Однак справжній електоральний прорив партія здійснила у Каринтії, рідній землі голови партії і території, де розпочалась його політична кар'єра. На виборах до земельного парламенту у 1989 р. за Партію свободи Австрії віддали свої голоси 29% виборців, що дало їй 11 мандатів. Зріс рівень підтримки і в інших землях –з 1,7% у 1983 р. до 9,7% у 1988 р. у Нижній Австрії, з 8,7% у 1984 р. до 16,4% у 1989 р. Зальцбургу, з 4,6% у 1986 р. до 15,4% у 1991 р. у Штирії. Загалом, у 1990-х рр. результати Партії свободи Австрії були вражаючими – 14,6% у Бургенланді у 1996 р., 20,7% у Верхній Австрії у 1997 р., 27,9% у Відні у 1996 р., 19,6% у Зальцбурзі у 1999 р., 16,1% у Нижній Австрії у 1998 р., 19,6% у Тіролі у 1999 р., 27,4% у Форарльберзі у 1999 р., 17,1% у 1995 р. у Штирії. Найбільший успіх, традиційно, партія здобувала у Каринтії – 33,3% у 1994 р. та 42,1% у 1999 р. [332].

Ще однією значимою передумовою подальшого зростання електоральної популярності Партії свободи Австрії стала її спроможність консолідувати своїх виборців та, не лише зберегти і примножити свій рівень підтримки на регіональних виборах, а й переконати електорат у спроможності ефективно діяти і на національному рівні, що сприяло її успішності і на виборах до національного парламенту. Цим вона відрізняється від крайніх правих політичних партій у Німеччині, Франції та низці інших держав, де підтримка залишалась, здебільшого, на локальному рівні, в той час як на виборах до державного законодавчого органу виборці діяли більш стратегічно, не вірячи в можливий успіх крайніх правих, а отже намагаючись віддати свій голос за ту політичну силу, ймовірність перемоги якої є вищою, що дозволило б уникнути його втрати.

Таблиця 4.12

Результати виборів до земельних парламентів

(Партія свободи Австрії) [332]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Бургенланд		***Відень***		***Каринтія***		***Тіроль***		***Штірія***	
1987	7,3 (3)	1987	9,7 (8)	1989	29 (11)	1989	15,6 (5)	1986	4,6 (2)
1991	9,7 (4)	1991	22,5 (23)	1994	33,3 (13)	1994	16,1 (6)	1991	15,4 (9)
1996	14,6 (5)	1996	27,9 (29)	1999	42,1 (16)	1999	19,6 (7)	1995	17,1 (10)
2000	12,6 (4)	2001	20,2 (21)	2004	42,5 (16)	2003	8 (2)	2000	12,4 (7)
2005	5,8 (2)	2005	14,8 (13)	2009	3,8 (0)	2008	12,4 (4)	2005	4,6 (0)
2010	9 (3)	2010	25,8 (27)	2013	16,8 (6)	2013	9,3 (4)	2010	10,7 (6)
2015	15 (6)	2015	30,79 (34)	***Нижня Австрія***		***Форарльберг***		2015	26,8 (14)
Верхня Австрія		***Зальцбург***		1988	9,4 (5)	1989	16,1 (6)		
1991	17,7 (11)	1989	16,4 (6)	1993	12 (7)	1994	18,4(7)		
1997	20,6 (12)	1994	19,5 (8)	1998	16,1 (9)	1999	27,4 (11)		
2003	8,4 (4)	1999	19,6 (7)	2003	4,5 (2)	2004	12,9 (5)		
2009	15,3 (9)	2004	8,7 (3)	2008	10,5 (6)	2009	25,2 (9)		
2015	30,36(18)	2009	13 (5)	2013	8,2 (4)	2014	23,4 (9)		
		2013	17 (6)						

Протягом 1990-х рр. Партія свободи Австрії залишалась третьою в країні за кількістю виборців, що проголосували за неї до національного парламенту. Проте, на межі століть їй вдалось подолати цю тенденцію і у 1999 р. вона одержала 26,9% голосів та стала другою. Це дало партії можливість взяти участь у формуванні уряду спільно з Австрійською народною партією, яка посіла третє місце. Традиційно, за таких умов посаду канцлера мав би отримати представник тієї партії, яка отримала більше голосів. Однак, особистість Й. Хайдера сприймалась надто неоднозначно в австрійському суспільстві і ще свіжими були спогади про негативне сприйняття участі крайніх правих в уряді у середині 80-х рр. XX ст. Як наслідок, канцлером було обрано представника Австрійської народної партії,

а Сюзанна Рісс-Пасер від Партії свободи Австрії була призначена віце-канцлером [338, с. 179]. Офіційно це було представлено так, що Й. Хайдера якраз того ж року було обрано губернатором Каринтії і партію у цьому регіоні підтримала майже половина виборців, а тому було б правильно, якби він виправдав довіру населення цієї території і обійняв, власне, цю посаду.

Таблиця 4.13

Результати виборів європейського парламенту (Партія свободи Австрії) [332]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1996	27,53 (6)	2004	6,31 (1)	2009	12,70 (2)	2014	19,70 (4)
1999	23,40 (5)						

Входження крайньої правої політичної партії до коаліції та уряду викликало обурення як в Австрії, так і поза країною. Реакцію не пом'якшила і відмова Й. Хайдера від посади канцлера. Протягом кількох місяців після виборів у державі тривали масові політичні демонстрації та протести. Занепокоєння та незадоволення висловлювали і представники країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки. Зокрема, посол США тимчасово покинув Австрію і держави ЄС вперше в історії об'єднання наклали санкції на одну з країн-членів. Хоча ці санкції були, скоріше, символічними та м'якими, це створило сильний психологічний тиск на владу та населення Австрії, позбавивши її можливостей для співпраці з іншими країнами.

На цей час припадають і внутрішні конфлікти в Партії свободи Австрії. Рівень її електоральної підтримки почав знижуватись. Цьому сприяла ціла низка факторів, в тому числі і загроза міжнародної ізоляції та активні внутрішні протести. Для стабілізації ситуації Й. Хайдер пішов у відставку з посади голови партії (хоч і зберіг за собою повний вплив на прийняття внутрішньопартійних рішень), однак це здійснило лише негативний вплив, відвернувши від політичної сили тих прихильників, які її підтримували лише

завдяки особистості голови. Інша частина виборців негативно сприйняла той факт, що Партія свободи Австрії відмовилась від ідеї позасистемності і перейшла у владу, що позбавило її багатьох можливостей для критики існуючого устрою.

Як наслідок, рівень підтримки Партії свободи Австрії почав поступово падати. На виборах до національного парламенту у 2000 р. за неї проголосувало лише 10% виборців. Зменшувалась підтримка і на регіональному рівні. Так, у Бургенланді у 2000 р. партія одержала лише 12,6% голосів, у Верхній Австрії у 2003 р. – 8,4%, у Зальцбурзі у 2004 р. – 8,7%, у Тіролі у 2003 р. – 8%, у Нижній Австрії у 2003 р. – 4,5%. У решті земель рівень підтримки був дещо вищим (і залишався традиційно високим у Каринтії). Зокрема, у 2001 партія здобула 20,2% (21 мандат) у Відні, 42,5% і 16 мандатів у Каринтії, 12,9% (5 мандатів) у Форарльбергу [332]. Це дозволяє стверджувати про загальне падіння електоральної привабливості Партії свободи Австрії у порівнянні з 1990-ми рр.

Електоральні невдачі та внутрішньопартійні конфлікти, які безпосередньо стосувались і особистості Й. Хайдера, зрештою, призвели до розколу Партії свободи Австрії. Й. Хайдер та група його впливових прихильників покинули політичну силу та заснували у 2005 р. Альянс за майбутнє Австрії [226, с. 114]. Головою Партії свободи Австрії було обрано Гайнца-Крістіана Штрахе. Наслідком цих подій стало паралельне функціонування в Австрії двох крайніх правих політичних партій з практично ідентичною ідеологією, що дещо дезорієнтувало електорат та відвернуло його від підтримки крайніх правих загалом. З одного боку, Партія свободи Австрії уже мала сформоване ядро відданих прихильників, які були готові і надалі голосувати за неї. З іншого боку, її популярність, значною мірою, базувалась на так званому «ефекті Хайдера», тобто, впливі його особистих характеристик, харизматичності та лідерських якостей на електоральну привабливість. Це дозволяло Партії свободи Австрії успішно протистояти будь-яким конкурентам навіть у найскладніші часи. Після

виходу Й. Хайдера і заснування ним власної політичної сили Партія свободи Австрії не лише була позбавлена цього «ефекту», а й була змушена боротись з ним як зі своїм конкурентом та знову відвойовувати своїх виборців.

Протистояння між двома крайніми правими політичними партіями найяскравіше проявилась у перші роки після розколу. Рівень підтримки Партії свободи Австрії різко впав, оскільки крайній правий електорат тепер обирав між двома різними політичними силами. Так, на виборах до національного парламенту у 2006 р. за неї проголосувало 11% виборців, що дало їй 21 мандат. Ситуація погіршилась і на регіональних виборах. У 2005 р. партія здобула 5,8% у Бургенланді та втратила представництво в земельному парламенті Штірії, отримавши всього 4,6% та не подолавши п'ятивідсотковий бар'єр [332].

Проте, справжня конкуренція між Партією свободи Австрії та Альянсом за майбутнє Австрії тривала лише кілька років. Остання більшою мірою зосереджувала увагу на Каринтії, що дозволяло Партії свободи Австрії принаймні частково зберегти рівень підтримки у багатьох інших землях. Після загибелі Й. Хайдера в автомобільній аварії у 2008 р., Альянс за майбутнє Австрії дещо втратив свої позиції. Стало очевидним, що існування та популярність нової політичної сили практично повністю базувалась виключно на авторитеті лідера. Крім того, за короткий час його керівництва не вдалось побудувати настільки сильну та ефективну організаційну структуру, тому після його смерті частина членів нової політичної сили повернулась до Партії свободи Австрії, яка, навпаки, знову почала підвищувати рівень своєї підтримки. Зокрема, у 2008 р. на виборах до національного парламенту за неї проголосували 17,5% виборців, що дозволило їй отримати 34 депутатські мандати [332].

З того часу саме Партія свободи Австрії знову вважається основною крайньою правою політичною партією цієї країни. Незважаючи на появу у 2012 р. ще одного конкурента – Команди Штронаха за Австрію – саме вона здобуває дедалі більшу підтримку електорату. Цьому сприяє і низка

інституційних умов. Так, починаючи з 2007 р., державою знову править союз Австрійської народної партії та Соціал-демократичної партії Австрії, що викликає незадоволення виборців. Наслідком стає зростання їх схильності до голосування саме за крайніх правих.

Велику роль у цьому відіграє і проблематика імміграції. Сьогодні Партія свободи Австрії приділяє значну увагу цьому питанню та характеризується доволі різкими висловлюваннями проти зростання рівня міграції. Це особливо важливо в останні роки, з загостренням так званої «міграційної кризи» в Європі. Актуальність цієї проблеми для електорату підтверджують і результати виборів останніх років. Так, у 2013 р. на виборах до національного парламенту Партія свободи Австрії, хоч і посіла третє місце, але не набагато відірвалась від своїх двох основних конкурентів, здобувши 20,51% голосів, в той час як Соціал-демократичну партію Австрії підтримало 26,82% виборців, а Австрійську народну партію – 23,99%. У 2014 р. Партія свободи Австрії посіла перше місце на виборах до Європейського парламенту, здобувши майже 20% голосів. Високими є і результати місцевих виборів у 2015 р. У Бургенланді партія отримала 15% голосів, у Верхній Австрії – 30,36%, у Відні – 30,79%, у Штірії – 26,8% [332].

Хоча серед слабких сторін Партії свободи Австріївідзначають відсутність єдиного харизматичного лідера та необхідність конкурувати з іншими крайніми правими, навіть ці перешкоди не стають на заваді лідерським позиціям цієї політичної сили та дозволяють їй здобувати велику підтримку австрійської громадськості. Більш того, у травні 2016 р. кандидат від цієї партії Норберт Гофер мав високі шанси здобути посаду президента держави. Хоча фактичним главою країни є канцлер, а президент виконує представницькі функції, така перемога мала б надзвичайно велике символічне значення, демонструючи впливовість крайньої правої політичної партії. У першому турі Н. Гофер переміг зі значним відривом від свого суперника (36,6% проти 20,38%), однак у другому турі різниця між кандидатом від Партії свободи Австрії та переможцем, колишнім лідером

Партії зелених Австрії Александером Ван дер Белленом становила близько половини відсотка на користь останнього (49,7% проти 50,3%) [332].

Крім Партії свободи Австрії, до крайніх правих політичних партії цієї країни варто, також, віднести ще дві – Альянс за майбутнє Австрії та Команда Штронаха за Австрію. Як уже було зазначено вище, перша з них була заснована у 2005 р. Йоргом Хайдером. Будучи ідеологічно близькою до Партії свободи Австрії, але не маючи історії успіху та підтримки виборців, ця партія не здобула такого успіху як перша. Крім того, базуючись виключно на харизматичності Й. Хайдера, партія потрапила у складний період після його загибелі. Втративши частину членів і прихильників, вона зосередилась в основному на Каринтії, хоча брала участь і у виборах в інших регіонах.

Загалом, рівень електоральної підтримки Альянсу за майбутнє Австрії був суттєво нижчий за Партію свободи Австрії. У перші роки після розколу їй вдалось потрапити до національного парламенту. У 2006 р. за партію проголосувало 4,1% виборців, що дало їй 6 мандатів, у 2008 р. цей показник зріс більш ніж вдвічі і партію підтримало 10,7% електорату, дозволивши отримати представництво у 21 мандат. Дещо гіршими були результати виборів до Європейського Парламенту. За всю свою історію партія так і не спромоглась отримати представництво у цій інституції, здобувши 4,6% у 2009 р. та 0,5% у 2014 р. Низькими були і результати на виборах до земельних парламентів. Загалом, партія висувала своїх представників у шести землях з дев’яти. У Верхній Австрії вона брала участь у виборах лише раз у 2009 р., здобувши 2,83%, у Відні – двічі: у 2005 р. (1,15%) та 2010 р. (1,33%), у Зальцбургу – один раз у 2009 р. (3,7%), у Нижній Австрії – один раз у 2008 р. (0,7%) у Штирії – двічі: у 2005 р. (1,72%) та у 2010 р. (2,98%) [332].

Як уже було зазначено вище, головну увагу Альянс за майбутнє Австрії приділив Каринтії як регіону, що традиційно був прихильним до крайніх правих та до Й. Хайдера зокрема. Ця стратегія була виправданою. У 2009 р. партію підтримало 44,9% виборців цієї землі, а її представник Герхард

Дюрфлер обійняв посаду губернатора регіону. Однак, починаючи з 2013 р. і до того низька підтримка Альянсу за майбутнє Австрії продовжує падати. Того ж року партія втратила представництво у національному парламенті, здобувши лише 3,5%. Навіть у Каринтії її результат знизився більш як вдвічі – у 2013 р. за Альянс за майбутнє Австрії проголосувало всього 16,8% виборців [332]. Незважаючи на те, що члени партії кілька разів приймали колективне рішення перейти до Партії свободи Австрії, Альянс за майбутнє Австрії продовжує існувати і надалі. Однак ця партія стає дедалі більше маргіналізованою. Вона не змогла скористатись з сприятливих для крайніх правих обставин, створених так званою «міграційною кризою», що означає високу ймовірність її подальшої маргіналізації та поступового відходу з політичної арени Австрії.

Таблиця 4.14. Електоральні успіхи партії Альянс за майбутнє Австрії [332]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Національний парламент					
2006	4,1 (6)	2008	10,7 (21)	2013	3,5 (0)
Європейський парламент					
2009	4,6 (0)	2014	0,5 (0)		
Земельні парламенти					
Верхня Австрія		***Зальцбург***		***Нижня Австрія***	
2009	2,83 (0)	2009	3,7 (0)	2008	0,7 (0)
Відень		***Каринтія***		***Штірія***	
2005	1,15 (0)	2009	44,9 (7)	2005	1,72 (0)
2010	1,33 (0)	2013	16,8 (6)	2010	2.98 (0)

Поява та успішність у перші роки існування Альянсу за майбутнє Австрії свідчили про те, що австрійське суспільство цілком готове до прийняття ще однієї крайньої правої політичної сили, яка б подолала монополію Партії свободи Австрії у цій частині ідеологічного спектру. Незважаючи на те, що сама політична сила позиціонувала себе як така, що протистоїть монополії на владу двох головних партії – Австрійської народної

партії та Соціал-демократичної партії Австрії – відсутність конкуренції на правому краю ідеологічного спектру мало як позитивний, так і негативний вплив. З одного боку, це дозволяло партії зосереджувати навколо себе більшість прихильників даних ідей та не розпорошувати електорат. Проте, існувала і така думка, що зі свого боку партія також стала монополістом, що не сприяє активному розвитку крайньої правої ідеології.

Із здобуттям проблеми імміграції як основної теми, що піднімається крайніми правими політичними партіями дедалі більшої актуальності у зв'язку з початком міграційної кризи в Європейському Союзі, а також загостренням ситуації щодо необхідності оптимізації використання коштів державного та місцевих бюджетів через економічну кризу, питання появи в Австрії інших крайніх правих політичних партій знову вийшло на порядок денний. Після падіння популярності Альянсу за майбутнє Австрії, цю нішу зайняла нова крайня права політична сила – Команда Штронаха за Австрію. Вона була заснована у 2012 р. канадським бізнесменом-мільярдером австрійського походження Франком Штронахом.

Ідеологічно партія наближається до Партії свободи Австрії та Альянсу за майбутнє Австрії, але має і низку суттєвих відмінностей. Головний акцент нею здійснюється не стільки на імміграції та проблемі збереження національної ідентичності, скільки на антисистемному характері самої політичної сили. Партія стверджує, що, надто довго перебуваючи на посадах, усі австрійські політики (в тому числі і ті, що представляють Партію свободи Австрії) відходять від народу та перетворюються у закриту групу. Для запобігання цьому партія пропонує низку заходів, приміром, обмеження кількості термінів перебування при владі. Крім того, велика увага приділяється і системі оподаткування, яка характеризується як недосконала та така, що потребує докорінної трансформації.

Електоральний успіх Команда Штронаха за Австрію зуміла здобути одразу ж в перші місяці після заснування. Уже у 2013 р. вона взяла участь у виборах до земельних парламентів Зальцбургу, Каринтії, Тіролю та Нижньої

Австрії. У більшості з них, за винятком Тіролю, де за партію проголосувало 3,6% виборців, вона зуміла здобути представництво. Зокрема, у Зальцбурзі Команду Штронаха за Австрію підтримало 8,3% виборців, що дало їй 3 мандати, у Нижній Австрії – 9,8% (5 мандатів). Неочікуваний успіх було здобуто навіть у Каринтії, де традиційно сильними були дві інші крайні праві політичні партії. Тут за Команду Штронаха за Австрію проголосувало 11,2% виборців, що означало здобуття 4 мандатів [332].

Таблиця 4.15.

Електоральні успіхи партії Команда Штронаха за Австрію[332]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Національний парламент					
2013		5,7 (11)			
Земельні парламенти					
Бургенланд		***Каринтія***		***Тіроль***	
2015	4,82 (2)	2013	11,18 (4)	2013	3,40 (0)
Зальцбург		***Нижня Австрія***		***Штірія***	
2013	8,34 (3)	2013	9,84 (5)	2015	1,74 (0)

Доволі успішною можна назвати і першу передвиборчу кампанію до національного парламенту, яка також відбулась уже в 2013 р. Команда Штронаха за Австрію отримала підтримку 5,7% виборців, що дало їй 11 мандатів. Цей результат був доволі високий, враховуючи, що партія була заснована лише нещодавно. Вважається, що великий вплив на це здійснив сам Ф. Штронах, який був доволі відомою особистістю та мав налагоджені персональні та бізнес зв'язки з багатьма австрійськими підприємцями та політиками [133]. Не менше значення мала і описана вище специфіка риторики цієї політичної партії, яка дозволяла привабити більш поміркованих прихильників крайньої правої ідеології. До передумов успіху відносять і вік самого Ф. Штронаха. На відміну від інших крайніх правих, ця партія апелювала не лише до молоді, а й до старших виборців, які мали більш

глибоке розуміння тогочасної ситуації, та пропонувала їм детальну програму вирішення існуючих проблем.

Однак для здобуття даного результату було витрачено доволі багато ресурсів, в тому числі і особистих коштів Ф. Штронаха. Через це він вважав здобутий рівень підтримки незадовільним і недостатнім. Враховуючи величезні витрати, у нього були значно вищі очікування. Це призвело до його розчарування в політиці та виходу з партії уже в 2014 р., коли він склав мандат та повернувся до підприємницької діяльності. Його приклад наслідували і інші впливові політики, які повернулись до своїх попередніх партій або діяльності [298]. Це послабило партію та стало на заваді її участі у виборах до Європейського Парламенту у 2014 р.

Разом з тим, Команда Штронаха за Австрію продовжує існувати і сьогодні та бере порівняно активну участь у політичному житті країни. Зокрема, вона висувала своїх представників на вибори до земельного парламенту Бургенланда, об'єднавшись з низкою інших місцевих ініціатив під назвою «Список Бургенланда». Це дало їй можливість здобути 4,82% голосів та 2 мандати у 2015 р. Того ж року було здійснено спробу потрапити до земельного парламенту Штирії, однак вона була менш вдалою і партія одержала лише 1,74% голосів [332]. Незважаючи на таке падіння підтримки Команди Штронаха за Австрію з одночасним зростанням популярності Партії свободи Австрії, проблема, яка і призвела до виникнення інших крайніх правих політичних партій, а саме монополізація Партією свободи Австрії цієї частини ідеологічного спектру, залишається не вирішеною, що створює додаткові можливості, якими інші крайні праві, в тому числі Команда Штронаха за Австрію, могли б скористатись.

Як і у випадку з Австрією, другий етап для крайніх правих політичних партій Франції також, по суті, розпочинається з приходу на посаду нового лідера найбільшої крайньої правої політичної сили цієї держави – Національного фронту. І хоча Жан Марі Ле Пена офіційно було обрано дещо раніше, фактичне зосередження ним повноважень з управління партією в

своїх руках відбулось саме на початку 1980-х рр. У цей час з політичної арени зійшла Партія нових сил (юридично вона продовжувала існувати до 1998 р. і час від часу навіть брала участь у виборах, але в реальності ця політична сила була надто маргінальною для створення конкуренції Національному фронту). Після її занепаду Ле Пен перейняв стратегію, яка і принесла успіх цій партії і проти якої він спочатку виступав. Починаючи з 1982 р., Національний фронт став більш відкритим до співпраці з традиційними правими і правоцентристськими політичними силами Франції. Це дало йому можливість здобуті перші електоральні перемоги.

Зокрема, у 1982 р. спільний список Національного фронту, християнсько-демократичного Союзу за французьку демократію та голлістського Ралі за республіку зумів набрати більше голосів, аніж їх основні конкуренти соціалісти. Як наслідок, чотирьох представників Національного фронту було обрано депутатами міської ради. Цей успіх не був єдиним (партія продемонструвала високі результати і в низці округів Парижу, Марселя та інших міст), але саме його вважають початком електорального прориву Національного фронту. Важливим тут було, насамперед, те, що ця партія зуміла нарешті подолати свою тривалу маргіналізацію, переконавши інші політичні сили у тому, що вона може виступати легітимним партнером, що, своєю чергою, суттєво вплинуло на рівень підтримки виборців [338, с. 83].

Електоральні успіхи Національного фронту не залишились непоміченими з боку засобів масової інформації. У 1984 р. Ле Пена вперше запросили на виступ на національному телебаченні. Це мало величезне значення для партії, оскільки до того доступ до даного ресурсу був мінімальним і Національний фронт був змушений шукати можливостей донесення своїх ідей та поглядів до виборців за допомогою інших інструментів, що було доволі важко до поширення Інтернету та електронних засобів масової комунікації. Будучи надзвичайно харизматичним та наділеним комунікативними здібностями, Ле Пен одразу ж зумів привернути

увагу як до себе, так і до Національного фронту загалом. Це дозволило партії отримати 10,95% голосів на виборах до Європейського Парламенту у 1984 р. і делегувати 10 представників до цього органу. Вдалими для партії були і місцеві вибори. У випадку Франції дуже важливою була спроможність партії висунути своїх представників у якомога більшій кількості округів, оскільки це не лише сприяло її впізнаваності, а й впливало на отримання нею фінансування та безкоштовного висвітлення у засобах масової інформації. У 1985 р партія змогла висунути кандидатів у 1521 кантоні з 2044. У першому турі вона отримала 8,8% голосів, 144 кандидати пройшли у другий тур і одного з них було обрано [118].

Таблиця 4.16

Результати виборів до національного парламенту (Партія Національний фронт) [118]

Рік, р.	1 тур, % голосів	1 тур, кількість голосів	2 тур, % голосів	2 тур, кількість голосів	Кількість мандатів
1986	--	--	9,8	2 699 307	35
1988	9,66	2 359 528	1,07	216 704	1
1993	12,42	3 152 543	5,67	1 168 160	0
1997	14,94	3 785 383	5,59	1 434 854	1
2002	11,34	2 862 960	1,85	393 205	0
2007	4,29	1 116 136	0,08	17 107	0
2012	13,60	3 528 663	3,66	842 695	2

Вдалі спроби об’єднання зусиль правих та крайніх правих політичних партій не могли задовольняти правлячу у той час Соціалістичну партію Франції. З метою зруйнувати цей альянс та змусити дані політичні сили знову конкурувати між собою, було прийнято рішення замінити традиційну для Франції мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості на пропорційну. Детально усі наслідки такої реформи було проаналізовано у другому розділі, присвячено інституційним факторам, які сприяють або стають на заваді здобуттю електоральної підтримки крайніми правими

політичними партіями. Для Національного фронту така зміна і саме у той час, коли вона відбулась, була доволі вигідною. Маючи велику кількість прихильників, які не голосували за цю партію виключно з стратегічних міркувань, побоюючись, що таким чином вони, з одного боку, втратять свій голос, оскільки їх партія не пройде до органу влади, а з іншого боку – можуть сприяти приходу до влади соціалістів, Національний фронт зумів мобілізувати свою підтримку і одержати на виборах до національного парламенту у 1986 р. 9,8% голосів виборців та 35 мандатів – найбільшу кількість за всю свою історію [118]. Хоча рівень представництва партії впав після повернення мажоритарної системи абсолютної більшості уже на наступних виборах, але з того часу кількість виборців, готових голосувати саме за Національний фронт, суттєво зросла.

Таблиця 4.17.

Результати виборів на пост президента Франції (Партія Національний фронт) [118]

Рік, р.	1 тур, % голосів	1 тур, кількість голосів	2 тур, % голосів	2 тур, кількість голосів	Кількість мандатів
1988	14,4	4 376 742	--	--	--
1995	15	4 570 838	--	--	--
2002	16,9	4 804 713	17,8	5 525 032	--
2007	10,4	3 834 530	--	--	--
2012	17,9	6 421 426	--	--	--

Наслідком виборчої реформи стало і бажане для соціалістів погіршення стосунків між крайніми та традиційними правими. Національний фронт повернувся до звичної для себе стратегії антисистемності і знову почав виступати не лише проти лівих політичних партій («комуністичної загрози»), а й проти усіх інших. У його риториці знову з’явилось визначення усіх політичних сил країни як «банди», яка перебуває у змові задля задоволення власних інтересів та якомога довшого перебування при владі [163, с. 96].

Здобуття представництва у парламенті та інші електоральні успіхи початку 1980-х рр. сприяли подальшому посиленню Національного фронту. Поступово розширювалась та міцніла партійна структура, постійно збільшувалась кількість членів партії. Їй навіть вдалось залучити до числа своїх прихильників відомих у Франції впливових осіб. Для налагодження системи комунікації з виборцями було створено цілу низку різнопрофільних періодичних видань, кожне з яких було спрямовано на специфічну групу електорату. Ці видання були як національного, так і місцевого рівня, що, знову ж таки, сприяло наближенню партії до своїх виборців та кращому представленню їх проблем. Належна увага приділялась і якості розробленого партією продукту. Для роботи над ідеологією та програмними документами було створено декілька аналітичних центрів, до яких було запрошено науковців та інтелігенцію. Дещо пізніше партія успішно освоїла і усі можливості новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Вона створила власний веб-сайт, який характеризується багатьма експертами як доволі вдалий і зручний. Регулярно створюється і власний аудіо та відеоконтент, що робить партію ще більш привабливою для електорату, особливо молодого [338, с. 88]

Таблиця 4.18

Результати виборів до Європейського Парламенту (Партія Національний фронт) [118]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1984	10,95 (10)	1999	5,69 (5)	2009	6,34 (3)
1989	11,73 (10)	2004	9,81 (7)	2014	24,86 (24)
1994	10,52 (11)				

Організаційна та ідеологічна робота принесла Національному фронту і подальші електоральні успіхи. Хоча рівень її представництва через специфіку виборчої системи був значно нижчим, аніж в Австрії, поступово зростала

кількість виборців, готових підтримати саме цю політичну партію, незважаючи на будь-які перешкоди. У 1988 р. Ле Пен взяв участь у виборах президента та здобув у першому турі 14,4% голосів, що було доволі високим результатом. Того ж року на виборах до національного парламенту за партію віддали свої голоси 2,3 мільйони виборців. Частина її кандидатів потрапила у другий тур, що у підсумку дало їй один депутатський мандат. Враховуючи, що цього разу вибори проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості, це можна вважати успіхом. Представники партії почали проходити у другі тури і на місцевих виборів, що також свідчить про суттєве зростання підтримки. Зокрема, у 1989 р. партія змогла висунути своїх кандидатів на більшості муніципальних округів, що дозволило їй збільшити кількість місцевих депутатів до 1336 [118]. Це особливо важливо і тому, що партія уже виступала без домовленостей та союзів з традиційними правими, а брала участь у виборах самостійно.

На початку 90-х рр. XX ст. Національний фронт зумів продовжити тенденцію до електорального зростання. Зокрема, на регіональних виборах у 1992 р. за партію віддали свої голоси 13,9% виборців. 33 представників Національного фронту було обрано на посаду міських голів, 239 стали депутатами на рівні регіонів і 1666 – депутатами місцевих рад. Провівши передвиборчі кампанії практично по всій території держави, Національний фронт зумів ще раз утвердити себе як політичну силу національного рівня. Хоча йому не вдалось зберегти представництво в національному парламенті у 1993 р., кількість виборців, які підтримали цю політичну силу, зросла до 3,1 мільйона (12,42%). У другому турі за Національний фронт віддали свої голоси більше 1,1 мільйона людей [118].

Успішними були і вибори до Європейського Парламенту, що відбулись у 1994 р. Партія здобула 10,52% голосів, що дозволило їй одержати 11 депутатських мандатів. У 1995 р. у першому турі президентських виборів Ле Пена підтримали 15% (4,5 мільйона) виборців. Уже в 1997 р. Національному фронту вдалось повернути представництво у Національній Асамблеї. У

першому турі за партію проголосувало 14,94% (3,7 мільйона) виборців і один кандидат переміг у другому турі. На регіональних виборах у 1998 р. партія здобула 15,3% голосів та отримала 275 депутатських мандатів [118].

Наприкінці 90-х рр. XX ст. успішний розвиток Національного фронту дещо сповільнюється. Як і у більшості крайніх правих політичних партій, причиною цього стали внутрішні конфлікти. У партії уже давно тривали суперечки між головою Жан Марі Ле Пеном та його заступником Бруно Мегре. Співпраця між двома керівниками політичної сили була одним з факторів здобуття нею електорального успіху, оскільки Ле Пен міг зосередити всю свою увагу на отриманні підтримки виборців, в той час як Б. Мегре вдало вирішував усі внутрішні питання, налагоджуючи стабільне функціонування партійної організації. Разом з тим, останній не погоджувався з рішенням щодо припинення співпраці з іншими політичними силами, вважаючи, що саме це і дозволило Національному фронту здійснити у свій час електоральний прорив і закликав до перегляду цієї стратегії, яку називав хибною.

Тривалий час внутрішньопартійні конфлікти залишались ретельно приховуваними, однак наприкінці 1990-х рр. вони все ж вийшли на поверхню, проявившись у кількох публічних скандалах, пов'язаних з формуванням партійних списків. Як наслідок, Б. Мегре та група його прихильників вийшла з партії і заснувала власну під назвою «Національний рух», який згодом був перейменований на «Національний республіканський рух» [163, с. 102]. З того часу розпочалась жорстка конкуренція двох крайніх правих політичних партій, до яких згодом додались і низка інших. На відміну від Австрії, де монополізація крайньої правої частини ідеологічно-партійного спектру розглядалась як негативне явище, у Франції, навпаки, таке розпорошення сил не сприяло розвитку не лише зазначених двох політичних сил, а й усього крайнього правого руху. Зокрема, це не дозволяло політичній партії здобувати належний рівень підтримки електорату, враховуючи

специфіку виборчої системи в сучасній Франції, яка передбачала об'єднання зусиль і формування коаліцій (про це мова йшла вище).

Крім того, конкуренція французьких крайніх правих політичних партій мала доволі радикальний характер і вони не були готовими до співпраці навіть в окремих питаннях. Це, знову ж таки, відвертало електорат від обох політичних сил, знижуючи рівень підтримки партій даного ідеологічного спрямування. Зокрема, коли у 2002 р. на виборах президента Ле Пен здобув достатньо голосів для потрапляння у другий тур, перемігши у першому навіть діючого прем'єр-міністра Ліонеля Жоспена, який представляв Соціалістичну партію Франції, Національний республіканський рух, замість підтримати кандидата, що відстоює схожі ідейно-ціннісні позиції, навпаки, всіляко критикував його. Зрештою, це стало однією з причин занепаду цієї політичної партії.

Поява Національного республіканського руху, а згодом ще кількох крайніх правих політичних партій змусила Національний фронт дещо переглянути свою стратегію діяльності та ідеологічні засади, здійснивши більший наголос на тих проблемах, які особливо хвилювали електорат, зокрема, на питанні імміграції. У перші роки після розколу партії її підтримка дещо впала. Так, на виборах до національного парламенту у 2002 р. за неї проголосувало 11,34% голосів, а у 2007 р. – 4,29%, що не дозволило їй отримати представництво у законодавчому органі [118].

Однак, Національний фронт зумів досить швидко відновитись та повернути колишній рівень підтримки. Більш того, партія навіть спромоглась використати на свою користь фрагментарність крайнього правого руху. Характеризуючи себе як єдину політичну силу даного ідеологічного спрямування, яка має необхідний досвід, розвинену організаційну структуру, фінанси, Національний фронт почав позиціонувати себе як найсильнішого кандидата, спроможного не просто брати участь у виборах, а й втілити після обрання свою програму в життя. Як наслідок, незважаючи на тривалу історію, що у випадку крайніх правих є, скоріше, недоліком, аніж сильною

стороною, Національний фронт і до сьогодні зберігає лідерство серед крайніх правих політичних партій у Франції та вважається однією з найвпливовіших партій цієї групи в Європейському Союзі загалом. Рівень його підтримки не зменшився і після відставки Ле Пена з посади голови, що відбулась у 2011 р. Партію з того часу очолює його донька Марін Ле Пен. Зокрема, у 2012 р. Національний фронт знову повернув собі представництво у національному парламенті, отримавши підтримку 13,6% виборців, що дало йому 2 депутатські мандати. У 2014 р. партія здобула 24,96% (майже 5 мільйонів) голосів на виборах до Європейського парламенту. Національний фронт підтримали майже 5 мільйонів виборців, що означало одержання нею 24 мандатів [118].

Популярність партії збереглась і всупереч конфлікту між Марін Ле Пен та Жан Марі Ле Пеном, який розгорівся у 2016 р. Після того, як цю посаду зайняла його донька, Жан Марі Ле Пен залишався своєрідним символом партії та вшановувався як її засновник та найвидатніший лідер, що зумів привести її до успіху. Він також зберіг свою посаду депутата Європейського Парламенту. Однак, відхід з посади голови партії дозволив Ле Пену бути більш відвертим у своїх висловлюваннях, що, зрештою, і призвело до початку протистоянь. Зокрема, незадоволення викликали його коментарі щодо приділення надто великої уваги Голокосту, який, з його погляду, не був такою значною історичною подією, та тези на захист політики керівництва режиму Віші під час Другої світової війни. Це було надзвичайно негативно сприйнято як всередині партії, так і в суспільстві загалом. Як наслідок, Марін Ле Пен була вимушена видати прес-реліз, де відмежовувала себе особисто та Національний фронт від цих висловлювань, стверджуючи, що, навіть будучи засновником, Жан Марі Ле Пен не має права і не повинен видавати власні погляди за позицію партії. Цей конфлікт тривав певний час, відбулось виключення Ле Пена з Національного фронту, судові процеси тощо, але всупереч очікуванням, він не здійснив негативного впливу на цю політичну партію.

Тобто, навіть чергова внутрішньопартійна криза не змогла сильно похитнути позиції Національного фронту, які останніми роками лише укріплюються. Цьому сприяє, в тому числі, і так звана «міграційна криза», в якій сьогодні перебуває низка держав Європейського Союзу і яка особливо сильно вдарила по кількох, серед яких є і Франція. Більш того, деякі експерти висловлюють думку, що скандал, навпаки, надав партії ще один додатковий привід з'явитись у медіа, що сприяло зростанню її впізнаваності саме у той період, коли зростала актуальність тих питань, які вона традиційно піднімала у своїх програмах та риториці.

Як наслідок, підтримка Національного фронту збереглась і на регіональних виборах, що відбулись наприкінці 2015 р. Хоча представники партії не спромоглись очолити жоден із регіонів, за партійний список віддали свої голоси у першому турі понад 6 мільйонів виборців, що дорівнювало 27,73%, а у другому – ця кількість зросла ще більше, до понад 6,8 мільйонів, що дорівнювало 27,36% голосів. Загалом, Національний фронт одержав 358 місць у регіональних органах, що становить майже 19% по всій державі [118]. Тобто, незважаючи на труднощі, які партія переживала останніми роками, в тому числі через зміну керівництва, вона залишається доволі впливовою і рівень її підтримки не лише не знижується, а, навпаки, демонструє тенденції до зростання.

Першим серед французьких крайніх правих політичних партій, які прагнули створити альтернативу Національному фронту, став Національний республіканський рух. Причиною його виникнення стало посилення суперечностей між Ле Пеном та Бруно Мегре, який, по суті, був другою людиною в Національному фронті, маючи достатній вплив та групу прихильників. Будучи відданим партії, розбудові якої він присвятив значну частину свого життя, Б. Мегре певний час ще намагався переконати Ле Пена у необхідності повернення до стратегії співпраці з традиційними правими, яке дозволило Національному фронту подолати маргіналізацію після десятиліть невдач та могло стати передумовою для подальшого зростання.

Проте, після виходу конфлікту у публічну площину Б. Мегре покинув Національний фронт та заснував у 1999 р. Національний республіканський рух (на момент створення партія мала назву Національний рух) [193].

Позиція Б. Мегре була підтримана частиною членів партії, в тому числі і тих, які перебували на виборних посадах різного рівня. Це допомогло Національному республіканському руху у проведенні перших передвиборчих кампаній, оскільки вона могла одразу ж позиціонувати себе як таку, що висуває досвідчених кандидатів, які уже займають відповідні виборні пости. Проте, участь у виборах до Європейського Парламенту, які відбулись в 1999 р., вдалими не стали. Незважаючи на проведення дорогої виборчої кампанії, партія одержала лише біля 3% голосів та не змогла отримати представництво у цій інституції. Така невдача викликала хвилю критики Національного республіканського руху. Партії закидали неспроможність протистояти Національному фронту та прагнення до фрагментації крайніх правих у Франції. Незважаючи на це, а також на фінансові труднощі, які виникли після виборів, Національний республіканський рух зумів відновитись. У той час відбулось перейменування партії, було створено новий бренд і розроблено доволі детальну програму, де ще раз підкреслювалась відданість цінностям та принципам крайньої правої ідеології [193].

Водночас, ідеологічна близькість створила ситуацію конкуренції між Національним фронтом та Національним республіканським рухом, що призвело до розпорошення їх електорату. На місцевих виборах, що відбулись у 2001 р., Національний республіканський рух здобув перші електоральні перемоги. У різних містах та округах було обрано близько 300 його представників. У низці міст, де у цю партію перейшли діючі міські голови, ці посади вдалось зберегти [118]. Великим успіхом партії вважають і те, що їй вдалось висунути достатньо кандидатів для участі у виборах в більшості округів. Враховуючи специфіку виборчих правил Франції, це було надзвичайно важливо, хоч і доволі складно. Більш того, це досягнення

вдалось повторити і у 2002 р., коли партія спромоглась зібрати 500 підписів, необхідних для реєстрації Б. Мегре у якості кандидата в президенти, що не завжди вдавалось навіть Національному фронту на перших етапах його діяльності.

Вибори президента у 2002 р. стали переломним моментом в історії Національного республіканського руху. Сам Б. Мегре отримав 2,3% голосів, але важливим став не цей результат, а неочікувано висока підтримка, яку здобув основний його конкурент від Національного фронту Жан Марі Ле Пен. Цей успіх став великим досягненням для крайніх правих у Франції і було вирішено докласти усіх зусиль для отримання належного результату і в другому турі. Однак, Національний республіканський рух виступив проти підтримки кандидата від Національного фронту. Незважаючи на те, що перемога Ле Пена (чи, навіть, достатньо високий рівень підтримки) означав би ще один крок у подоланні маргіналізації не лише Національного фронту, а й крайніх правих політичних партій у Франції загалом, відкривши перед ними нові можливості, партія всіляко критикувала цього кандидата і закликала не голосувати за нього.

Така позиція мало вплинула на Жан Марі Ле Пена, проте, здійснила негативний вплив на сам Національний республіканський рух. Його підтримка почала стрімко падати [289, с. 292]. Результат парламентських виборів у 2002 р. був вражаюче низьким. Навіть ті кандидати, на яких покладали особливі надії, зазнали поразки. Велика частина активістів та членів Національного республіканського руху, яка і так була незадоволена позицією щодо Ле Пена на президентських виборах, після електоральних невдач покинула партію та перейшла до Національного фронту. Наслідком стало здійснення спроби об’єднання двох політичних сил у 2007 р., проте, воно не відбулось, оскільки запропоновані останнім умови співробітництва були невигідними для Національного республіканського руху. Після цього партія продовжувала шукати інші можливості для об’єднання зусиль з

крайніми правими політичними партіями Франції, що і було, зрештою, остаточно здійснено в 2011 р.

Певний час крайньою правою політичною партією вважався і Рух за Францію. Він був заснований у 1994 р. і з того часу брав активну участь у виборах усіх рівнів, хоча і безуспішно. Найбільш відомою партія стала після президентських виборів у 2007 р. У якості кандидата нею було висунуто лідера політичної сили Філіпа де Вільє. У засобах масової інформації це розглядалось як спроба кинути виклик Жан Марі Ле Пену від ще одного крайнього правого кандидата. Програма партії і справді містила деякі ідеї, які можна віднести до крайніх правих – євроскептицизм, захист традиційних духовних цінностей, зниження податків, заперечення імміграційної політики і заклики до жорсткого контролю за цим явищем, економічного протекціонізму тощо [290, с. 35].

Певна ідеологічна схожість стала підставою для об'єднання зусиль Національного республіканського руху та Руху за Францію. Зокрема, партії представили спільні списки кандидатів на парламентські вибори у 2007 р. та місцеві вибори у 2008 р. Однак, це не принесло бажаних результатів і рівень підтримки залишився низьким. Об'єднання припинило своє існування у 2009 р., коли Рух за Францію перейшов на більш помірковані позиції та оголосив про початок співпраці з традиційними правими політичними силами. Зокрема, партія увійшла до комітету, який мав на меті координувати діяльність його членів задля підтримки політичного курсу тогочасного президента країни Ніколя Саркозі.

Наприкінці 2000-х рр. на політичну арену вийшли ще дві крайні праві політичні партії – Нові народні праві та Партія Франції. Перша із них була заснована у 2008 р. Робертом Спілером. Одразу ж після створення партія зосередила свою увагу на проведенні численних мілітаристських кампаній, спрямованих проти ісламізації Франції та Європи. Вона, також, виступала проти повернення Франції в НАТО, глобалізації тощо. Спочатку Нові народні праві, як і багато нових французьких крайніх правих політичних сил,

намагалась знайти шляхи для взаємодії з Національним фронтом. Коли цього не було досягнуто, партія підтримала ідею об'єднання з Національним республіканським рухом та Партією Франції. Після утворення союзу партія дещо призупинила свою активну вуличну діяльність, продовжуючи висловлювати доволі радикальні ідеї через свої періодичні видання та зосереджуючи увагу на більш легітимній політичній діяльності [237].

Партія Франції була утворена у 2009 р. Карлом Лангом та групою його прихильників, які покинули Національний фронт напередодні виборів до Європейського Парламенту. К. Ланг та інші були незадоволені тим, що для потрапляння до цієї інституції їм необхідно особисто співпрацювати з Жаном Марі Ле Пеном на противагу проходженню якихось більш формальних правил і процедур. Тому з самого початку вони намагались протиставити себе Національного фронту і сьогодні жорстко критикують цю політичну силу та її лідера Марін Ле Пен. До Партії Франції приєднались, в тому числі і низка обраних від Національного фронту посадових осіб на муніципальному та регіональному рівні [189].

Перші кілька років партія намагалась брати участь у виборах самостійно. Зокрема, вона висувала своїх кандидатів на вибори до Європейського Парламенту у 2009 р. та регіональні вибори у 2010 р., однак не здобула бажаних результатів. Як наслідок, у 2010 р. Партія Франції також взяла участь у створенні та функціонуванні Союзу національних правих. Вона була зацікавлена у співпраці в тому числі і задля одержання ширшої підтримки своєму майбутньому кандидату у президенти Карлу Лангу, а згодом таке об'єднання виявилось корисним і надалі.

Таким чином, на сьогодні у Франції існує одна найбільш відома крайня права політична партія Національний фронт, якій протистоять Національний республіканський рух та об'єднання кількох вищезазначених крайніх правих політичних сил під назвою «Союз національних правих». Його формування розпочалось у 2010 р. з створення Координаційного комітету національного опору з метою об'єднання зусиль Національного республіканського руху,

Нових народних правих та Партії Франції. Про це було офіційно оголошено на спільній прес-конференції трьох політичних сил, що заснували Комітет, де вони зазначили, що прагнуть створити альтернативу для Національного фронту, позиції та діяльність якого негативно впливають на репутацію крайніх правих політичних партій у Франції. Протягом 2011 р. до Комітету долучились багато відомих політичних та громадських діячів, а також журналістів, які підтримували дану систему цінностей.

Офіційне утворення Союзу національних правих відбулось у 2011 р. З того часу три партії беруть спільну участь у виборах саме під цим брендом. Зокрема, Союз висував кандидатів на президентські (Карл Ланг) та парламентські вибори 2012 р., однак отримані результати були доволі низькими. Основою для об'єднання крайніх правих стало незадоволення домінуванням Національного фронту. Вони вважали, що Жан Марі Ле Пен у свій час створив вікно можливостей для крайніх правих, але сьогодні Національний фронт неналежно використовує його. Більш того, обрання на посаду Марін Ле Пен було також зустріте хвилею критики. Зокрема, їй закидають відхід від традиційних крайніх правих цінностей, приміром, надмірний секуляризм.

Разом з тим, варто зазначити, що незважаючи на те, що Союз національних правих створювався, скоріше, проти чогось, а не за якісь ідеї, ним було розроблено та представлено власний програмний документ під назвою Хартія Союзу національних правих, що свідчить про наявність спільного ідеологічного фундаменту. У документі відтворено усі базові для крайніх правих політичних партій цінності у всіх сферах суспільного життя. Так, він виступає проти глобалізації і за створення системи фінансового та економічного протекціонізму в рамках європейських кордонів, наголошує на необхідності повернення до традиційних цінностей західної цивілізації, закликає до впровадження якомога ширшого застосування інструментів прямої демократії, жорстко критикує зростання темпів міграції та ісламізації в державах Європи [90].

Відтак, крайні праві політичні партії у Франції, як і в більшості європейських країн, де ці політичні сили виникали раніше (одразу після Другої світової війни), але подолали маргіналізацію у 80-90-хх рр. ХХ ст., також неоднорідні та доволі фрагментовані. У державі є домінуюча крайня права партія – Національний фронт – яка дедалі більше зміцнює свої позиції у ситуації так званої «міграційної кризи» останніх років. Йому протистоїть низка менших політичних партій, які відстоюють крайні праві цінності та намагаються створити альтернативу, хай і безуспішно.

Дещо інша ситуація у тих країнах, де крайні праві політичні партії почали з'являтись значно пізніше. Для них більш характерна наявність однієї порівняно сильної крайньої правої політичної сили, яка домінує протягом певного часу, а тоді їй на зміну приходить нова, яка краще враховує потреби електорату та виклики, які можуть не отримувати належної уваги від попередньої. Ця нова політична сила практично повністю витісняє уже існуючу на той момент та займає її домінуюче місце у партійно-політичній системі держави. Яскравими прикладами таких політичних партій можуть бути крайні праві політичні партії у Швеції та Угорщині.

Перші крайні праві політичні партії в Швеції виникли в 60-70-х рр. ХХ ст. Частина з них функціонує і досі, однак вони залишаються маргінальними та практично невідомими. Детальніше про їх історію та електоральні успіхи мова йшла у другому розділі. Першою з шведських крайніх правих політичних партій, яка змогла подолати маргіналізацію, і яку варто відносити до другого етапу розвитку крайніх правих політичних партій стала Нова демократія. Її вихід на політичну арену та практично миттєве здобуття популярності стали причинами занепаду більшості інших політичних організацій даного спрямування у Швеції.

Партія Нова демократія була заснована у 1991 р. двома відомими в державі бізнесменами та громадськими діячами Бертом Карлссоном та Яном Вахтмейстером. Розповідаючи про заснування політичної сили, багато дослідників переповідають історію про те, що будучи знайомими між собою

деякий час, обидва майбутні політики мріяли утворити нову політичну партію, яка б стала справжньою альтернативною до уже існуючих. Визначальною для переходу від ідеї до дії стала їх випадкова зустріч в аеропорту, де кожен з них очікував на свій рейс. Після тривалої розмови було прийнято остаточне рішення і розпочато процес формування політичної партії.

Зосередивши свою увагу на проблематиці імміграції, яка дедалі більше почала турбувати громадськість, та економічних питаннях, Нова демократія змогла здійснити електоральний прорив уже на перших виборах, у яких взяла участь. Не менш важливим було і те, що вона позиціонувала себе як нова, абсолютно відмінна від уже існуючих у Швеції, альтернативна політична сила. Момент для такої позиції був дуже вдалим, оскільки саме тоді традиційні шведські політичні партії дедалі більше втрачали довіру населення. В інших сферах Нова демократія відстоювала характерні для крайніх правих позиції, зокрема, щодо податків, бюрократії, безпеки тощо.

Як наслідок, уже на виборах у 1991 р. Нові демократи продемонстрували неочікувано високі результати як на національному, так і на місцевому рівнях. Зокрема, на виборах до національного парламенту за партію проголосувало 6,7% виборців, що дозволило їй отримати 24 депутатські мандати. На регіональному рівні представництво було здобуто лише в одному органі – у Готланді, проте, партія змогла потрапити у велику кількість муніципальних рад. Найбільшу підтримку вона одержала у муніципалітетах Грумс (6 мандатів), Ескільстуна (6 мандатів), Бостад (5 мандатів) та Скара (5 мандатів). Ще в 11 муніципалітетах (Вестерос, Гальмстад, Гесслегольм, Ґетеборг, Крістіанстад, Кунгсбака, Ничепінг, Норрчепінг, Седертельє, Орса, Шевде) нові демократи здобули по 4 мандати. По 3 депутати від цієї партії було обрано у 24 муніципалітетах, по 2 – у 63 муніципалітетах, та 1 – у 55 муніципалітетах [106].

Проте, як і більшість крайніх правих політичних партій, які надто швидко після заснування стають електорально успішними, Нова демократія виявилась неготовою до здійснення парламентської діяльності. Ще до

виборів основним способом привернення до себе уваги партія вважала проведення політичних шоу та нетрадиційних для шведської політики заходів. Наприклад, прагнучи проілюструвати свої твердження щодо поганого функціонування економіки, лідери партії будували вежі з пустих ящиків від пива. Такі практики продовжувались і після потрапляння у парламент. Лише один з лідерів – Ян Вахтмейстер – вів справжню парламентську діяльність, розуміючи необхідність ретельної розробки ініціатив і законопроектів, ведення підготовчої коаліційної роботи задля формування їх підтримки і т.д. Натомість, Б. Карлссон і далі продовжував раніше притаманну для представників партії поведінку, провокуючи скандали, неоднозначно висловлюючись тощо [163, с. 159].

Деяка легковажність та нестандартність підходів партії, які стали важливими причинами здобуття нею електорального успіху, здійснили негативний вплив уже на етапі її діяльності в органах влади. Це призвело до того, що у засобах масової інформації та громадському дискурсі нових демократів перестали сприймати як серйозну політичну силу. Варто відзначити і те, що партії з самого початку було складно працювати у законодавчому органі. Кількість здобутих нею голосів була меншою у порівнянні з двома існуючими великим блоками і вона опинилась посередині, будучи неспроможною проводити бажані для її електорату рішення. Розпочались конфлікти і всередині політичної сили, зокрема, стали очевидними відмінності між двома засновниками та політичними лідерами партії [334, с. 178]. Після відставки Я. Вахтмейстера з посади голови, розпочалась дуже жорстка внутрішньопартійна боротьба за право очолювати партію. За декілька місяців змінилось кілька голів.

Оскільки популярність партії та її організаційна спроможність, значною мірою, базувалась на особистостях двох її засновників, наслідком усіх цих подій стало різке падіння рівня електоральної підтримки. Уже на наступних виборах до національного парламенту, що відбулись у 1994 р., Нова демократія здобула лише 1,2% голосів та повністю втратила представництво у

законодавчому органі країни. Суттєво погіршилась ситуація і на місцевому рівні. Лише у 32 муніципалітетах було збережено депутатські мандати (з 175 у 1991 р.), суттєво скоротилась і їх кількість. Порівняно високим результат залишався лише у двох місцевих органах, хоча і там він дещо знизився – Ескільстун (4 мандати) та Скара (3 мандати). В низці інших муніципалітетів, де рівень підтримки був значним, його було втрачено і нові демократи змогли зберегти лише по одному мандату у Грумсі (з 6 отриманих на попередніх виборах), Бостаді (з 5) та Партілле (з 4). Загалом, по одному мандату було отримано у 17 місцевих органах влади, де результати також погіршились. Винятком стали лише 10 муніципалітетів, у семи з яких партія зберегла представництво на попередньому рівні, а в трьох – навіть спромоглась збільшити кількість отриманих голосів: Авестра (4 мандати у порівнянні з 1 у 1991 р.), Йотене (3 у порівнянні з 1) та Тідагольм (3 у порівнянні з 1) [106].

Падіння рівня підтримки лише посилило внутрішньопартійні конфлікти. Чимало членів партії покинули її, відбувались розколи за територіальною ознакою – окремі місцеві осередки виходили з партії та засновували власні локальні політичні сили. Це стало можливим, зокрема, і тому, що, не маючи достатньо часу для розбудови розгалуженої та стабільної організаційної структури, лідери партії віддали перевагу так званій моделі «партії-франшизи». Тобто, право на створення місцевої партійної організації та використання імені і бренду партії надавалось місцевим ініціативним групам на певних умовах. Хоча центральний апарат партії і залишав за собою можливість відібрати це право, фактично це призвело до існування мережі розрізнених організацій, кожна з яких ставила власні цілі і амбіції вище за загальнопартійні [334, с. 179]. Фрагментарність політичної сили не було подолано і рішення керівництва політичної сили щодо припинення такої практики з початком внутрішньопартійної кризи не мало фактичного впливу, оскільки локальні організацій уже на той момент були достатньо автономними для здійснення самостійної політичної діяльності.

З кінця 90-х рр. XX ст. електоральні результати партії Нова демократія лише погіршувались. На виборах до національного парламенту, що відбулись у 1998 р., за неї проголосували лише 0,2% виборців. Того ж року лише двох депутатів від цієї політичної сили було обрано до муніципальних органів – по одному у Лагольмі та Осторпі. Партія почала відчувати і фінансові труднощі та, зрештою, у 2000 р. проголосила себе банкротом та припинила існування. Ще одна спроба відновити партію була здійснена у 2002 р. задля участі у виборах в якості єдиної політичної сили. Проте, отримані нею результати були ще нижчими – всього 106 голосів по всій країні на виборах до національного парламенту та один мандат було збережено в Осторпі [106]. З того часу партія поступово зійшла з політичної арени Швеції.

Деякі дослідники прогнозували, що життя Нової демократії буде коротким уже через надто суттєві відмінності між двома її засновниками. Враховуючи їх походження та соціальне становище, Б. Карлссона та Я. Вахтмейстера часто називали «граф та служник», підкреслюючи, що таким надто різним людям було практично неможливо сформувати консолідовану та ефективно діючу політичну силу, яка б характеризувалась ідеологічною єдністю [334, с. 176]. Після розпаду Нової демократії обидва політики утворили дві нові політичні сили, проте, вони не здобули популярності та досить швидко зникли з політичної арени.

Виникнення та електоральні успіхи партії Нова демократія призвели до припинення на деякий час дискусій щодо того, чи справді Швеція має розглядатись як виняток серед інших скандинавських країн, які характеризуються значно кращими результатами крайніх правих політичних партій, в той час як шведські крайні праві залишаються маргінальними. Після її занепаду вчені знову почали стверджувати про особливість шведського політичного дискурсу, який не дозволяє повною мірою розвинутись даним політичним партіям у цій країні і розглядали появу нових демократів як випадковість, яка лише підтвердила правило. Зокрема, мова йшла про

підвищене прагнення до збереження суспільного консенсусу, яке проявляється, в тому числі через згоду до замовчування тих проблем, які потенційно можуть поляризувати суспільство. Віддання пріоритету збереженню стабільності, хоча б на деякий час,над їх вирішенням іноді призводило до того, що ті питання, які тривалий час залишались латентними, врешті різко та неочікувано привносились у політичний порядок денний новими політичними силами, що і зробили спочатку партія Нові демократи, а згодом і партія Шведські демократи.

Відтак, активізація крайніх правих політичних партій у Швеції припадає на той період, коли в суспільстві уже сформувався запит на нову політичну силу, яка б відображала погляди багатьох шведів на збереження національної ідентичності, імміграцію як виклик та загрозу, заперечення мультикультуралізму, необхідність модифікації системи соціального забезпечення задля надання привілеїв виключно шведам і т.д. На короткий час цю нішу вдалось зайняти партії Нові демократи, проте її слабкість сприяла розчаруванню крайнього правого електорату, який повернувся до підтримки традиційних для Швеції політичних сил. Однак, починаючи з 2000-х рр. перелічені проблеми загострилась ще більше, а питання імміграції так і не отримало належної уваги з боку цих партій, що і стало основою для поступового зростання партії Шведські демократи.

Історія крайньої правої політичної партії Шведські демократи бере свій початок ще з 1988 р., коли вона виникла на основі партії Збережемо Швецію шведською. Її функціонування можна умовно поділити на два окремих етапи. Перший з них припадає на декілька років одразу після створення політичної партії. У цей період Шведські демократи були тісно пов’язаними з радикально налаштованими групами шведських неонацистів (наприклад, Білий арійський спротив). Обраний у 1989 р. лідер партії Андерс Кларстром належав власне до такого об’єднання та мав кримінальне минуле через

здійснення погроз та вандалізм. І це не було одиничним випадком, багато членів партії мали схожий досвід [334, с. 182].

Відповідно, ідеї та погляди саме радикальних груп домінували в програмних документах партії та в її практичній діяльності. Зокрема, для її заходів звичним було використання насильства і жорстокості, під час організованих нею вуличних заходів регулярно відбувались сутички з правоохоронними органами. Найбільш відомою з таких акцій була маніфестація на честь вшанування шведського короля Карла XII. У ній взяло участь близько тисячі людей, які відкрито використовували нацистські символи, наприклад, тримали поруч шведські та нацистські прапори. Партійна організація будувалась за таким же зразком, так, багато її членів носили уніформи [334, с. 182].

Така стратегія не принесла партії очікуваної підтримки, в тому числі через необхідність конкуренції з ще однією крайньою правою політичною силою – Новою демократією – яка якраз у той момент здобула перші електоральні успіхи та потрапила до національного парламенту. Як наслідок, результати Шведських демократів на виборах у 1991 р. були дуже низькими. Того року партія одержала лише 0,02% голосів на виборах до національного парламенту, на регіональному рівні вона не була представлена взагалі і її представників обрали лише до двох муніципалітетів – по одному депутату у Геері та Дальс-Еді [106].

Втрата популярності Нової демократії не була сприятливою і для Шведських демократів, оскільки, як уже було зазначено вище, нездатність партії до ефективної парламентської діяльності сприяла виникненню розчарування усіма крайніми правими політичними силами в країні, які розглядались як надто незрілі для втілення у життя своїх програм (хоча актуальність питань у цих програмах не викликала заперечень). Через це у 1994 р. підтримка Шведських демократів залишилась практично такою ж. На парламентських виборах за неї проголосували лише 0,09% виборців. На

регіональному рівні їй знову не вдалось здобути представництво, а на рівні муніципалітетів її представники стали депутатами у 5 округах – Ганінге (2 мандати), Геер (2 мандати), Тролльгеттан (2 мандати), Сельвесборг (1 мандат), Дальс-Ед (1 мандат) [106].

Низькі результати стали підставою для перегляду Шведськими демократами своєї стратегії та формату діяльності. У 1995 р. на посаду голови партії було обрано Мікаеля Дженсона, з ім'ям якого пов'язують початок другого етапу в історії політичної сили. Одним з перших його кроків на посаді стало обмеження членства в партії представників неонацистських та екстремістських організацій. Було, також, заборонено носіння уніформ і використання нацистської символіки під час партійних заходів, в тому числі вуличних акцій і демонстрацій. У 1999 р. партія виступила з офіційною заявою щодо засудження фашизму, що раніше видавалось абсолютно неможливим, враховуючи її попередню історію[49, с. 90].

Традиційно для крайніх правих, перегляд стратегії та ідейно-ціннісних засад партії призвів до виникнення та загострення внутрішньопартійних конфліктів. Найбільш радикально налаштована частина Шведських демократів висловила незадоволення новою стратегією та покинула партію, заснувавши власну, що так і не здобула підтримки. Усередині Шведських демократів відбувся розкол, але це не переконало керівництво партії відмовитися від обраної стратегії. Навпаки, у 2005 р. вона була продовжена із обранням на посаду голови Джіммі Акесона, який доклав усіх зусиль для перетворення партії з маловідомої та маргінальної організації в легітимну парламентську політичну силу, як за формою діяльності, так і за змістом електоральних програм [49, с. 90].

Таблиця 4.19

Електоральні успіхи партії Шведські демократи [106]

	Національні вибори		**Регіональні вибори**		**Місцеві вибори**	
Рік, р.	% голосів	Кількість мандатів	Представництво (кількість регіонів)	Кількість депутатів	Представництво (кількість муніципалітетів)	Кількість депутатів
1991	0,02	0	0	0	2	2
1994	0,09	0	0	0	5	8
1998	0,4	0	0	0	5	8
2002	1,4	0	0	0	29	51
2006	2,9	0	3	16	141	280
2010	5,7	20	15	70	246	612
2014	12,9	49	20	161	285	1324

Послідовне та цілеспрямоване оновлення партії Шведські демократи принесло і перші електоральні успіхи. Дещо зріс рівень підтримки партії на національному рівні, хоча і залишався доволі низьким – менше половини відсотка у 1998 р. та 1,4% у 2002 р. – а також жодного представника партії не було обрано на регіональному рівні. Однак поступово збільшувалась кількість місць, здобутих Шведськими демократами, у муніципальних органах влади. У 1998 р. двох представників партії було обрано у Ганінге, Геері, Тролльгеттані, по одному у Сельвесборгу та Дальс-Еді, що загалом означало отримання нею восьми мандатів у п’яти муніципалітетах. У 2002 р. ця кількість суттєво зросла – Шведські демократи одержали представництво у 29 муніципалітетах, що дало їй 51 депутатський мандат. Найкращими були результати у муніципалітетах Чевлінге (4 мандати), Ландскруна (4 мандати), Карлскруна (3 мандати), Геер (3 мандати) та Гельсінборг (3 мандати). У ще восьми муніципалітетах було одержано по 2 мандати, у 16 – по 1 мандату [106].

Однак початком електорального прориву партії Шведські демократи вважають 2006 р. На виборах до національного парламенту партії вдалось більш ніж вдвічі покращити свій попередній результат та наблизитись до подолання виборчого бар’єру, здобувши 2,9% підтримки. Вперше в своїй історії ця політична силазмогла отримати представництво в органах влади

трьох регіонів, одержавши доволі високі результати – 10 мандатів у Сконе та по 3 у Блекінге і Еребру (загалом 16 депутатів). Ще більш вражаючою була підтримка на муніципальному рівні. Загалом, представників Шведських демократів було обрано до 141 муніципалітету. Найбільший рівень підтримки було здобуто у Ландскруні (12 мандатів), Карлскруні (8 мандатів), Треллеборгу (7 мандатів). У чотирьох муніципалітетах було отримано по 6 мандатів, ще у чотирьох – по 5, у п'яти – по 4, у десяти – по 3, у сорока одному – по 2 та у сімдесяти семи – по 1 [106].

Таблиця 4.20

Результати виборів до Європейського Парламенту (Шведські демократи) [106]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
1999	0,3 (0)	2004	1,1 (0)	2009	3,3 (0)	2014	9,7 (2)

Поступовий перехід Шведських демократів від маргінальної до однієї з центральних позицій у партійно-політичній системі Швеції пов'язують з низкою чинників. Перший з них було дещо охарактеризовано вище. У шведському суспільстві, ще починаючи з кінця XX ст., сформувався запит на політичну силу, яка б зруйнувала існуюче мовчазне табу на включення до публічного дискурсу таких суперечливих питань як імміграція та національна ідентичність. Характеризуючись надзвичайною толерантністю та ліберальністю, шведська громадськість, все ж таки, потребувала відповідей щодо того, як діяти в умовах дедалі швидшого зростання темпів міграції та чи зможе держава ефективно вирішити їх проблеми, не обмежуючи, при цьому, соціальний захист та права власних громадян. Традиційні політичні партії практично не приділяли уваги цьому питанню, підкреслюючи, що Швеція завжди була та залишається демократичною державою, в якій поважають права і гідність людини. Однак цього виявилось недостатньо і утворилась ніша, яку спочатку зайняла партія Нова демократія,

а згодом і Шведські демократи, які почали відверто говорити про ці проблеми.

По друге, не менш важливим було і те, що партія змогла здійснити необхідні внутрішні трансформації і переконати виборців у своїй спроможності стати частиною шведської партійно-політичної системи та втілити у життя свою програму. Перший період її існування характеризувався низкою розколів та суперечок. Вони стосувались не лише виходу з партії найбільш радикально налаштованих груп та активістів, хоча цей крок був визначальним. Практично не змінюючи свої основні партійні цінності, Шведські демократи поступово відмежувались від негативних асоціацій з неонацизмом та почали позиціонувати себе як народну партію, яка займає антисистемну позицію, відстоюючи інтереси справжніх шведів. Цей процес демократизації іноді іронічно називають переходом від «партії скінхедів до партії старших лисих чоловіків». Антисистемність дозволила політичній силі чітко протиставити себе, зокрема, Соціал-демократичній партії Швеції та об'єднанню правоцентристських політичних сил. Певну легітимність партії додав перехід доволі відомого політика та депутата національного парламенту від Поміркованих Стена Андерссона, який вступив до Шведських демократів у 2002 р. [49, с. 22]. Він приніс партії більш ніж 20-річний досвід парламентської діяльності та, хоча ніколи не займав керівної посади, здійснив певний вплив на її стратегію та функціонування.

Велику роль відіграло і обрання на посаду голови партії у 2005 р. Джіммі Акессона. На момент обрання йому було лише 26 років, що викликало спочатку певний острах всередині партії. Однак йому вдалось підтримати так звану модернізаційну течію, що також сприяло зростанню популярності партії. Модерністи виступали за максимально широке впровадження сучасних технік ведення передвиборчих кампаній, використання інформаційно-комунікативних технологій та більш ефективну взаємодію з виборцями. Спочатку і вони виступали проти Акессона,

вважаючи його недостатньо харизматичним, але згодом йому вдалось пришвидшити оновлення партії, що і сприяло здобуттю електоральних успіхів, починаючи з 2006 р. [49, с. 185].

Отримання Шведськими демократами широкого представництва на регіональному та локальному рівні було, з одного боку, як успіхом, так і певним викликом для партії. Незважаючи на більш ніж десятилітню історію, партія не мала належного досвіду для успішної роботи зразу у багатьох напрямах. Як наслідок, не всі посади були нею зайняті, деякі депутати подавали у відставку, інших виключали тощо. У засобах масової інформації почали з'являтись повідомлення, що і Шведські демократи також не спроможні вести власне політичну діяльність, залишаючись за своїм характером виключно опозиційною політичною силою та партією вулиці, як і Нова демократія. З іншого боку, цей досвід мав надзвичайно позитивне значення для тих членів та прихильників партії, які одразу взялись за активну роботу та змогли досягти певних успіхів. Це також надало додаткові фінансові ресурси, що сприяло подальшому зростанню рівня її підтримки [334, с. 186].

У 2010 р. партія Шведські демократи вперше подолала виборчий бар'єр і потрапила до парламенту (5,7% голосів), де була представлена 20 депутатами. Цього ж року рівень її підтримки був достатнім для потрапляння в 15 регіональних органів з 25 та майже в усі муніципалітети. Найвищий результат партія продемонструвала у регіоні Сконе, де вона отримала 14 мандатів, Західному Геталанді (9 мандатів) та Блекінге (5 мандатів). У семи регіонах Шведські демократи здобули по 4 мандати, у чотирьох – по 3, та в одному – 2. Партія, також, отримала представництво у 246 муніципалітетах, де депутатами стали 612 висунутих нею кандидатів. Найвищі результати – по 9 мандатів – партія здобула у муніципалітетах Ландскруна, Крістіанстад та Гесслегольм. Ще у трьох – Гельсінборг, Ескільстуна і Карлскруна – було отримано по 8 мандатів. У шести муніципалітетах депутатами стали по 7 представників Шведських демократів, у шести – по 6, в одинадцяти – по 5, в

шістнадцяти – по 4, в сорока – по 3, у вісімдесяти трьох – по 2 та в сімдесяти восьми – по 1 [106].

З початком міграційної кризи електоральні позиції Шведських демократів лише посилились. На відміну від багатьох інших крайніх правих політичних партій в європейських державах, ця політична сила не втратила підтримку внаслідок перебування в парламенті протягом певного терміну. Хоча діяльність її депутатів і відзначилась низкою скандалів, вони не позначились на електоральній привабливості Шведських демократів. Варто підкреслити, що у Швеції особливо сильно був помітний так званий «санітарний кордон». Традиційні політичні партії категорично відмовлялись від будь-якої співпраці з крайніми правими як в межах парламенту, так і поза ним. Це було помітно ще до здобуття ними електорального успіху, коли на телевізійних дебатах, вуличних акціях до того непримиренні суперники (прихильники правоцентристів та лівоцентристів) об'єднували зусилля та, навіть, захищали один одного, жорстко критикуючи при цьому Шведських демократів. Останніх часто позначали різноманітними ярликами, наприклад, «расисти», «ісламофоби», «гомофоби» і т.д., що потенційно могло вплинути на готовність населення голосувати за них.

Така характеристика партії часто підтверджувалась і діяльністю її окремих представників. Зокрема, у 2010-2014 рр. відбулась ціла низка скандалів. Так, були оприлюднені відео, де члени Шведських демократів відверто вживали нацистську риторику та зневажливо ставились до жінок. Керівництво партії намагалось всіляко балансувати у таких «чутливих» питаннях, щоб, з одного боку, не втратити тих виборців, які голосували за дану політичну силу саме за такі радикальні позиції, а з іншого – знову не перетворитись у маргінальну політичну партію, спроможну лише на вуличні акції та бійки з поліцією. Через це Шведські демократи проголосили політику нульової толерантності до расизму. Усі її представники, навіть якщо це були депутати місцевого чи національного рівня, карались за будь-які його проявита могли втратити свою посаду. При цьому, офіційна

риторика Шведських демократів була доволі контроверсійною. Вище уже йшла мова про неоднозначний передвиборчий ролик, знятий партією, який офіційно був заборонений. Тобто, намагаючись максимально залишитись на своїх ідеологічних позиціях, партія шукала шляхів відмежування себе від расизму, наприклад, через здійснення наголосу на економічних аспектах проблем, які нею піднімались.

Як наслідок, у 2014 р. партії не лише вдалось зберегти здобуте представництво, а й збільшити його практично по всій державі. Того ж року партія вперше потрапила до Європейського Парламенту, здобувши 2 мандати (9,7% голосів). На виборах до національного парламенту Шведських демократів підтримали 12,9% виборців і вона стала третьою в країні, отримавши 49 мандатів. Зросло представництво на регіональному рівні – 161 представника партії було обрано у 20 регіонах. Найкращі результати було продемонстровано у Сконе (23 мандати), Західному Геталанді (14 мандатів) та Естерйотланді (10 мандатів). У двох регіонах було здобуто по 10 мандатів, п’яти – по 8 мандатів, чотирьох – по 7 мандатів, трьох – по 6 мандатів, одному – 4 мандати, двох – по 3 мандати [106].

На рівні муніципалітетів було обрано 1324 депутати у 285 округах. Найвищий рівень підтримки було продемонстровано у Крістіанстаді та Гесслегольмі (по 14 мандатів), Ескільстуні (13 мандатів) та Бурленге (12 мандатів). В інших муніципалітетах кількість відданих голосів теж була значною – у п’яти округах партія отримала по 11 мандатів, у дев’яти округах – по 10 мандатів, у дев’яти округах – по 9 мандатів, у восьми округах – по 8 мандатів, у дев’яти округах – по 7 мандатів, у сорока двох округах – по 6 мандатів, у п’ятдесяти округах – по 5 мандатів, у сорока шести округах – по 4 мандати, у сорока дев’яти округах – по 3 мандати, у тридцяти одному – по 2 мандати та у двадцяти трьох – по 1 мандату [106].

Сьогодні зростання підтримки Шведських демократів лише продовжується. Варто підкреслити, що, на відміну від багатьох інших крайніх правих, ця політична партія не демонструє значно кращі результати

на виборах до Європейського Парламенту, аніж всередині країни. Навпаки, лише у 2014 р. двох її представників було обрано до цієї міжнародної інституції, в той час як електоральна привабливість всередині Швеції поступово зростала, починаючи з локального рівня і згодом охопивши, також, регіональний та національний.

Після парламентських виборів 2014 р. у соціал-демократів, які отримали перемогу, виникли труднощі з формуванням коаліції та уряду, тому гостро постало питання про можливі перевибори. Уже було навіть визначено, коли вони мали б відбутись. Усі опитування, які проводились у той час, однозначно демонстрували, що кількість представників Шведських демократів після цього могла зрости ще більше. Хоча перевибори так і не відбулись, електоральна привабливість цієї партії не спадає. Їй не стала на заваді навіть короткочасна відсутність лідера партії Джіммі Акессона, який покинув цю посаду на декілька місяців, що пояснювалось його виснаженням. Як наслідок, сьогодні Швецію однозначно не можна вважати певним винятком, на який не поширюється зростання популярності крайніх правих політичних партій, оскільки навіть у цьому суспільстві, де традиційно важливими є консенсус та толерантність, пришвидшення темпів міграції та відповідні проблеми з формуванням державного бюджету схиляють електорат до підтримки саме Шведських демократів.

Історія крайніх правих політичних партій в сучасній Угорщині розпочинається з 1990-х рр., коли відбулись падіння соціалістичного табору та демократизація державного устрою, що сприяло виникненню та активному розвитку політичних партій. У перший демократично обраний парламент у 1990 р. потрапило п’ять із них – Угорський демократичний форум, Альянс вільних демократів, Аграрна робітнича та громадянська партія, Угорська соціалістична партія, Альянс молодих демократів (Фідеш), згодом перейменований на «Фідеш – Угорська громадянська партія» та Християнсько-демократична народна партія. З того часу партійно-політична система держави зазнала низки трансформацій. Життя політичних партій

було коротким, багато з них розпадались, об'єднувались з іншими, постійно утворювались нові політичні сили. На цьому фоні дедалі більшу підтримку здобував Альянс вільних демократів (Фідеш), згодом перейменований у «Фідеш – Угорська громадянська партія». Сьогодні саме ця партія перебуває при владі [247].

Можна зустріти таку тезу, що Фідеш, залишаючись формально правоцентристською партією, насправді ідеологічно та у своїй діяльності тяжіє до крайніх правих. Власне це позначення використовують доволі рідко, частіше називаючи її «правою на противагу правоцентристській». Фідеш звинувачують у націоналізмі, прагненні до формування в державі так званої керованої демократії, що означає звуження прав і свобод громадян, зокрема, введення законодавчих обмежень на свободу висловлювань, преси та друку, регулярних змінах виборчого законодавства на власну користь тощо. Ця партія також схильна до більш близьких стосунків з Російською Федерацією, що притаманне крайнім правим політичним партіям, в той час як традиційні правоцентристи в різних європейських країнах через події останніх років, навпаки, намагаються якомога менше контактувати та співпрацювати з цією державою. При цьому, на міжнародному рівні Фідеш відноситься до політичної сім'ї християнсько-демократичної Європейської народної партії і його представники входять до складу відповідної фракції в Європейському Парламенті, що може свідчити проти вищезазначеної тези.

Оскільки в межах даного дослідження розглядаються лише ті політичні сили, які однозначно можна віднести до крайніх правих і які самостійно ідентифікують себе як такі (а Фідеш намагається це всіляко заперечити), ця політична партія аналізуватись не буде. Натомість, основна увага буде приділена двом іншим угорським політичним силам, які є крайніми правими як за формою діяльності, так і за змістом їх риторики та передвиборчих програм. Перша з цих партій – Угорська партія справедливості та життя. Вона була заснована у 1993 р. Іштваном Цуркою, який був депутатом національного парламенту, проте, був виключений з правлячої на той час

фракції політичної партії Угорський демократичний форум за публікацію під назвою «Прокиньтесь, угорці». У цій брошурі автор розглядав Угорщину як особливу державу, що змогла вижити і зберегти свою унікальність, незважаючи на те, що всю свою історію перебувала в оточенні «моря слов'ян». На цю унікальність держави постійно зазіхали її вороги, які намагались її знищити. Серед таких ворогів особлива увага приділяється міжнародному єврейству, яке І. Цурка називає «меншістю гномів». Воно бере участь у світовій змові та через Сполучені Штати Америки прагне поширити свій вплив і контроль не лише на Угорщину, а й на весь світ. До викликів, які сьогодні постають перед угорською нацією, він розглядав і євроінтеграцію, і домінування світових фінансових структур, однак з фракції був виключений власне за антисемітські висловлювання [227, с. 82].

У літературі зустрічається і інша версія заснування політичної партії, хоча вона і менш поширена. Зокрема, тут стверджується, що І. Цурка намагався здобути лідерство в Угорському демократичному форумі для того, щоб перетворити його в крайню праву політичну силу. Коли йому це не вдалось, він покинув Угорський демократичний форум та, разом з групою прихильників, які також вийшли з нього, створив Угорську партію справедливості та життя.

У перші роки свого існування Угорська партія справедливості і життя, традиційно для крайніх правих, зосередила свою увагу на вуличній діяльності. Не потрапивши до парламенту у 1994 р., вона і надалі проводила активні антиурядові протести, що допомогло їй зрештою досягти впізнаваності і здобути достатній рівень підтримки для представництва у парламенті у 1998 р. з 14 мандатами [47]. Цьому сприяли і інші фактори. Зокрема, з перших днів після заснування партії І. Цурка приділяв велику увагу формуванню добре організованої та інституціолізованої структури, яка б ґрунтувалась на розвиненій мережі та великій кількості членів. Належна робота здійснювалась і над поширенням своїх ідей. Для цього партія широко використовувала пресу, в тому числі власні публікації, а також проведення

вуличних заходів, які приваблювали тисячі людей. Ретельно підбирались і кандидати на посади. Зокрема, перед виборами у 2002 р. усі представники партії, що хотіли балотуватись, були зобов'язані підписати декларацію, де зазначалось, що вони не є алкоголіками, наркоманами та людьми нетрадиційної сексуальної орієнтації [228,с. 76].

Здобуття 14 мандатів виявилось достатнім для формування власної парламентської групи, що надало партії додаткові преференцій, в тому числі і фінансові. Однак, це не допомогло їй зберегти свій електоральний успіх і уже в 2002 р. Угорська партія справедливості і життя одержала 4,37% голосів та не подолала виборчий бар'єр. Хоча загальна кількість виборців, які підтримали її, залишилась приблизно такою ж, через вищу явку населення одержаний нею відсоток виявився нижчим. Такий результат був дуже вороже сприйнятий всередині партії. Вона випустила цілу низку документів, де закликала до перевиборів, які мають відбуватись на основі чесної конкуренції партій без застосування будь-яких маніпуляцій. Протягом місяця партія збирала кількатисячні маніфестації в Будапешті, де протестувала проти визнання результатів виборів.

Таблиця 4.21.

Електоральні успіхи Угорської партії справедливості і життя [47]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Національний парламент					
1994	1,58 (0)	2002	4,37 (0)	2010	0,03 (0)
1998	5,47 (0)	2006	2,2 (0)	2014	0,04 (0)
Європейський парламент					
2004	2,35 (0)	2009	--	2014	--

Проте, усі ці дії не були успішними і у партії розпочались внутрішні проблеми, які, врешті, призвели до ще більшого падіння рівня її підтримки. У 2003 р. з Угорської партії справедливості та життя було виключено кілька членів, які намагались протистояти лідерству І. Цурки та усунути його з

посади. Покинувши партію, вони заснували власну крайню праву політичну силу під назвою Угорський національний фронт, але вона так і залишилась практично невідомою. Розуміючи безперспективність самостійного походу на вибори, у 2006 р. Угорська партія справедливості та життя сформувала спільних список кандидатів разом з ще однією новою крайньою правою політичною партією Рух за кращу Угорщину (Йоббік). Останній якраз здобував дедалі більшу популярність, що призвело до поступового переходу електорату партії І. Цурки до нього, оскільки дві партії були ідеологічно та за форматом діяльності дуже близькими. Смерть лідера Угорської партії справедливості та життя І. Цурки у 2012 р. стала ще одним ударом для партії, яка поступово зійшла з політичної арени. Хоча вона і досі бере участь у виборах до національного парламенту (у 2009 та 2014 р. партія не висувала своїх кандидатів до Європейського парламенту), її результати вражаюче низькі – 0,03% у 2010 р. та 0,04% у 2014 р. [47]. Крім того, веб-сторінка та інші інформаційні ресурси політичної партії уже не функціонують та не оновлюються, що дає додаткові підстави стверджувати про її поступовий занепад.

На зміну Угорській партії справедливості та життя прийшла інша крайня права політична партія під назвою Рух за кращу Угорщину (Йоббік), які вдалось виконати ті завдання, які ставила перед собою перша із зазначених політичних сил. Партія була заснована у 2003 р. на базі громадсько-політичного руху з такою ж назвою. Перетворення громадського утворення у політичну партію на веб-сайті організації пояснюється прагненням її засновників подолати кризу серед правих та консервативних сил, яка виникла через їх електоральні поразки. Ще однією причиною стала неспроможність усієї політичної еліти Угорщини ефективно управляти трансформаційними процесами в політичній та економічній сфері протягом 1990-х рр., через що країна перебувала в значно гіршому стані, аніж могла б. Незадоволені таким станом справ студенти та консервативна молодь прийняли рішення про заснування нової політичної партії [36].

Перші кілька років свого існування Рух за кращу Угорщину залишався маловідомим і не ставив собі за мету підвищення впізнаваності. Натомість, здійснювалась велика внутрішньопартійна робота з переосмислення і якісного представлення своїх ціннісних засад. Через це Рух за кращу Угорщину певний час залишався маргінальним, однак деякі експерти стверджують, що це дало йому перевагу перед Угорською партією справедливості і життя у майбутньому. Маючи чітку ідеологічну платформу, яка залишається практично незмінною і досі, партія змогла сформувати ядро відданих прихильників і поступово поширювати свої ідеї в суспільстві, таким чином здобуваючи популярність та електоральну підтримку.

2006 рік став знаковим в історії Руху за кращу Угорщину. Саме тоді партія вперше взяла участь у виборах, сформувавши спільний список з Угорською партією справедливості і життя. За нього проголосувало лише 2,2% виборців, що не дозволило партії отримати представництво у національному парламенті. Однак за кілька місяців Рух за кращу Угорщину здійснив, якщо не електоральний, то інформаційний прорив. У травні того ж року в країні вибухнув політичний скандал. У засобах масової інформації з'явились записи, у яких тогочасний прем'єр-міністр від соціалістичної партії Ференц Дюрчань скаржився своїм однопартійцям, що справи в Угорщині йдуть настільки погано, що у нього немає іншого виходу, крім як «зранку, ввечері та вночі» брехати виборцям щодо фінансової ситуації в країні. Відповідно, єдиним варіантом вирішення проблем могли б бути непопулярні в країні заходи жорсткої економії і скорочення соціальних виплат [323, с. 795].

Таблиця 4.22.

Електоральні успіхи Руху за кращу Угорщину [47]

Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)	Рік, р.	% голосів (мандатів)
Національний парламент					
2006	2,2 (0)	2010	16,67 (47)	2014	20,22 (22)
Європейський парламент					
2004	--	2009	14,77 (3)	2014	14,67 (3)

Оприлюднення цих записів викликало хвилю масових вуличних протестів. Вони часто супроводжувались сутичками з поліцією. Так, у вересні 2006 р. було здійснено напад на головний офіс національного телебачення, відповідальність за який було покладено на крайніх правих. Найактивнішу участь в протестах брали представники партії Фідеш та Руху за кращу Угорщину, однак саме останньому вдалось здобути належну увагу громадськості і преси та суттєво підвищити свою впізнаваність. Тоді ж під час мітингу на одній з головній площ Будапешта присутні демонстранти вперше висловили недовіру представнику «традиційної» крайньої правої політичної партії Угорщини Угорської партії справедливості і життя, і ініціативу одразу ж перехопив Рух за кращу Угорщину [323, с. 795].

Побачивши високу ефективність вуличних акцій та протестів для донесення своїх поглядів до виборців, Рух за кращу Угорщину почав активно використовувати цей інструмент. З цією метою уже у 2006 р. було засновано напівмілітаризовану організацію під назвою «Угорська варта», яка проголосила своїм завданням дотримання законності і правопорядку в угорських населених пунктах, а також надання допомоги громадськості у випадку надзвичайних ситуацій. Її формування привернуло додаткову увагу преси, яка почала висвітлювати такі заходи як масове прийняття присяги на Площі Героїв у Будапешті, виступи проти ромського населення, провокативні марші поблизу територій їх компактного проживання тощо. Через специфічний характер цієї організації її було заборонено у 2009 р., проте, Рух за кращу Угорщину не збирався відмовлятись від цього дієвого інструменту та намагався відновити її. Після сприятливих змін до законодавства у 2011 р. це, врешті, вдалось зробити і було утворено організацію під назвою «Нова угорська варта». Вона одразу розпочала активну діяльність, спрямовану, насамперед, проти ромів. Уже того ж року Нова угорська варта спромоглась здійснити першу вдалу мобілізацію угорського населення проти ромів. У місті Gyöngyöspata почались численні масові виступи проти цієї національної меншини, представники якої були

змушені покинути місто. Наслідком стала відставка міського голови і на позачергових виборах на цю посаду було обрано представника Руху за кращу Угорщину [323, с. 803].

Діяльність Угорської варти та загалом активний вихід Руху за кращу Угорщину в публічну площину суттєво підвищив впізнаваність та електоральну привабливість цієї політичної партії. За 2008-2009 рр. зросла і її організаційна структура, кількість її членів потроїлась і продовжувала збільшуватись. Це стало передумовою для здійснення партією електорального прориву [264, с. 37]. Перший успіх Рух за кращу Угорщину здобув на виборах до Європейського Парламенту у 2009 р. Партія одержала підтримку 14,77% виборців, що дало їй три місця у цій міждержавній інституції.

Роль, яку відіграло створення мілітаризованих організацій у здобутті Рухом за кращу Угорщину електоральної підтримки, оцінюється дослідниками доволі неоднозначно. З одного боку, крайні праві політичні партії часто маргіналізовані, що означає відсутність потрібних ресурсів та інструментів для поширення своїх ідей, наявних у традиційних політичних сил. Вони здебільшого зображуються негативно у засобах масової інформації та зазнають жорсткої критики від своїх конкурентів. Через це для них особливо важливим є формування прямого зв’язку з виборців як найефективнішого способу здобуття голосів. На цьому особливо наголошували лідери Руху за кращу Угорщину, намагаючись позиціонувати Угорську варту та Нову угорську варту як організації, створені саме задля досягнення цієї мети.

Крім того, зазначені організації і справді частково виконували офіційно покладені на них функції. Зокрема, їх участь у відновленні правопорядку стала важливою під час екологічної катастрофи, що виникла через аварію на алюмінієвому заводі у 2010 р. Незважаючи на практично миттєву реакцію влади – керівництво заводу було заарештовано, дамбу відновлено протягом тижня, завод піддано націоналізації – населення втратило довіру до неї та

потребувало інших механізмів, які б сприяли забезпеченню законності і порядку. Це зробило діяльність таких організацій дуже своєчасними. Варто відзначити і те, що, якби Угорська варта не мала жодного впливу на рівень електоральної підтримки Руху за кращу Угорщину, спроби її заборонити не були б такими активними [323, с. 803].

Водночас, існує і думка про те, що функціонування таких мілітаризованих організацій, навпаки, може стати перешкодою для залучення нових прихильників крайніми правими політичними партіями та підставою для втрати існуючих. Така діяльність спрямована, скоріше, на підтримку тих, кого і без цього можна було б віднести до відданих прихильників крайніх правих ідей та організацій. Вона, справді, може сприяти їх мобілізації у потрібних випадках, наприклад, для проведення демонстрацій або голосування на виборах. Проте, більш поміркованих прибічників крайніх правих політичних партій, які готові підтримувати їх через антисистемність або антиіммігрантську риторику, але загалом негативно ставляться до надто радикальних дій і використання насильства, це може злякати. Крім того, створення Угорської варти мало своїм наслідком виникнення внутрішньопартійних конфліктів всередині Руху за кращу Угорщину. Партію покинули декілька впливових політиків, які виступали категорично проти неї, вважаючи, що вона перетвориться у неконтрольовану структуру і діятиме всупереч політиці партії.

Відтак, серед чинників, що сприяли зростанню підтримки Руху за кращу Угорщину, значно частіше називають зміну партійної риторики від суто націоналістичних і антиєвропейських закликів та тез до пропонування конкретних рішень у сфері політики, економіки, зайнятості. Важливими були і особистості представників партії та висунутих нею кандидатів, які були молодими і добре освіченими, що сприяло руйнуванню існуючих стереотипів та приваблювало до Руху дедалі більше виборців. Вдало проводились і передвиборчі кампанії, які були динамічними та базувались на використанні сучасних інформаційно-комунікативних технологій – соціальних мереж,

вірусних відео, подкастів, блогів тощо. Усе це дозволило партії ще більше відійти від іміджу старих нацистів чи екстремістів і суттєво підвищити рівень своєї електоральної підтримки [264, с. 37].

Успіх партії на виборах до Європейського Парламенту дозволив їй здобути підтримку і всередині Угорщини. На парламентських виборах у 2010 р. за партію віддали свої голоси 16,67% виборців, що означало не просто подолання передвиборчого бар'єру, яке раніше не вдавалось здійснити, а отримання Рухом за кращу Угорщину 47 депутатських мандатів. Хоча на виборах до Європейського Парламенту у 2014 р. ця політична сила дещо втратила підтримку, здобувши 14,67% голосів та 3 мандати, рівень підтримки всередині країни лише зростав. Рух за кращу Угорщину зберіг третє місце та здобув 20,04% голосів. Через раніше проведену реформу законодавчого органу і скорочення кількості депутатів це означало одержання 22 мандатів, однак кількість голосів, відданих за партію суттєво зросла [47].

Надзвичайно важливими для Руху для кращу Угорщину стали довибори до національного парламенту, що відбулись у лютому 2015 р. Одного з депутатів від партії Фідеш було призначено на посаду Єврокомісара, що вимагало складання ним депутатських повноважень та проведення дострокових виборів. Вони привернули особливу увагу громадськості, оскільки коаліція партії Фідеш та християнських демократів утримувала абсолютну більшість у парламенті протягом уже більше чотирьох років і на той момент перевага полягала якраз в одному голосі. Відповідно, перемога представника Руху за кращу Угорщину означала не просто додатковий мандат для цієї партії, а була стратегічно важливою, оскільки дозволила зруйнувати цю більшість та продемонструвати падіння громадської підтримки правлячої коаліції.

Радикалізація електоральних преференцій та зростання рівня підтримки Руху за кращу Угорщину має значення не лише з погляду аналізу крайніх правих політичних партій у цій державі, а й в контексті зовнішньої політики та безпеки в Україні. Враховуючи, що у риториці цієї партії можна

знайти територіальні претензії на Закарпаття, підвищення електоральної привабливості, а, відповідно, і фінансових ресурсів, може створити низку загроз для нашої держави. Про це свідчить, зокрема, діяльність «Приймальні незалежного депутата Європейського парламенту Ковача Бейли» у Закарпатській області. Будучи за форматом благодійним фондом, ця організація, по суті, вела активну пропагандистську діяльність серед мешканців цього регіону. Приводом до її заборони стали усні та письмові висловлювання членів партії щодо анексії Криму та територіальної належності Закарпаття. Крім того, Рух за кращу Угорщину постійно наголошує на «утисках» і дискримінації угорського населення в Україні, наполягаючи, що будь-якій співпраці двох держав має передувати гарантування українською владою прав і свобод цієї меншини. Відтак, подальша доля Руху за кращу Угорщину має стати предметом ретельного наукового вивчення в сучасній Україні.

Характеризуючи електоральний вимір європейських крайніх правих політичних партій, необхідно зазначити і про їх спроби об’єднати зусилля задля співпраці на рівні загальноєвропейських інституцій, зокрема, Європейського Парламенту. Багато з них відчувають значні труднощі з подоланням внутрішньої маргіналізації, в той час як рівень їх підтримки на виборах до Європейського Парламенту, навпаки, є вищим. Це доволі парадоксально, оскільки крайнім правим політичним партіям притаманний євроскептицизм, тобто, критичне ставлення до того напряму, в якому сьогодні відбувається розвиток Європейського Союзу. Разом з тим, робота в межах цього органу могла б стати для них єдиним способом продемонструвати свою ефективність і в іншому типі роботи, не лише у проведенні вуличних акцій та протестів, з якими найчастіше пов’язують діяльність крайніх правих політичних партій.

Починаючи з 1979 р., депутати Європейського Парламенту обираються на прямих загальних виборах, у яких беруть участь усі дорослі мешканці Європейського Союзу. Сьогодні кількість депутатів становить 751 особу (ця

кількість декілька разів змінювалась). Організація роботи відбувається через утворення парламентських груп, для формування яких необхідно 25 депутатів з семи різних держав-членів. Традиційними для Європейського Парламенту та двома найбільшими політичними групами всередині нього є Європейська Народна Партія і Прогресивний альянс соціалістів та демократів. Крім них, такі ж групи утворюють і консерватори, зелені та представники інших ідеологічних напрямів. Як правило, ці групи представляють відповідні транснаціональні партії або союзи. Розуміючи впливовість загальноєвропейських політичних інституцій на внутрішню та зовнішню політику європейських країн, до формування таких груп та партій прагнуть і крайні праві. Успішне досягнення цієї мети дозволило б їм значно більшою мірою впливати на формування політичного порядку денного в Європейському Парламенті та брати активнішу участь у прийнятті важливих політичних рішень. Наявність власної політичної групи також означає можливість входити до складу парламентських комітетів і робочих груп та отримувати достатньо велике фінансування своєї діяльності від Європейського Союзу.

Разом з тим, переважна більшість спроб об’єднання зусиль крайніх правих політичних партій задля формування спільної платформи на загальноєвропейському рівні залишаються невдалими. Це зумовлено цілою низкою причин. Перш за все, на заваді утворенню стабільної та дієвої транснаціональної партії стає специфіка ідеології крайніх правих. Оскільки саме спільні цінності стають підставою для виникнення транснаціональних європейських партій, ця перешкода є достатньо значною. У третьому розділі велика увага приділялась ідеологічним засадам, на яких ґрунтуються погляди і переконання крайніх правих політичних партій. Було виокремлено цілу низку спільних для більшості з них питань і проблем та наведено відповідні приклади з програмних документів.

Разом з тим, якщо серед крайніх правих політичних партій з різних європейських країн і є згода щодо базових принципів, то існує ціла низка

питань, щодо яких можуть виникати суттєві розбіжності. Більш того, оскільки ці проблеми, як правило, стосуються дуже конкретних та часто вузькоспрямованих тем, партії можуть бути чутливими щодо обрання можливих стратегій їх вирішення і розглядати тих, хто відстоює іншу позицію, як непримиренних ворогів. Зокрема, такі суперечності можуть виникати щодо розуміння територіальних меж тих чи інших держав і «справедливих» кордонів. Так, крайні праві політичні партії Німеччини схильні розглядати усі території, які входили до складу країни станом на 1937 р., як німецькі [77]. Відповідно, це не може подобатись крайнім правим політичним партіям з держав, що там знаходяться, які мають власне бачення щодо величі свого народу та його історичного призначення.

Друга причина, яка стає на заваді формуванню єдиної транснаціональної політичної партії крайнього правого спрямування, також пов’язана з особливістю цієї ідеології. Навіть якщо знайти прийнятний для усіх потенційних членів формат діяльності та узгодити між собою найбільш суперечливі питання (або досягти консенсусу щодо максимального їх ігнорування та уникання), утворення спільної загальноєвропейської партії може викликати спротив та нерозуміння з боку громадськості. Якщо такі союзи як Європейська народна партія чи Партія європейських соціалістів здаються природними та потрібними, оскільки дозволяють досягти більшої ефективності роботи в Європейському Парламенті та інших інституціях, то об’єднання зусиль крайніх правих політичних сил з різних країн може розглядатись як спроба утворення «Націоналістичного інтернаціоналу», що з самого початку матиме негативні асоціації та не сприятиме зростанню популярності його членів. Відтак, крайні праві, які і так у своїй щоденній роботі змушені долати маргіналізацію і уникати звинувачень у расизмі, нацизмі тощо, намагаються не дати виборцям додаткового приводу для сумнівів у тому, чи варто віддавати свій голос за цю політичну силу [227, с. 172].

Дещо рідше згадується ще одна перешкода, яка стоїть на заваді формуванню панєвропейської крайньої правої політичної партії та відповідної групи в Європейському Парламенті, але вона також частково має місце. Її сутність полягає у тому, що крайні праві, зазвичай, змушені діяти виключно самостійно в межах своєї країни. У цьому розділі аналізувались численні спроби об'єднання зусиль політичних партій даного ідеологічного спрямування в межах однієї країни і переважна більшість з них зазнали невдачі. Винятком можна вважати лише утворення Союзу національних правих у Франції, але він має надто коротку історію для того, щоб робити якісь узагальнення та висновки. Перебуваючи у перманентному стані ізоляції з боку політичних партій та зазнаючи від них жорсткої критики, крайні праві значно менше схильні до того, щоб довіряти іншим політичним утворенням та діяти спільно з ними, навіть якщо мова йде про крайні праві політичні партії з зарубіжних держав, які не є їх прямими суперниками.

Це не означає, що співпраця між крайніми правими політичними партіями неможлива у принципі. Практика свідчить, що окремі форми двосторонньої або багатосторонньої співпраці між цими політичними силами мали місце. Зокрема, французький Національний фронт всіляко підтримував крайні праві політичні партії в інших країнах. Є численні приклади того, як ця партія сприяла проведенню успішних кампаній Шведських демократів, допомагаючи їм з друком листівок і т.д. Однак, коли мова йде про формалізацію відносин, інституційне закріплення певної структури, виникає боротьба за лідерство, що також не сприяє формуванню транснаціональної європейської крайньої правої політичної партії.

Водночас, декілька спроб заснувати ефективне об'єднання крайніх правих політичних партій на загальноєвропейському рівні уже мали місце. Першим з таких утворень вважається «Євронат» (Європейський національний союз). Він був ініційований у 1997 р. Жан Марі Ле Пеном, головою французького Національного фронту. Організація ставила собі за мету об'єднання крайніх правих політичних партій з різних європейських

країн задля координації діяльності. На її чолі мав бути Національний фронт як найбільш відома політична партія даного ідеологічного спрямування. Про функціонування союзу відомо дуже мало. Певна обмежена інформація була розміщена на веб-сторінці Євронату, але вона проіснувала короткий час. Так, К. Мудде зазначає, що там був відсутній навіть вичерпний перелік усіх політичних партій, які входили до його складу. Тому для свого дослідження вчений використовує список, що був наведений однією з грецьких крайніх правих політичних сил. Згідно з цими даними, крім Національного фронту, до Європейського національного союзу входили Угорська партія справедливості і життя,Британська національна партія, німецька партія Республіканці та низка інших [227, с. 176].

Крім «Євронату», варто зазначити про ще низку транснаціональних об'єднань європейських крайніх правих політичних партій. Найменш відомим і впливовим вважається Європейський національний фронт. Точна дата заснування союзу залишається невідомою. У літературі з даної проблематики можна знайти декілька варіантів, найпоширенішими з яких є три – 1999 р., 2004 р. і 2009 р. Утворення Європейського національного фронту було ініційовано італійською крайньою правою політичною партією під назвою Нова сила і до його складу увійшли в основному маргінальні партії з декількох країн, наприклад, грецький Золотий світанок [121, с. 205].

Дещо схожим за характером та таким же маргінальним є ще одне загальноєвропейське об'єднання крайніх правих політичних партій під назвою Альянс європейських національних рухів. Цю організацію було засновано в 2009 р. в Угорщині і саме ця країна сьогодні домінує в ній. Зокрема, на даний момент Альянс очолює представник Руху за кращу Угорщину. Крім нього, до складу об'єднання входять болгарська Національна демократична партія, італійський Соціальний рух – Трикольорове полум'я, Британська національна партія та низка інших політичних сил [44].

Певний час до Альянсу європейських національних рухів належав і французький Національний фронт, проте згодом він перейшов до більш поміркованого Європейського альянсу за свободу. Останній був заснований у 2010 р. та сьогодні вважається найвпливовішим транснаціональним союзом європейських крайніх правих політичних партій. На відміну від більшості панєвропейських партій, Альянс відстоює ідеї індивідуального, а не колективного членства, що означає, що в переліку його членів відсутні політичні партії, афілійовані з даним об'єднанням, натомість є окремі особи, які входять до його складу.

Погляди об'єднання представлено у Маніфесті, центральною темою якого є зміна характеру майбутнього розвитку Європейського союзу. У документі стверджується, що інтеграція європейських держав давно відійшла від того формату, у якому вона задумувалась. Сьогодні це – процес штучного формування «єдиного європейського народу», якого не існує в реальності. У сфері політики це означає дедалі більшу централізацію влади. Суверенітет обраних на демократичних виборах національних органів влади країн-членів суттєво обмежується і прийняття важливих рішень поступово переходить виключно на рівень загальноєвропейських інституцій. Ці тенденції пришвидшуються з прийняттям кожного нового договору. Зокрема, Лісабонська угода суперечить засадничому принципу, на якому ґрунтувався Європейський Союз – ідеї субсидіарності і рівноправності незалежних партнерів, які співпрацюють між собою задля отримання взаємної вигоди [254].

Складність формування союзів крайніх правих політичних партій можна чітко простежити і на рівні Європейського Парламенту. Більшість політичних груп, утворених крайніми правими, існують лише протягом короткого періоду та характеризуються постійними конфліктами між різними політичними партіями. Оскільки у першому Європейському Парламенті, що обирався на прямих виборах, представників крайніх правих не було, історію політичних груп варто розпочинати з парламенту другого скликання. У 1984 р. була сформована Група європейських правих, яка включала у себе

французький Національний фронт (10 депутатів), грецький Національний політичний союз (1 депутат) та Італійський соціальний рух (5) депутатів. Дещо пізніше до об'єднання приєднався один депутат з північно-ірландської Юніоністської партії Ольстера. Через кількісну перевагу та значно більшу впливовість усі рішення в групі приймали представники Національного фронту, які і визначали її політичний курс [227, с. 177-178].

У парламенті наступного скликання ядро групи було збережено, але виникли деякі суперечності між потенційними її членами. Оскільки Національний фронт знову здобув 10 мандатів, Ле Пен прагнув утримати абсолютне домінування всередині групи, при цьому вважав за доречне її дещо трансформувати задля підвищення впливовості і ефективності. Саме тому він віддав перевагу співпраці з німецькою партією Республіканців, яка отримала 6 мандатів, а не збереженню членства Італійського соціального руху (4 мандати). Взаємодія обох партій у рамках цього союзу була неможливою, оскільки між ними існували значні розбіжності щодо територіального статусу Південного Тиролю. Вважаючи, що Італійський соціальний рух перебуває на межі занепаду, а також через те, що німецьку партію підтримував ще один потенційний член, представник бельгійського Фламандського блоку, Національний фронт вирішив не включати його до складу політичної групи. Новоутворена політична група отримала назву «Технічна група європейських правих» і, незважаючи на вищий рівень гомогенності всередині групи, між її членами існували постійні конфлікти. Склад об'єднання залишався нестабільним протягом усього періоду її існування, що стало на заваді її ефективності та подальшого розвитку [227, с. 178].

Протягом наступних кількох каденцій Європейського Парламенту єдиної групи, яка б об'єднала принаймні частину крайніх правих політичних партій, не існувало. Навіть незважаючи на збільшення свого представництва, Національний фронт та Фламандський блок не змогли набрати достатньо депутатів для формування окремої групи. Німецькі республіканці не здобули

жодного мандату, а Італійський соціальний рух, який було перейменовано у Національний альянс, не хотів вступати до об'єднання через те, що минулого разу його було проігноровано. Союз не видався привабливим і для Партії свободи Австрії, депутатів якого було обрано до Європейського Парламенту після вступу цієї держави до ЄС.

Після 1999 р. ситуація лише погіршилась. Через внутрішні проблеми, наслідком яких став розкол і формування Національного республіканського руху, Національний фронт отримав значно менше представництво. Однак навіть за таких умов, якби усі крайні праві політичні партії, що були на той момент представлені в парламенті, об'єднали зусилля, можна було б сформувати єдину політичну групу. Проте, як і раніше, Партія свободи Австрії не хотіла співпрацювати з іншими європейськими крайніми правими. Крім того, саме у той момент деякі крайні праві політичні партії, наприклад, Партія незалежності Об'єднаного Королівства та Ліга польських родин увійшли до іншої політичної групи під назвою Європа демократій і різноманіття.

Розуміючи важливість об'єднання зусиль хоча в якусь формальну структуру, оскільки в протилежному випадку ефективність від роботи в Європейському Парламенті наближається практично до нуля, Національний фронт почав шукати більш реалістичні варіанти формування союзів. Наслідком цього стало створення політичної групи під назвою «Технічна група незалежних членів – змішана група». Хоча її ядро формували саме крайні праві політичні партії (Національний фронт, Фламандський блок, Північна ліга), до її складу входили і представники інших політичних сил [227, с. 179]. Ця політична група проіснувала трохи більше двох років.

Вибори у 2004 р. ще більше змінили розстановку політичних сил, оскільки тепер до складу парламенту було обрано представників східноєвропейських політичних партій. Однак і цього разу не вдалось сформувати єдину групу, яка б включала якщо не всіх, то принаймні більшість крайніх правих політичних партій, що увійшли до Європейського

Парламенту. Частина з них залишилась у складі групи євроскептиків, що цього разу мала назву Група незалежності / демократії, зокрема, це – Партія незалежності Об'єднаного Королівства та Рух за Францію. Решта представників крайніх правих політичних партій вирішили вести свою парламентську діяльність у якості позафракційних [227, с. 179].

Протягом цієї ж каденції Європейського парламенту було здійснено і одну вдалу спробу сформувати окрему групу, яка б представляла власне інтереси крайніх правих політичних партій та дозволяла їм ефективно просувати свої ідеї на загальноєвропейському рівні. Після входження до складу Європейського Союзу Болгарії та Румунії і проведення в цих державах виборів, у Європейському Парламенті з'явилась ще низка представників крайніх правих, що дозволило їм набрати достатню кількість депутатів для формування окремого об'єднання. Ця група була утворена у січні 2007 р. і складалась з Національного фронту (Франція), Партії свободи Австрії, партії Велика Румунія та одного незалежного депутата від Румунії, партії Фламандський інтерес (Бельгія), болгарської Партії Атака, італійської партії Соціальна альтернатива та італійського Соціального руху – Триколірне полум'я. Однак уже за кілька місяців всередині групи виник конфлікт між двома її представниками. Алессандра Муссоліні, головаСоціальної альтернативи, висловила думку щодо необхідності вигнання румунських злочинців з Італії, що обурило румунських євродепутатів, частина з яких покинула групу. Кількість членів зменшилась і стала недостатньою для існування окремої групи, що стало причиною її розпуску уже у листопаді 2007 р.

Після виборів до Європейського Парламенту восьмого скликання у 2014 р. сподівання на формування політичної групи крайніх правих політичних партій були ще вищими. Це пояснювалось значними успіхами цих політичних сил – перші місця у своїх країнах здобули Партія свободи Австрії (майже 20% голосів виборців), Датська народна партія (27% голосів), Національний фронт у Франції (майже 25%) та ще багато інших. Однак,

ситуація повторилась. Частина крайніх правих увійшла до складу політичної групи євроскептиків під назвою Альянс за пряму демократію в Європі. Зокрема, це – Партія незалежності Об'єднаного королівства, Шведські демократи, Альтернатива за Німеччину, італійський Рух «5 зірок» тощо. Решта приєднались до інших об'єднань або залишались незалежними [246].

Проте, у 2015 р. спроби сформувати окрему групу, які особливо наполегливо здійснювались Національним фронтом, все ж, досягли успіху. Одразу після виборів було оголошено про початок переговорів, які очолила Марін Ле Пен. Однак, потрібну для формування групи кількість депутатів не вдалось назбирати до початку діяльності Європейського Парламенту, тому спочатку представники крайніх правих політичних партій діяли як незалежні. У червні 2015 р. успіху, нарешті, було досягнуто. Була утворена група під назвою Європа народів та свободи, яка складалась з 38 членів. Серед них були представники таких політичних партій як французький Національний фронт (найбільша кількість), Партія свободи Австрії, бельгійський Фламандський інтерес, італійська Північна ліга, нідерландська Партія свободи, польський Конгрес нових правих [246].

Однією з причин спроможності формування такої групи вважають, серед іншого, і те, що Національний фронт уже не висував Жана Марі Ле Пена, який був неоднозначною фігурою, мав власні погляди на доречність запрошення до об'єднання тих чи інших політичних сил і його ідеї та переконання часто ставали предметом суперечок. Незважаючи на те, що всередині цієї групи виникають конфлікти, важливим є те, що вона існує уже більше року, що є доволі тривалим періодом для політичних груп крайніх правих політичних партій. Враховуючи дедалі більше зростання електоральної привабливості цих політичних партій у своїх державах, у разі збереження єдності та стабільності, ця політична група має перспективи подальшого розвитку та зростання впливу в межах, спочатку, Європейського Парламенту, а згодом і інших загальноєвропейських інституцій, що, своєю чергою, може дозволити їм ще більшою мірою впливати на політичний

порядок денний європейських країн. Враховуючи, що ці партії схильні до відкритої підтримки Російської Федерації та політики її президента Володимира Путіна, в тому числі і щодо України, для нашої держави така ситуація може бути невигідною, а тому українським політикам і науковцям варто уважно відстежувати, як відбуватимуться ці процеси.

Таким чином, до крайніх правих політичних партій другої хвилі відносять ті, що здобули електоральну підтримку та змогли стати частиною партійно-політичних систем своїх країн після 80-х рр. XX ст. Серед них на особливу увагу заслуговують такі держави як Німеччина, Австрія та Франція. Крайні праві політичні сили мають тут тривалу історію, однак лише на межі століть вони змогли подолати маргіналізацію та отримати представництво на різних рівнях.

Найвпливовішою крайньою правою політичною партією сучасної Німеччини вважається заснована у 2013 р. Альтернатива для Німеччини. Будучи позбавленою негативних асоціацій з так званим історичним нацизмом та успішно апелюючи до проблем імміграції та глобалізації як головних викликів, що постають перед державою сьогодні, ця політична сила спромоглась досягти того, що не вдавалось іншим німецьким крайнім правим протягом десятиліть – здобути високий рівень електоральної підтримки. Серед німецьких крайніх правих на особливу увагу заслуговує і Націонал-демократична партія Німеччини. Деякі дослідники саме з нею пов’язують історію крайніх правих у цій країні загалом. У цьому є раціональне зерно, оскільки періоди її занепаду та відновлення часто ставали періодами занепаду та відновлення і інших політичних сил даної групи. Дещо менш успішною сьогодні стала партія Республіканці, яка здійснила свій електоральний прорив на початку 90-х рр. XX ст., однак і вона продовжує існувати та поки що залишається невід’ємною частиною партійно-політичної системи Німеччини. Ще одна крайня права політична партія – Німецький народний союз – теж відіграла свою роль в історії політичних сил цього

спрямування в даній країні, проте, на даний момент вона припинила своє існування.

Серед австрійських крайніх правих партій також можна виокремити очевидного лідера. Це – Партія свободи Австрії. Практично одразу ж після заснування ця політична сила стала третьою в країні і з того часу не втрачала цієї позиції, навпаки, у деякі періоди лише підвищуючи свої результати. Ця партія є єдиною з проаналізованих у даному дослідженні, яка має досвід участі у формуванні коаліції та перебування в уряді, хоча він мав неоднозначний вплив на її успішність. Сучасне становище партії було, значною мірою, здобуте завдяки особистості Йорга Хайдера, який очолював її протягом кількох десятиліть. Однак, навіть після його виходу та низки конфліктів Партія свободи Австрії змогла відновитись і сьогодні її підтримка лише збільшується. Крім неї, в сучасній Австрії існує ще дві менш відомі та популярні крайні праві політичні партії, які також беруть участь у політичному житті, а тому заслуговують на увагу – Альянс за майбутнє Австрії та Команда Штронаха за Австрію.

Характеристика крайніх правих політичних партій Франції неодмінно має розпочинатись з висвітлення історії та електоральних успіхів Національного фронту. Через специфіку французької виборчої системи і низку інших чинників, ця політична сила є менш успішною за перелічені вище, проте її вплив на політичний порядок денний не лише Франції, а й багатьох європейських держав, є беззаперечним. Маючи незначне представництво у парламенті, Національний фронт визначає публічний дискурс та є рушійною силою об’єднання крайніх правих політичних партій на загальноєвропейському рівні. Крім нього, у державі існує ще низка політичних сил даного спрямування. Найвідоміші з них дві – Національний республіканський рух, який свого часу відколовся від Національного фронту та об’єднання кількох менших крайніх правих партій під назвою Союз національних правих.

На відміну від Німеччини, Австрії та Франції, які характеризуються наявністю декількох крайніх правих політичних партій, у Швеції та Угорщині більш типовою є ситуація існування однієї домінуючої, яка зберігає вплив протягом певного часу, а потім її змінює інша, що приходить на її місце. Це не виключає можливості виникнення чи ведення активної діяльності другою, третьою та подальшими крайніми правими політичними партіями, але вони залишаються маргінальними та практично не одержують підтримки.

У Швеції такою домінуючою крайньою правою політичною партією певний час була партія Нова демократія. Саме її вважають тією політичною силою, яка змогла подолати існуюче протягом десятиліть табу на публічне обговорення проблематики імміграції та внести це питання в політичний порядок денний. Однак ця політична сила дуже швидко після заснування здобула електоральну підтримку та представництво у парламенті і виявилась неготовою використати цю можливість повною мірою. Як наслідок, вона втратила їх і поступово зійшла з політичної арени. Створену нею нішу згодом зайняла партія Шведських демократів, яка залишається впливовою і до сьогодні. Ця політична сила спромоглась не просто здобути електоральну підтримку, а стати третьою в країні, що раніше вважалось практично неможливим, враховуючи специфіку політичної ситуації в Швеції.

Першою крайньою правою політичною партією Угорщини вважається Угорська партія справедливості і життя. Її історія була дуже схожою на життєвий шлях шведської Нової демократії. Здобувши представництво надто швидко, партія, також, показала свою неспроможність ефективно діяти в таких умовах і практично одразу ж втратила підтримку. Тому сьогодні найбільш впливовою угорською крайньою правою політичною партією є Рух за кращу Угорщину. Ця партія зуміла включити до політичного порядку денного такі важливі для угорського суспільства питання як національна ідентичність та проблема ромів. Це дозволило їй здобути представництво в національних органах і рівень її підтримки також продовжує зростати.

Незважаючи на тривалу історію та окремі успішні випадки двосторонньої та багатосторонньої співпраці між собою, на загальноєвропейському рівні крайні праві політичні партії поки що не спромоглись утворити об'єднання чи союз, який дозволив би їм ефективно взаємодіяти в межах інституцій Європейського Союзу, насамперед, Європейського Парламенту. Головною причиною цього вважається специфіка ідеології крайніх правих, які, з одного боку, побоюються звинувачень у прагненнях до створення «Націоналістичного інтернаціоналу», а з іншого – зосереджуючись на своїх національних державах, часто вступають у суперечки одна з одною, в основному через різне розуміння справедливості кордонів та належності тих чи інших територій.

Разом з тим, відбулось кілька спроб заснувати ефективне об'єднання крайніх правих політичних партій. Зокрема, у різний час було створено Євронат (Європейський національний союз), Європейський національний фронт, Альянс європейських національних рухів та Європейський альянс за свободу. Відносно успішним можна вважати лише останній, який був заснований у 2010 р. та існує і досі. Невдалими були і зусилля утворити власну окрему політичну групу у Європейському Парламенті, незважаючи на широкі можливості, які б це дало крайнім правим. І до сьогодні вони розділені між двома політичними групами – прихильниками євроскептицизму та власне крайніми правими. Більшість груп останніх існували лише протягом короткого періоду та швидко розпадались внаслідок внутрішніх конфліктів. Сьогодні у Європейському Парламенті функціонує така політична група, утворена крайніми правими у 2015 р. і те, що вона змогла протриматись уже більше року, вважається величезним досягненням. Спроможність крайніх правих здобувати та зберігати електоральну підтримку, а також об'єднувати зусилля на загальноєвропейському рівні, може здійснити визначальний вплив на їх подальшу долю, що особливо важливо, враховуючи, що їх підтримка сьогодні зростає дедалі швидшими темпами.

РОЗДІЛ 5. ІДЕОЛОГІЧНИЙ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ВИМІР КРАЙНІХ ПРАВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Історія крайніх правих політичних партій в Україні бере свій відлік з років Перебудови, коли ще до розпаду Радянського Союзу тут почали створюватись політичні сили, що відкрито позиціонували себе як крайні праві. Для них більш характерним є використання термінів «націоналістичні» або «ультранаціоналістичні», аніж «крайні праві» для визначення своєї ідеологічної спрямованості. Це можна пояснити двома головними причинами. Перш за все, націоналізм як політична ідеологія історично був притаманним низці українських політичних партій, насамперед, тим, що протягом ХХ ст. виступали за відновлення державності і створення незалежної суверенної України. Найбільш активне становлення і розвиток таких партій відбувались у період між Першою та Другою світовими війнами на західних територіях. Для боротьби спочатку з польським, а згодом і більшовицьким пануванням почали формуватись різноманітні рухи та асоціації, які поступово переросли в Українську військову організацію, з 1929 р. відому під ім'ям «Організація українських націоналістів» (ОУН). Її ідеологією був так званий «інтегральний націоналізм», розроблений філософом та політичним діячем Дмитром Донцовим [4, с. 2].

Лідером організації в найактивніший період її діяльності (30-х рр. ХХ ст.) був Євген Коновалець. Для досягнення своїх цілей її членами використовувались найрізноманітніші методи, в тому числі бойкоти, саботажі, підпали, напади тощо. Це викликало занепокоєння у влади як Польщі, так і Радянського Союзу, і у 1938 р. на Є. Коновальця було здійснено успішний замах. Смерть лідера дещо дезорганізувала ОУН, поступово привівши до її розколу у 40-х рр. ХХ ст. Частина членів виступала за продовження використання насильства і терору для досягнення своєї мети. Цю групу очолив Степан Бандера, відповідно, вона отримала назву ОУН (б),

що означало «бандерівці» (спочатку в абревіатурі була літера «р» – радикальні, але більш відомою є саме зазначена назва організації). До другої групи увійшли помірковані члени ОУН, хоча і вони загалом підтримували методи та способи, що використовувались організацією, але виступали проти диктатури сили, яку приписували Степану Бандері та його послідовникам. Ця частина ОУН мала назву ОУН (п), згодом – ОУН (м), що означало, відповідно, «помірковані» та «мельниківці» за ім'ям обраного лідера Андрія Мельника.

Під час Другої світової війни частина членів обох крил Організації українських націоналістів загинула або була заарештована як представниками радянської, так і німецької влади. Решта продовжила роботу в еміграції, залишаючись активною протягом усієї другої половини XX ст. Зокрема, вони відстоювали ідеї про необхідність боротьби за незалежність України, хоча і менш радикальними методами, зосереджуючись, передусім, на пропагандистській та ідеологічній роботі. Наприкінці існування Радянського Союзу традиції ОУН були перейняті низкою організацій, а згодом і політичних партій, які почали виникати на українській території. При заснуванні вони намагались всіляко продемонструвати свій зв'язок з ОУН та позиціонувати себе як її спадкоємців, що і спонукало до активного використання термінів «націоналізм» і «ультранаціоналізм» на противагу «крайні праві» або будь-якого з можливих синонімів останнього (радикальні праві, ультраправі тощо).

Другою причиною більшої прихильності нових політичних партій даного спрямування в Україні до позиціонування себе як націоналістичних, а не крайніх правих, пов'язано з негативним сприйняттям другого з зазначених понять. В українському медіа та громадсько-політичному дискурсі крайні праві політичні партії в державах, здебільшого, характеризуються як такі, що прихильно ставляться до дій Російської Федерації та мають тісні зв'язки з Володимиром Путіним. Хоча спочатку здійснювались спроби налагодження співпраці, зокрема, з французьким Національним фронтом, Партією свободи

Австрії та іншими політичними силами і вони були частково успішними (так, у засобах масової інформації можна знайти численні згадки про комунікацію лідера ВО Свобода з лідерами зазначених політичних партій і навіть кілька візитів), наголос здійснювався саме на націоналізмі як більш зрозумілій та прийнятній для українського виборця ідеології. Після подій 2013-2014 рр. будь-яке співробітництво стало узагалі неможливим. Асоціація з такими політичними силами і належність до їх партійної сім'ї здійснила б надзвичайно негативний вплив на українських крайніх правих, а тому практично усі контакти, принаймні, публічні, було припинено.

Разом з тим, у даному дослідженні для характеристики політичних партій даної групи в Україні буде використано саме термін «крайні праві». Його переваги було детально описано у першому розділі. Крім того, застосування однакового поняття як щодо європейських політичних сил, так і щодо українських дозволить простежити їх ідеологічну та електоральну схожість та краще продемонструє місце і роль вітчизняних крайніх правих політичних партій на партійно-політичній карті сучасної Європи.

Історію політичних сил даного спрямування в Україні можна умовно розділити на два основні періоди. У перших розділах дослідження йшла мова про те, що становлення і розвиток європейських крайніх правих також відбувався у два етапи. Очевидно, що у цьому випадку маються на увазі різні часові проміжки. Перші крайні праві політичні партії в Європі виникли після Другої світової війни та перебували під впливом ідей фашизму та нацизму, які прагнули продовжувати розвивати у політичній діяльності їх прихильники. Їх електоральна успішність та вплив відрізнялись залежно від ситуації в тій чи іншій державі, але, здебільшого, вони залишались маргінальними аж до 80-х рр. XX ст., коли їм вдалось здійснити електоральний прорив у низці країн, що сприяло поширенню цих ідей і на інші регіони Європи. Відповідно, саме з цього часу бере свій відлік другий етап історії європейських крайніх правих політичних партій.

На противагу цьому, одразу після Другої світової війни вся територія України потрапила під вплив СРСР, де монопольне становище Комуністичної партії Радянського Союзу було закріплено у Конституції, що робило неможливим створення та функціонування будь-яких інших політичних партій. Переслідувались і організації, товариства, асоціації тощо, які підозрювались у відстоюванні ідей, що суперечили офіційній ідеології, що унеможливлювало активний розвиток крайнього правого руху навіть як частини громадського суспільства. Відтак, історія українських крайніх правих політичних партій бере свій відлік з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст.

Ідеї інтегрального націоналізму певний час відстоювались Спілкою української молоді, заснованої у Львові, однак усередині цієї організації досить швидко відбувся розкол і найбільш радикальні члени були з неї виключені. Натомість, вони утворили Українську націоналістичну спілку, керівником якої став Дмитро Корчинський. Це був своєрідний фан-клуб Дмитра Донцова, де обговорювались його ідеї і розроблялись плани перетворення їх у політичну платформу [4, с. 2]. Саме Д. Корчинський став засновником першої та найбільш відомої крайньої правої політичної партії того періоду – Української національної асамблеї (1990 р.). Партія одразу ж розпочала активну діяльність і привернула велику увагу громадськості та засобів масової інформації. Для українського суспільства, що тривалий час жило в умовах комуністичного режиму, такі заходи як хода вулицями Львова зі смолоскипами, вуличні демонстрації, акції протесту, що супроводжувались сутичками з поліцією тощо, були доволі незвичними та виглядали радикальними, а тому викликали інтерес.

Після початку так званого путчу у Москві партія вирішила утворити напіввійськове формування, головним завданням якого мав стати захист території України у разі будь-якої небезпеки. Воно отримало назву Українська національна самооборона, що і дало підстави для виникнення відомої абревіатури УНА-УНСО. Коли переворот зазнав невдачі і було

проголошено суверенітет України, організація не припинила своє існування, а, навпаки, продовжувала вести активну діяльність як на українській території, так і поза її межами. Зокрема, представники УНСО брали участь у військових конфліктах у Молдові та Придністров'ї, вважаючи, що це дозволить, з одного боку, здобути необхідний досвід, а з іншого – допомогти однодумцям у їх боротьбі [32].

Після здобуття незалежності Українська національна асамблея продовжувала вести звичну для неї вуличну діяльність, тепер уже закликаючи до розбудови державності на основі тих ідей та принципів, які відстоювались партією. Це широко висвітлювалось у засобах масової інформації, що сприяло впізнаваності політичної сили, однак не призвело до отримання бажаного рівня підтримки і здобуття неюочікуваних електоральних успіхів. У 1994 р. лише один представник Української національної асамблеї пройшов до Верховної Ради України за результатами виборів в одномандатному окрузі[2]. Проте, і цю підтримку не вдалось зберегти. Зростала міжпартійна конкуренція, громадськість поступово почала звикати до наявності альтернативних політичних партій та ідеологій, вулична діяльність, навіть радикальна, перестала дивувати і викликати інтерес.

Негативний вплив на електоральну успішність Української національної асамблеї здійснило позбавлення партії офіційної реєстрації у 1995 р. Це не вплинуло на активність партії та її прагнення здобути парламентське представництво. Політична сила продовжувала використовувати звичні для неї методи діяльності, разом з тим намагаючись повернути легітимність через відновлення своєї реєстрації. Цього вдалось досягти напередодні парламентських виборів 1998 р., проте, Українська національна асамблея не змогла не лише збільшити, а й зберегти представництво у парламенті через внутрішньопартійні конфлікти. Їх наслідком став розкол і вихід Дмитра Корчинського та низки інших найбільш радикально налаштованих політиків. Як наслідок, жоден представник партії

не здобув перемоги в одномандатному окрузі, а за її виборчий список проголосувало лише 0,39% виборців [32].

Незважаючи на низький результат, Українська національна асамблея і надалі продовжила існувати та вести порівняно активну діяльність. Це, зокрема, стосувалось Української національної самооборони, яка регулярно брала участь у найрізноманітніших акціях протесту, що виникали по всій державі, і була схильною до використання під час їх проведення насильства та провокацій сутичок з поліцією. Так, партія потрапила до організаційного ядра під час акцій «Україна без Кучми» у 2000-2001 рр. та Помаранчевої революції 2004 р.

Проте, надзвичайно високий рівень впізнаваності Української національної асамблеї не призвів до здобуття електорального успіху і в подальшому. Підтримка залишалась дуже низькою. Зокрема, у 2002 р. за партію проголосувало лише 0,04% виборців. Після цього партія здійснила низку спроб об'єднати зусилля з іншими максимально близькими в ідеологічному плані українськими крайніми правими політичними рухами та організаціями, але і це не принесло бажаного результату. Напередодні парламентських виборів у 2006 р. Українська національна асамблея вела переговори з Українською консервативною партією про перспективи формування єдиного виборчого списку, однак вони завершились невдачею. Виборчий блок сформовано не було і партія була змушена піти на вибори самостійно, отримавши 0,06% голосів [32]. У виборах 2007 р. Українська національна асамблея участі не брала.

Ще однією відомою українською крайньою правою політичною партією, яка розпочала свою діяльність на початку 90-х рр. XX ст., був Конгрес українських націоналістів. Ця політична сила була створена у 1992 р. і позиціонувала себе як правонаступницю радикальної Організації українських націоналістів, яка функціонувала в часи Другої світової війни і про яку мова йшла вище. Така ідентифікація стала можливою, в тому числі, тому, що у цей період до України повернулась Ярослава Стецько, дружина

одного з відомих лідерів ОУН та УПА, яка і очолила новостворену партію та займала цю посаду до 2003 р.

На відміну від Української національної асамблеї, Конгрес українських націоналістів діяв менш радикальними методами. Зокрема, йому практично не притаманною була участь у вуличних акціях та маніфестаціях, особливо тих, що супроводжувались застосуванням насильства. Це вважають одною з причин, чому ця партія була більш електорально успішною, аніж Українська національна асамблея, принаймні на початку своєї діяльності. Вона більш позитивно сприймалась виборцями, які поділяли ідеї українських крайніх правих, але були дещо налякані надмірною радикалізацією Української національної асамблеї. Уже у 1994 р. п'ятьох її представників було обрано до Верховної Ради України в мажоритарних округах. Після здобуття українського громадянства Ярославою Стецько, вона взяла участь у дострокових виборів і також стала депутатом парламенту [32].

Однак, як і більшості крайніх правих політичних партій, Конгресу українських націоналістів було складно зберегти отриману підтримку. Однією з головних причин, що призвели до падіння електоральної привабливості, дослідники називають вік її членів. З одного боку, ця політична сила виглядала найбільш поміркованою серед інших українських крайніх правих, що привертало увагу громадськості. Проте, головним ядром електорату партій даного спрямування в Україні була, насамперед, молодь. Конгрес українських націоналістів, на відміну від Української національної асамблеї та ВО Свобода, не спромігся мобілізувати цю соціально-демографічну групу та переконати її у тому, що він може адекватно діяти в умовах динамічного розвитку української політичної системи, яка потребувала рішучих дій і швидкого прийняття політичних рішень. Дана політична сила сприймалась, скоріше, як ностальгійне об'єднання колишніх активних громадських діячів, які намагались всіляко протистояти радянській системі і боролись за незалежність України, а згодом сформували власну політичну силу. До них ставились з повагою та вдячністю, проте, не довіряли

їм здійснення необхідних суспільних трансформацій, що і позначилось на кількості здобути голосів.

Розуміючи ситуацію та належно оцінюючи свій потенціал, у 1998 р. Конгрес українських націоналістів прийняв рішення брати участь у виборах не самостійно, а у складі виборчого блоку з ідеологічно близькими політичними партіями. Це об'єднання отримало назву «Національний фронт» і до нього увійшли Українська республіканська партія і Українська консервативна республіканська партія. Партійний список Національного фронту отримав 2,71% голосів, що не дозволило йому подолати передвиборчий бар'єр. Шість депутатів від цього виборчого блоку було обрано в одномандатних виборчих округах, троє з яких були представниками Конгресу українських націоналістів, в тому числі і Ярослава Стецько [2]. Дане об'єднання було створено виключно з метою потрапляння до парламенту, а тому воно доволі швидко припинило своє існування.

Більш результативною стала співпраця у 2002 р. з блоком партій «Наша Україна», куди увійшов і Конгрес українських націоналістів. На той момент це було найбільш рейтингове об'єднання, яке зайняло перше місце на парламентських виборах, отримавши майже 24% голосів. Відповідно, деяке представництво здобув і Конгрес українських націоналістів – три мандати. Участь у цьому союзі тривала трохи довше. Зокрема, у 2006 р. партія знову увійшла до виборчого блоку «Наша Україна», який одержав майже 14% голосів на парламентських виборах. Представництво Конгресу українських націоналістів залишилось на тому ж рівні – партією було отримано три депутатські мандати. Проте, уже наступного року проти голови політичної сили Олексія Івченка було відкрито кримінальну справу за звинуваченням у зловживанні службовим становищем та розкраданні державного майна. Як наслідок, його було виключено з виборчого списку, який формувався для участі у позачергових парламентських виборах 2007 р. Спочатку Конгрес українських націоналістів ще залишався у блоці, але за два місяці до виборів

вийшов з нього, незабаром оголосивши про рішення не висувати своїх кандидатів узагалі [32].

До українських крайніх правих політичних партій, які розпочали свою діяльність під час першого етапу історії політичних сил даного ідеологічного спрямування, слід віднести і Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Саме ця партія вважаєтьсянайбільш успішною протягом обох періодів функціонування крайніх правих в Україні, незважаючи на те, що на даний час вона дещо втратила свою популярність. Історія Свободи розпочинається ще з 1991 р., коли на основі групи організацій націоналістичного спрямування у Львові було утворено Соціал-національну партію України. Деякий час партія не змогла офіційно зареєструватись і функціонувала як громадсько-політичне об'єднання, аж поки не досягла цієї мети у 1995 р. Серед засновників політичної сили був і Олег Тягнибок, який сьогодні очолює ВО «Свобода». Від двох інших крайніх правих політичних партій, проаналізованих вище, Соціал-національна партія України відрізнялась тим, що вона найбільш відверто заявляла про свою прихильність до неонацистської ідеології, відкрито використовувала відповідні символи та терміни (це проявилось навіть у назві політичної сили). За обраним форматом діяльності партія наближалась до Української національної асамблеї, віддаючи перевагу проведенню численних вуличних акцій та масових демонстрацій, в тому числі і таких, що супроводжувались сутичками з поліцією [32].

Проте, як і у випадку з Українською національною асамблеєю, завдяки активній діяльності Соціал-національна партія України здобула впізнаваність громадськості, однак не змогла перетворити її у бажаний рівень електоральної підтримки. Партія вперше взяла участь у виборах до Верховної Ради України у 1998 р. За партійний список проголосувало лише 0,16% виборців. Одного з висунутих кандидатів – лідера політичної сили Олега Тягнибока – було обрано в одномандатному виборчому окрузі [2].

Хоча після виборів 1998 р. Соціал-націоналістична партія України здобула парламентське представництво, що, враховуючи, що це була її перша спроба, можна вважати успіхом, електоральні результати були значно нижчими за очікувані. Це змусило Соціал-національну партію України переглянути стратегію своєї діяльності. Головною причиною низького рівня підтримки було визнано її надмірну радикальність. Відповідно, було проведено реорганізацію всередині самої політичної сили та дещо пом'якшено її риторику. Відбулись і зміни в методах діяльності. Хоча Свобода продовжувала традиційну для неї практику вуличних протестів і акцій, було здійснено спробу додати і більш помірковані інструменти, які б дозволили політичній силі розширити коло своїх прихильників.

Процес реорганізації та перегляду цінностей і пріоритетів тривав доволі довго і у 2002 р. партія як окремий політичний суб'єкт не взяла участі у виборах до парламенту. Голова політичної сили Олег Тягнибок, який на той момент був депутатом Верховної Ради України, був висунутий виборчим блоком «Наша Україна» в одномандатному виборчому окрузі як безпартійний і зберіг свій депутатський мандат. Продовженням трансформації партії стало і її зовнішнє оновлення. У 2004 р. відбувся з'їзд політичної сили, де її було перейменовано на Всеукраїнське об'єднання «Свобода» – назва, яку вона носить і до сьогодні. На посаду голови було обрано Олега Тягнибока, який уже мав тривалий досвід політичної та парламентської діяльності і був депутатом Верховної Ради України [32]. При цьому, реформування стосувалось виключно зовнішніх атрибутів партії та було спрямоване, насамперед, на формування репутації легітимної політичної сили, спроможної діяти в межах закону та існуючих правил гри і стати частиною партійно-політичної системи України. Трансформації не торкнулись базових цінностей та принципів партії, що дозволило їй одночасно зберегти наявних прихильників та поступово здобувати нових.

У перші роки після зміни назви та іміджу оновлення партії не принесло бажаних електоральних результатів. На виборах до Верховної Ради України у 2006 р. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» отримало лише 0,36% голосів виборців, а у 2007 р. – 0,76%. Проте, перші ознаки майбутнього зростання підтримки уже були присутні на локальному рівні, передусім у західноукраїнських областях, де кількість голосів, відданих за партію, поступово збільшувалась. Це і стало передумовою для здійснення Свободою електорального прориву у 2009 р. Того року на позачергових виборах до Тернопільської обласної ради партія одержала майже 35% голосів. На місцевих виборах по всій країні у 2010 р. представники партії здобули ще вищу підтримку по всій країні. Зокрема, від неї було обрано 62 міських, сільських і селищних голів, серед яких був і голова одного обласного центру (м. Тернопіль), а також 2280 депутатів місцевих рад різного рівня [2].

Відтак, під час першого етапу розвитку крайніх правих політичних партій в сучасній Україні, який розпочався у 90-х рр. XX ст. і тривав до середини 2000-х рр., було засновано три політичні сили – Українську національну асамблею, Конгрес українських націоналістів та Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Усі три політичні партії можуть безперечно бути віднесеними до крайніх правих. Детальніше про їх ідеологію мова буде йти нижче, але варто зазначити, що у їх партійних документах та риториці були присутніми головні характеристики цієї системи цінностей, виокремлені К. Мудде – нативізм, авторитаризм та популізм.

Однією з спільних ознак українських крайніх правих політичних партій першого періоду була їх маргінальність. Незважаючи на деякі електоральні успіхи у перші роки після здобуття незалежності, усі ці політичні сили доволі швидко втратили здобуте представництво в органах державної влади та місцевого самоврядування. Головна причина, що зумовила таке падіння підтримки Української національної асамблеї, полягала у тому, що ця партія

віддавала абсолютну перевагу радикальним методам, які передбачали проведення численних вуличних заходів, часто із застосуванням насильства. З цієї ж причини довгий час не змогла закріпитись у партійно-політичній системі України і ВО Свобода. Тому, пропагуючи ідеї, які були популярними серед громадськості у перші роки після здобуття незалежності, обидві політичні партії не змогли перетворити їх у бажаний рівень електоральної підтримки. Підтримуючи ці цінності та заклики, виборці не були готовими голосувати за них, оскільки вважали дані політичні сили не спроможними до парламентської діяльності, яка потребує зовсім інших навичок та вмінь – здійснення рутинної роботи над втіленням своїх програмних цілей у життя, ведення переговорів, іноді тривалих, пошук компромісів, формування коаліцій тощо.

Ця причина значно меншою мірою стосується Конгресу українських націоналістів. На відміну від інших двох вищезазначених партій, ця політична сила не мала репутації радикальної вуличної організації. Проте, і вона відчувала труднощі у здобутті та збереженні електоральної підтримки. Головною причиною цього вважають поважний вік її членів, що розглядалось як ознака відсутності необхідної енергійності і, відповідно, неспроможності вести активну діяльність для втілення своїх цілей в життя. Як наслідок, партія не змогла привабити молодь, яка, зазвичай і формує ядро підтримки крайніх правих політичних партій. Однак, незважаючи на це, партія була найбільш успішною на початку своєї діяльності, хоча згодом поступилась ВО Свобода.

Тобто, після короткого періоду високої електоральної підтримки та здобуття певного представництва в органах державної влади та місцевого самоврядування, крайні праві політичні партії в Україні загалом залишались маргінальними протягом першого етапу своєї історії. Рівень електоральної підтримки в більшості випадків навіть не досягав 1%. Спроби об’єднатись

між собою не були успішними. Дещо кращими були результати, якщо такі союзи формувались з іншими політичними силами, проте, і тут вони не були достатніми та часто базувались на тому, що крайні праві долучались до значно сильнішого партнера, як, зокрема, Конгрес українських націоналістів до виборчого блоку «Наша Україна».

Разом з тим, крайні праві політичні партії залишались активними протягом усього першого періоду своєї історії, зосереджуючи основну увагу на організації та проведенні вуличних протестів. Будучи політично маргінальними, вони формували основу для антиурядових рухів на національному та локальному рівнях, зокрема, взяли участь у двох найважливіших протестних подіях початку 2000-х рр. – Україна без Кучми та Помаранчева революція. Це дозволило їм зберігати увагу своїх прихильників та залишатись впізнаваними серед решти громадськості.

На початку 2000-х рр. крайні праві політичні партії в Україні вступили в кризовий період. Частина з них була змушена обмежити свою участь у виборах. Так, наприклад, у 2007 р. у них не взяли участі ані Українська національна асамблея, ані Конгрес українських націоналістів. Електорально активною залишалась лише партія Свобода, що і стало підґрунтям для здійснення нею електорального прориву.

Ситуація змінилась на початку другого десятиліття XXI ст., коли і розпочався другий етап історії крайніх правих політичних партій в Україні. Деякі дослідники прямо пов’язують його настання з обранням на пост президента Віктора Януковича у 2010 р. Особистість цього політика була дуже контроверсійною, оскільки саме він розглядався як головний «ворог» під час Помаранчевої революції 2004 р. та низки інших локальних протестів протягом першої половини 2000-х рр. Хвилі незгоди почали виникати і цього разу. Чимало рішень влади, особливо пов’язаних з національною ідентичністю та суверенітетом (мовні, освітні, зовнішньополітичні тощо),

знову викликали громадський спротив. З кожним місяцем перебування В. Януковича при владі зростало незадоволення діями не лише його адміністрації, Кабінету міністрів України чи Верховної Ради України, а й так званої «офіційної опозиції». Вона почала розглядатись як надто слабка для створення справжньої противаги режиму, а відтак, неспроможна захистити права та інтереси народу. Як наслідок, у суспільстві поступово формувався запит на більш радикальні дії, які не могли бути здійсненими парламентською опозицією, що і дало поштовх активізації крайніх правих політичних партій в Україні.

Першою ознакою відновлення крайніх правих стала підтримка, здобута партією Свобода на місцевих виборах у 2010 р. У 2012 р. цей успіх вдалось поширити на всю країну, коли на виборах до Верховної Ради України ця політична сила неочікувано отримала більш ніж 10% голосів та здобула декілька перемог в одномандатних округах. Як наслідок, їй вдалось делегувати більше 30 представників до українського парламенту[2]. Цей результат продемонстрував, що в громадськості уже сформувалась готовність не лише підтримувати протести та відкрито схвалювати ідеї крайніх правих, але й, власне, віддавати за них свій голос на виборах різного рівня, чого і не вистачало цим політичним силам раніше для подолання маргіналізації та повноцінного входження до партійно-політичної системи України.

Успіх Свободи став першим та єдиним для крайніх правих політичних партій в Україні. З того часу жодна інша крайня права політична сила не змогла ані повторити, ані перевищити отримані нею результати. Здобуття парламентського представництва дозволило партії використати механізм законодавчої роботи для просування своїх ідей. Її депутати були відносно активними у розробці та внесенні нових законодавчих актів, хоча, будучи в опозиції, практично не мали можливостей для їх прийняття. Детальніше про це мова піде далі. Водночас, продовжувалось використання і стратегії

вуличних дій. Партія і надалі активно організовувала та проводила різноманітні протестні акції, що дозволило їй зберегти основне ядро своїх прихильників, в той час як нових, більш поміркованих, вдавалось привабити завдяки роботі в межах представницьких органів влади державного і місцевого рівнів.

Активізація крайнього правого політичного руху торкнулась і двох інших політичних сил. Конгрес українських націоналістів і далі продовжував брати участь у блоці «Наша Україна», який, проте, стрімко втрачав популярність. Як наслідок, за спільний виборчий список, до якого входили і представники Конгресу, проголосувало всього 1,11% виборців. Українська національна асамблея у 2012 р. зробила ще одну спробу перекласти свою впізнаваність в електоральний результат, але і вона не завершилась успішно. Виборчий список партії одержав лише 0,08% голосів [2].Електоральні невдачі і цього разу не стали на заваді активній діяльності політичної сили, хоча і поза органами влади будь-якого рівня. Зокрема, члени партії, насамперед активісти Української національної самооборони, долучились до ядра протестних акцій, кінця 2013 – початку 2014 рр., відомих як «Революція гідності». У той час сформувалась певна цілісна група з представників різноманітних націоналістичних та крайніх правих рухів і організацій, які мали власне бачення цілей Євромайдану та подальшого розвитку подій, відмінне від того, що пропонували та всіляко просували діючі політики, особливо представники так званої офіційної опозиції. Зокрема, вони виступали категорично проти будь-яких спроб пошуку компромісів з тогочасною владою, вважаючи що протестні акції можуть завершитись лише повною зміною режиму. Ця група згодом одержала назву «Правий сектор».

Таблиця 5.1.

Результати виборів до Верховної Ради України (крайні праві) [2]

Рік	УНА-УНСО		КУН		ВО Свобода**		Правий сектор	
	Виборчий список % голосів (мандатів)	Одномандатні округи*, мандатів	Виборчий список % голосів (мандатів)	Одномандатні округи*, мандатів	Виборчий список % голосів (мандатів)	Одномандатні округи*, мандатів	Виборчий список % голосів (мандатів)	Одномандатні округи*, мандатів
1998	0,39% (0)	0	2,71%*** (0)	3	0.16%*** (0)	1	---	---
2002	0.04% (0)	1	23,57%*** (1)	1	---	---	---	---
2006	0.06% (0)	не провод.	13.95%*** (3)	не провод.	0.36% (0)	не провод.	---	не провод.
2007	---	не провод.	---	не провод.	0.76% (0)	не провод.	---	не провод.
2012	0.08% (0)	0	1,11%**** (0)	0	10.44% (0)	12	---	---
2014	---	---	0,05% (0)	0	4.71% (0)	6	1,80% (0)	1

Примітки
* Тут враховуються як кандидати, які висувались партією, так і ті, які йшли шляхом самовисування, але зазначали партійність
** До 2004 р. – Соціал-національна партія України
*** У складі об'єднання «Національний фронт»
**** Результат за виборчий список блоку «Наша Україна», до якого було включено кандидатів від Конгресу українських націоналістів
***** У складі виборчого блоку «Менше слів»

Після відставки Віктора Януковича з поста Президента України і поступового припинення активних протестів на Євромайдані, представники Правого сектору, серед яких було багато членів Української національної самооборони, взяли участь у низці вуличних акцій по всій території країни. Ці заходи були, здебільшого, досить радикальними та супроводжувались бійками, підпалами, руйнуванням і т.д. Після початку збройного конфлікту на сході України, Правий сектор сформував власні добровільні батальйони, які взяли участь у боротьбі на конфліктних територіях. Доволі швидко вони здобули репутацію найбільш активних та самовідданих військових, хоча відбулась і низка скандалів, пов'язаних, насамперед, з їх прагненням

залишатись максимально автономними і незалежними від Міністерства оборони України.

Усі ці події призвели до дедалі більшої інтеграції членів Правого сектору між собою, що мало своїм наслідком утворення нової політичної партії на базі різних організацій. Це офіційно відбулось у березні 2014 р. і, оскільки значну частину членів майбутньої політичної сили становили представники Української національної самооборони, було вирішено, що партія утвориться на базі Української національної асамблеї шляхом перейменування останньої у Правий сектор. Відтак, формально датою реєстрації Правого сектору є 1997 р. (коли Українська національна асамблея повернула собі право вести партійну діяльність після кількарічної заборони), однак цю партію слід відносити саме до другого етапу історії крайніх правих політичних партій в Україні та вважати «новою» [1].

З таким рішенням не погодилась частина членів Української національної асамблеї, в тому числі і її колишнє керівництво, яке не вступило до Правого сектору та продовжувало вести самостійну діяльність. Голова партії Юрій Шухевич взяв участь у позачергових парламентських виборах 2014 р. у складі виборчого списку Радикальної партії Олега Ляшка, але продовжив роботу над формуванням нової політичної сили, яка б замінила Українську національну асамблею. Цієї мети було досягнуто на початку 2015 р., коли було утворено політичну партію «УНА-УНСО», офіційна реєстрація якої відбулась у серпні 2015 р. [8].

Тобто, однією з основних характеристик другого етапу розвитку крайніх правих політичних партій в Україні є те, що нові партії виникали на базі уже існуючих. Враховуючи, що події Революції гідності, анексія Криму і початок збройного конфлікту на сході України сприяли зростанню популярності тих ідей, які традиційно пропагувались і відстоювались крайніми правими політичними партіями, цей феномен заслуговує на особливу увагу. Для його вивчення варто детальніше проаналізувати ті

трансформації в українській партійно-політичній системі, які відбулись протягом кількох останніх років.

З метою виконання цього завдання необхідно вивчити специфіку тих політичних партій, які з'явились в Україні під час та після Революції гідності (після лютого 2014 р.). Очевидно, що при цьому не можна врахувати усі зміни, які відбулись протягом останніх років, оскільки практика показує, що вони здебільшого відбуваються тоді, коли правляча партія втрачає популярність та змушена проводити ребрендинг задля збереження електоральної підтримки. Цьому сприяє і законодавство Україні, в якому присутні вимоги щодо «віку» політичних партій. Приміром, для того щоб взяти участь у виборах, партія мала існувати протягом певного часу чи бути заснованою до чітко вказаної дати. При цьому, ці партії не схильні відображати свою справжню ідеологію у своїх назвах, натомість обираючи більш загальні і зрозумілі виборцям поняття як «ліберальний» чи «центристський». Тому до даного дослідження будуть включені, передусім, ті політичні сили, заснування яких відбулось після зазначеної вище початкової дати.

Відповідно до даних Міністерства юстиції України, за період з лютого 2014 р. до грудня 2015 р. було створено 115 політичних партій[8]. Більшість з них не мають власного веб-сайту, сторінки у соціальних мережах, блогу чи будь-якого іншого відкритого джерела, з якого можна було б отримати інформацію про їх мету та ідеологію. Єдине, де таку інформацію хоча б частково можна знайти, це їх передвиборчі програми у випадку, якщо вони брали участь у виборах. З 115 політичних партій, які були обрані для цього дослідження, про 69 немає жодної інформації у відкритому доступі, а також вони поки що не брали участі у виборах, а тому провести вивчення їх діяльності та ціннісних засад на предмет належності до групи крайніх правих політичних партій неможливо.

Відтак, детальний аналіз можна було провести лише стосовно 46 з 115 політичних партій, утворених в Україні після лютого 2014 р. Було вивчено їх

веб-сторінки чи інші засоби комунікації з виборцями, які партії застосовували, а також наявні програмні документи, в тому числі передвиборчі програми. З усіх партій особливу увагу привернули дві, оскільки в проаналізованих джерелах було знайдено певні ідеї та цінності, які могли б стати основою для віднесення їх до крайніх правих політичних партій.

Першою з цих політичних сил є партія «5.10». Вона має одне чітко виражене завдання – повна реорганізація податкової системи України та збереження лише двох основних податків (5% на операції продажу та 10% єдиний соціальний внесок). У цьому контексті вона дещо наближається до багатьох інших крайніх правих політичних партій в деяких країнах Європи (насамперед, скандинавських), які також на початку своєї діяльності зосереджувались на несправедливості податкової системи та виступали за її радикальну трансформацію. Водночас, жодних інших питань чи тез, які б наближали партію 5.10 до крайніх правих, виявлено не було, що дає підстави стверджувати, що її не можна відносити до даної групи політичних партій [26].

Інша політична сила, що теж перебуває на межі, це партія «Право народу». Її програма надзвичайно коротка і складається з п’яти пунктів, кожен обсягом по 1-2 речення. Це обмежує можливість глибоко проаналізувати сутність її ідеології, однак деякі висновки, все ж, можна зробити. Основою моральності та підставою для прийняття будь-яких рішень партія вважає релігію. До свого складу вона готова приймати лише українців за духом, незалежно від їх офіційного громадянства. Дещо більше деталей можна знайти у ще одному документі, представленому на веб-сторінці партії – Стратегії розвитку України до 2020 р. У ній можна знайти низку ідей, характерних для крайніх правих політичних партій. зокрема, партія вимагає, щоб усі, хто претендує на будь-яку державну допомогу чи субсидію, перед тим здавали іспит з української мови та історії, і лише успішний результат міг би стати основою для їх одержання. Усі інвестиції, які здійснюють

фонди, що працюють в системі соціального забезпечення, мають відбуватись лише в українські підприємства [29]. Разом з тим, у кількох доступних програмних документах партії зазначені вище прояви нативізму є єдиною ознакою можливої належності Права народу до крайніх правих політичних партій, що, знову ж таки, не дає достатньо підстав для включення її до цієї групи.

Відтак, гіпотеза про те, що події останніх років не просто сприяли активізації уже існуючих крайніх правих політичних партій, а стали основою для виникнення нових, які б відстоювали ці цінності та принципи, не підтвердилась. Незважаючи на радикалізацію електоральних преференцій в Україні, новоутворені політичні партії не прагнуть ідентифікувати себе саме як крайніх правих і до цієї групи відносяться лише ті нові політичні сили, які виникли на основі уже існуючих.

Рівень електоральної успішності крайніх правих політичних партій сьогодні залишається доволі низьким. У 2014 р. виборчий список Конгресу українських націоналістів здобув 0,05% і жоден з висунутих партією кандидатів не спромігся здобути перемогу в одномандатному виборчому окрузі. Зменшився рівень електоральної підтримки і ВО Свобода. Партія не змогла подолати п’ятивідсотковий бар’єр, здобувши лише 4,71%, однак шість її представників стали депутатами Верховної Ради України в одномандатних округах. Виборчий список Правого сектору також отримав значно нижчу підтримку, аніж очікувалось – лише 1,8% голосів. Проте, лідер партії Дмитро Ярош був обраний в одномандатному виборчому окрузі. УНА-УНСО була утворена уже після виборів [2].

Разом з тим, важливою характеристикою крайніх правих політичних партій в Україні є їх відносна ідеологічна стабільність. Відстоюючи з самого початку свого існування цінності, які можна вважати крайніми правими, усі зазначені партії практично не відступали від своїх позицій. Деяке пом’якшення риторики чи висловлювань також було, скоріше, зовнішнім і не зачіпало основних ідейно-ціннісних засад, на яких базувалась діяльність

політичних партій. Для підтвердження цієї тези варто детальніше проаналізувати програмні документи, представлені кожною з українських крайніх правих політичних партій.

Ідеологічні засади Конгресу українських націоналістів викладено у його програмі, представленій на веб-сайті партії. Документ датований 2011 р., однак не зазначено, чи у цей рік було завершено роботу над програмою та офіційно затверджено її, чи ця дата стосується виключно моменту технічного розміщення документу на сайті. У документі чітко простежуються елементи нативізму, у той час як прояви популізму та авторитаризму присутні дещо меншою мірою.

На самому початку програми партія проголошує свою відданість ідеям українського націоналізму, який ґрунтується на християнських цінностях і вірі в українську національну ідею. Нація розглядається як об'єднання людей із спільним етнічним походженням, територією проживання, історією, мовою, культурою та історичною місією. У такому розумінні нація є найвищою формою організації людських спільнот. Україна, стверджується у програмі, сьогодні проходить процес самоідентифікації себе як нації. Успішне його завершення стане передумовою для подальшого активного розвитку народу і держави. Нація є носієм національної ідеї, яка виражає її стратегічну мету, зображуючи бажану картину майбутнього [23].

У програмі висловлюється різка критика прагнень деяких політичних сил представляти українську націю як частину слов'янства та будувати українську національну ідею на підставі розуміння важливості слов'янської єдності і спільної ідентичності чи, тим більше, принципів космополітизму, оскільки вони є небезпечними для України. Натомість, партія стверджує, що справді українською може вважатись лише та національна ідея, у якій визначальна роль відводиться саме українському етносу як цілісному та самодостатньому утворенню. Нація є єдиним джерелом влади в державі. Створення сильної та незалежної української держави може бути досягнуто виключно самими українцями. Це означає, що влада повинна приділяти

значно більше уваги розвитку власного інтелектуального, економічного та військового потенціалу. Усі обрані посадові особи та представницькі інституції будь-якого рівня покликані максимально повно відображати інтереси народу, бути відданими українській національній ідеї та керуватись виключно нею у прийнятті будь-яких рішень [23].

На відміну від європейських крайніх правих політичних партій, Конгресу українських націоналістів не притаманна антисистемність. Навпаки, партія позитивно ставиться до ідеї співпраці між різними політичними партіями всередині країни та поза нею, однак лише у тому випадку, якщо їх головною і єдиною метою стане побудова нового справедливого суспільного устрою, де головним суб'єктом буде українська нація. До переліку таких потенційних партнерів партія відносить усі українські політичні партії, громадські організації та окремих патріотів України, які ставлять собі за мету відродження і розбудову Української Держави. Серед можливих зовнішніх партнерів – представники діаспори та інших народів світу, які також розуміють і підтримують цю ідею [23].

Підтримка українців та українськості вважається однією з центральних функцій влади. Це передбачає, в тому числі, створення потрібних умов для повернення в Україну усіх етнічних українців та їх родин, яких було насильно депортовано в часи комуністичного режиму. При цьому, необхідно домагатись належних компенсацій для цих людей, які зобов'язаний надати уряд Російської Федерації. Ті українці, які проживають за кордоном і приймуть рішення залишатисьтам надалі, мають всіляко підтримуватись українською владою. Вона має ретельно стежити за тим, щоб вони могли повною мірою отримувати усі ті права і привілеї, які гарантуються національним меншинам у міжнародному законодавстві. Зокрема, вони повинні мати можливість вільно спілкуватись та отримувати освіту рідною мовою, зберігати свою культуру і релігію, мати та видавати українські книги тощо [23].

Належне забезпечення прав і свобод національних меншин має відбуватись і в Україні. Будь-які етнічні групи, що проживають на її території, повинні мати можливість для збереження важливих для них цінностей та звичаїв. Проте, така підтримка може стосуватись виключно тих меншин, які визнають українську державність і не проявляють ворожості до української мови, культури та історії. У випадку, якщо така ворожість є очевидною, необхідно розуміти, що права національних меншин не повинні мати жодних переваг перед правами української нації і саме такий принцип має бути покладений в основу прийняття будь-яких рішень [23].

В економічній сфері Конгрес українських націоналістів виступає за впровадження моделі соціальної економіки. Кожна людина повинна мати гарантоване робоче місце та прийнятний рівень добробуту, який забезпечується встановленням мінімального рівня заробітних плат та усіх форм соціальних виплат – стипендій, пенсій, соціальної допомоги тощо. Для допомоги тим, хто цього потребує, має бути створена ефективна система субсидій, матеріальної допомоги на дітей та інших соціальних програм. Людина, яка потрапила у важку ситуацію через хворобу, не може бути покинута напризволяще. Тобто, загалом ідеї Конгресу українських націоналістів відповідають у соціально-економічній сфері відповідають, скоріше, цінностям правої, а не крайньої правої ідеології. Зокрема, тут відсутній шовінізм у сфері соціальної політики, який домінує у програмах переважної більшості європейських крайніх політичних партій. На відміну від них, українська політична сила не розглядає громадянство чи національність в якості критерію надання соціальної допомоги чи будь-якої іншої форми державної підтримки [23].

Натомість, інші погляди на економічну галузь значно більше відповідають традиційним для крайніх правих ідеям і цінностям. Конгрес українських націоналістів наголошує, що він виступає за недоторканність приватної власності і здорову конкуренцію, але при цьому вважає, що державна і суспільства перевага та підтримка мають надаватись виключно

вітчизняному виробнику. Детального роз'яснення, що конкретно партія вкладає у розуміння цього, у програмі немає. Зазначається лише, що у стратегічних для економіки України галузях іноземне домінування повинно бути повністю виключене. Певна увага приділяється лише розвитку аграрного сектору, який відноситься до переліку особливо важливих сфер. Зокрема, стверджується, що українські селяни мають отримувати податкові пільги та пільгові кредити, оскільки сільське господарство є стратегічною для України галуззю економіки[23].

Важливою темою, присутньою у програмі, є національна безпека. Вона розглядається у кількох аспектах – військовому, державному, економічному, соціальному, екологічному та інформаційному – і стверджується, що гарантувати безпеку можна лише через комплексну роботу у всіх цих сферах. Військова безпека має забезпечуватись через проведення реформи Збройних сил. Традиційно для крайніх правих партія говорить про необхідність підвищення боєздатності армії, її кращого оснащення, підвищення престижу, належного соціального забезпечення військових. Військова служба повинна виконувати ще одну важливу місію – здійснення патріотичного виховання молоді [23].

У зовнішній політиці основою для прийняття будь-яких рішень має бути виключно національний інтерес. Це означає, що пріоритет повинен надаватись співпраці з тими державами, які визнають і поважають незалежність України. Партнерські відносини можуть будуватись і з усіма іншими, і до цього необхідно прагнути, проте, на першому місці завжди мають залишатись виключно українські національні інтереси. Це передбачає, в тому числі виведення з України Чорноморського флоту (документ створювався ще до анексії Криму та початку збройного конфлікту на сході України) [23].

Належна увага приділяється і інформаційній політиці, яка також є невід'ємною складовою системи національної безпеки держави. Вона має проявлятись і в таких рішеннях як заміна діючого зразка громадянського

паспорта, в який слід внести графу «національність» та заповнювати виключно українською мовою (виключити рубрики російською). Влада має надавати пріоритетне значення виданню україномовних книг, преси, створення телевізійної, кінематографічної та іншої продукції. Це важливо не лише для збереження та посилення ролі української мови, а й для формування національної ідентичності, оскільки через ці продукти пропагуватимуться українські традиції та цінності. Медіа, які поширюють російську пропаганду та провокують міжрелігійні чи міжетнічні конфлікти, мають бути позбавлені права на функціонування на території України. Патріотичному вихованню молоді повинна сприяти і освіта, якість якої повинна підвищитись, а напрями підготовки переглянутись. Повну державну підтримку має одержувати і українська культура як головний чинник консолідації національної спільноти [23].

Загалом, цю програму можна вважати доволі схожою на типові програми європейських крайніх правих політичних партій. Тут також велика увага приділяється національній ідентичності та національній державі, робиться наголос на важливості збереження української культури і традицій, захисту сім'ї і громади, гарантування безпеки народу. Певною мірою у ній присутнє і розмежування «свій – чужий», яке рідко зустрічається у програмних документах українських крайніх правих. Хоча тут немає чіткої персоніфікації цього «ворога» і уособлення його в якості якоїсь однієї держави, групи держав, організації чи особи, партія неодноразово зазначає, що партнерські стосунки, в принципі, можливі лише з тими акторами, які визнають і поважають незалежність України. Усі інші розглядаються як вороги.

За свою історію Конгрес українських націоналістів лише один раз взяв участь у виборах до парламенту самостійно. Це відбулось у 2014 р. Тому для аналізу буде використано лише цей програмний документ. У ньому ще більш чітко виокремлено як внутрішнього, так і зовнішнього ворога. Очевидно, що зовнішнім ворогом постає Російська Федерація, яка зазіхнула на

територіальну цілісність і національний суверенітет української держави, а тому має бути зупинена. За вчинені нею дії вона має бути притягнена до відповідальності в Гаазькому трибуналі та примушена до компенсації усіх завданих збитків. Крим та східні території повинні бути повернуті Україні, яка має вступити до Європейського Союзу і НАТО та перетворитись у регіонального лідера Південно-Східної Європи [19].

У внутрішньому житті до головних ворогів Конгрес українських націоналістів відносить корупцію та безвідповідальність більшості політичних партій та політиків. Саме вони стають на заваді реалізації національних інтересів та проведенню необхідних соціально-економічних реформ. До пріоритетних завдань партія відносить забезпечення належної оборони території і відновлення цілісності країни. Важливим кроком на цьому шляху має стати гарантування належного фінансування Збройних сил України (на думку партії, цей показник має становити не менше 2,5% від ВВП країни), формування системи надання освіти та потрібної військової підготовки, а також соціального забезпечення військових. Усі дії, спрямовані на підрив національної безпеки, повинні суворо каратись [19].

У програмі присутні ідеї і щодо необхідності проведення максимально повної трансформації і оновлення державно-політичної системи, що передбачає реформу виборчого законодавства з метою сприяння приходу до влади нових сил, призначення на відповідальні посади молодих та патріотично налаштованих українських фахівців, скасування депутатської недоторканності і т. д. Зберігаються і ідеї щодо підтримки національного виробника, створення ефективної системи соціального забезпечення, всебічного захисту культурно-інформаційного простору України та забезпечення умов для його подальшого розвитку [19].

Програмні засади найбільш успішної крайньої правої політичної партії – Всеукраїнського об’єднання «Свобода» – також викладено в її основній програмі, створеної в 1995 р. і в черговий раз оновленої в 2011 р. Першою і важливою особливістю цього документу є чітке визначення головного

«ворога», на якого покладається відповідальність за більшість проблем і невдач, які зазнало українське суспільство. Це вирізняє дану політичну силу від інших крайніх правих політичних партій, у яких таке розмежування або відсутнє взагалі, або наявне у прихованому вигляді (як, наприклад, у програмі Конгресу українських націоналістів), та наближає її до європейських політичних сил цього ідеологічного спрямування.

Таким ворогом, про який згадується протягом усього документу, є Росія. Свобода стверджує, що українська державність формувалась протягом тисячоліть і була перервана у 1918-1991 рр. внаслідок окупації території України з боку більшовицької Росії. У цей час не лише була втрачена власна держава, а й відбувалось цілеспрямоване та всебічне знищення українців. Партія вважає, що таку діяльність слід називати геноцидом українців і наполягає, що необхідно домагатись визнання цього факту на рівні усіх парламентів світу, Європейського Парламенту та ООН.Росію слід примусити надати офіційні вибачення та належні компенсації за здійснення геноциду українців [22].

Задля відновлення національної єдності та ідентичності потрібно, перш за все, позбутись спадку, залишеного українцям радянською владою. На побутовому рівні це означає проведення тотальної декомунізації. У програмі стверджується, що слід повністю ліквідувати усі чужі для українців назви, символи, пам’ятники, традиції відзначення дат, починаючи з тих, які пропагують ідеології держави-окупанта. На заміну їм повинні бути встановлені ті назви і дати, які б вшановували важливих саме для історії України особистостей та подій, особливо тих, що відбувались в рамках боротьби за незалежність. Це включає і визнання боротьби, яку здійснювала ОУН-УПА, складовою національно-визвольної боротьби українського народу, що означало б зрівняння статусу ветеранів цих організацій з ветеранами війни і надання відповідних пільг. Натомість, будь-які пільги, встановлені за служіння радянському режиму, потрібно скасувати. Українська школа, засоби масової інформації, соціальна реклама, художні

фільми повинні активно поширювати правдиву історію України, яка б замінила ті вигадки та фальсифікації, які придумала та пропагувала радянська влада. Будь-який прояв україножобії має визнаватись кримінальним злочином та відповідно каратись[22].

Не менш важливим кроком у цьому контексті має стати і проведення повної люстрації влади. Усі колишні радянські посадовці, особливо ті, хто мав досвід співпраці з КГБ, повинні бути усунуті від влади та не мати жодної можливості для повернення. Кандидати на будь-які виборні посади мають обов'язково зазначати свою національність та перераховувати усі займані попередні посади, в тому числі і партійні, що дозволило б виборцям чітко ідентифікувати тих, хто був пов'язаний з радянським режимом. Інформація про національність має бути зазначена в офіційних документах – свідоцтві про народження та паспорті. Це дозволить забезпечити пропорційне представництво усіх національностей в органах виконавчої влади, яке повинно базуватись на їх чисельності. Усіх державних службовців та політичних кандидатів слід зобов'язати проходити іспит зі знання української мови та використовувати українську мову в своїй усній та письмовій комунікації [22].

Громадянству присвячена окрема рубрика у програмі. Тут не лише йдеться про необхідність зазначення національності у посвідченнях особи, а й про перегляд системи надання та позбавлення громадянства. Іноземці та їх діти, навіть народжені в Україні, повинні мати право на отримання українського громадянства лише після досягнення повноліття та при дотриманні ними умов щодо вільного володіння українською мовою та належного знання історії і Конституції України. Тих осіб, що були притягнуті до кримінальної відповідальності, необхідно позбавляти можливості одержати українське громадянство. Важливим завданням держави маєстати розробка і втілення спеціальних програм, які б спонукали етнічних українців, що проживають за кордоном, до повернення в Україну. Серед іншого, це має

передбачати спрощення процедури легального перевезення ними особистого майна та грошей [22].

Партія Свобода – єдина серед українських крайніх правих політичних партій, яка згадує у своїй програмі проблему імміграції. Як було зазначено в третьому розділі, це питання мало притаманне східноєвропейським політичним силам даного ідеологічного спрямування і є значно актуальнішим та більш поширеним серед західноєвропейських крайніх правих. Тим не менше, деякі крайні праві з держав Східної Європи, приділяють певну увагу цьому питанню, зокрема Рух за кращу Угорщину. Такі ідеї присутні і у програмі партії Свободи, хоча ця проблема висвітлюється досить лаконічно. Тут стверджується, що Україна повинна ретельніше охороняти державні кордони з метою запобігання нелегальній міграції. Усіх іноземних громадян, що прибувають на українську територію, слід зобов'язати реєструватись в місцевих органах Міністерства внутрішніх справ. Для кращого контролю тих, хто в'їжджає в Україну, необхіднозапровадити єдину систему на основі біометричних даних (відбитків пальців, сітківки ока). Одночасно з цим потрібно вдосконалювати систему утримання та депортації тих, хто уже прибув до нашої держави нелегально. Одним з заходів на цьому шляху має стати регулярна перевірка зареєстрованих іноземців, що здобувають освіту у вищих навчальних закладах, з метою виявлення, чи дійсно вони там навчаються. У разі вияву розбіжностей або при відрахуванні таких студентів слід забезпечити їх негайний виїзд з території України [22].

У програмі представлено і власне бачення партії Свобода щодо бажаного політичного устрою та розбудови української демократії. Країна повинна перетворитись у президентську республіку, але термін повноважень глави держави необхідно скоротити до чотирьох років. Зменшеним має бути і термін повноважень місцевих рад (до трьох років), а кількість депутатів Верховної Ради України має становити 300 осіб. Вибори до законодавчого органу повинні відбуватись за пропорційною системою з використанням

відкритих виборчих списків. Усім учасникам виборчого процесу необхідно забезпечити рівний доступ до засобів масової інформації для висвітлення своїх програмних засад. Це означає, в тому числі, заборону на платну політичну рекламу перед виборами та впродовж передвиборчої кампанії. Територіальні громади повинні одержати право обирати, також, і суддів [22].

На відміну від інших українських крайніх правих політичних партій та в межах традицій, притаманних європейським, партія Свобода висловлює всебічну підтримку ідеї прямої демократії. Влада повинна бути максимально передана українському народу. Він має здійснювати вплив на обраних представників через створення кращої виборчої системи, а також через такий механізм як відкликання. Територіальні громади повинні мати можливість відкликати депутатів місцевих рад та місцевих суддів і володіти правом вето щодо рішень органів місцевого самоврядування. Партія виступає і за якнайширше запровадження усіх можливих інструментів прямої демократії на рівні територіальних громад – референдумів, плебісцитів, загальних зборів тощо. З особливо важливих питань проведення місцевих референдумів повинно бути першочерговим. Таким способом мають вирішуватись і спірні земельні та будівельні питання [22].

У сфері економіки партія виступає за всебічну підтримку національного виробника, особливо малого і середнього бізнесу та фермерів, що, знову ж таки, є типовою для крайніх правих політичних партій ідеєю. Тим, хто прагне відкрити власну справу, не повинні ставати на заваді численні бюрократичні перешкоди. Навпаки, держава має стимулювати цю ініціативу через надання безвідсоткових державних кредитів. Програми пільгових кредитів необхідно розробити і для малого та середнього сільського господарства. Стимулюванню підприємництва сприятиме і зменшення податкового тиску. Система адміністрування податків має бути максимально спрощена, а оподаткування повинно здійснюватись за прогресивною шкалою. Для підтримки сільського господарства потрібно налагодити мережу збуту української продукції. Продовольчі потреби

держави слід задовольняти виключно вітчизняними продуктами харчування, що дозволить забезпечити фермерів державним замовленням сільськогосподарської продукції [22].

У програмі присутні і ідеї щодо протекціоністських мір в економіці. Партія відстоює необхідність поступового заміщення імпорту національним виробництвом. При здійсненні будь-яких закупівель держава має віддавати абсолютну перевагу українським підприємцям. Робочі місця при будівництві державних і комунальних об'єктів також повинні надаватись виключно вітчизняним фахівцям, що сприятиме підвищенню рівня зайнятості саме українських громадян [22].

Низку заходів партія пропонує і у сфері культури. Для захисту національного культурного продукту слід створити спеціальний державний комітет, на який було б покладено обов'язок із захисту та поширення української мови. Партія виступає за введення квот та використання української мови у засобах масової інформації, а також обов'язковий переклад іноземних кінофільмів та телевізійних передач. Ті ЗМІ, які порушують мовне законодавство або здійснюють антиукраїнську пропаганду, слід негайно позбавляти ліцензії. Держава повинна підтримувати видання українських книг, аудіо- та відеопродуктів та програмного забезпечення, яке не можна обкладати податками. Натомість, оподатковуватись повинна іноземна продукція, зокрема, при її ввозі на територію України має сплачуватись відповідне ввізне мито [22].

У сфері зовнішньої політики пріоритетними мають стати українські національні інтереси. Таку політику партія називає принципом «європейського україноцентризму». Участь України у тих міжнародних організаціях та інституціях, що були ініційовані Росією та перебувають під її контролем, слід негайно припинити. Натомість, необхідно розвивати ті геополітичні проекти, в яких наша держава може відігравати провідну роль, зокрема ГУАМ (Організація за демократію та економічний розвиток, у якому беруть участь чотири країни – Грузія, Україна, Азербайджан та Молдова).

Важливим кроком на шляху забезпечення територіальної цілісності та національного суверенітету України має стати завершення формування кордонів. Необхідно більш рішуче вимагати від держав, що підписали Будапештський меморандум, надання реальних гарантій безпеки для нашої держави. З Росією необхідно встановити візовий режим [22].

Не менш важливим є і створення дієвої армії, яка була б достатньо сильною і обороноздатною для захисту нашої держави від будь-якого можливого агресора. Партія Свобода вважає за необхідне розробити нову програму реформування українського війська та впровадити її до 2017 р. Армія повинна формуватися на професійній основі за контрактом. Крім цього, має існувати народний резерв українських збройних сил. Фінансування армії повинно бути не меншим за 5% від ВВП, оскільки її реформування потребуватиме додаткових витрат для подолання технічного відставання. Останнє передбачатиме придбання нової техніки (літаків, кораблів, ракетних ударних комплексів і систем протиповітряної оборони) та оснащення уже наявної сучасною зброєю. При цьому, слід прагнути до максимального забезпечення потреб збройних сил вітчизняною продукцією. Для цього необхідно розвивати власні дослідження у цій сфері і налагодити військово-технічну співпрацю з іншими державами. Ще одним чинником, який сприятиме обороноздатності української армії, є підвищення престижності служби в ній. Для цього українські військові повинні проходити належну підготовку та одержувати усе необхідне соціальне забезпечення [22].

Партія Свобода декілька разів брала участь у виборах самостійно. Найбільш важливими з погляду аналізу її ідейно-ціннісних засад є вибори до Верховної Ради України, що відбулись у 2012 р. Саме тоді партія здобула високий рівень представництва і отримала можливість втілювати свої програмні засади в життя. Для участі у виборах було представлено програму під назвою «Своя влада – Своя власність – Своя гідність – на СВОїй, БОгом

ДАній землі». Вона практично повністю перекликається з головними ідеями партійної програми, лише дещо по іншому розставляючи основні акценти.

Головною метою партія визначає побудову могутньої української держави на засадах соціальної і національної справедливості, яка б забезпечила розвиток української нації і посіла гідне місце серед провідних держав світу. Для її досягнення необхідно здійснити два кроки, кожен з яких аналізується у відповідному підрозділі документу. Перший крок – усунення від влади олігархічно-диктаторського режиму і ліквідація прийнятих ним рішень. Серед них – скасування так званого мовного закону, який розглядається нею як антиукраїнський, та Харківських угод, які продовжили перебування російського флоту на території України [17].

Другим кроком є впровадження власного плану реформ в усіх сферах суспільного життя. Він передбачає проведення люстрації та заміну звільнених посадовців на українських патріотів, які є фахівцями у своїй сфері, забезпечення кращого контролю громадян за владою (через зміну виборчої системи, скасування депутатської недоторканності тощо) та передачу влади на місця. Окрема увага приділяється розвитку підприємництва, в тому числі через ліквідацію монополій і позбавлення олігархів можливості зосереджувати в своїх руках основні прибутки, а також сфері соціального забезпечення, яка має стати більш справедливою і спрямованою на подолання існуючої прірви між багатими та бідними [17].

Тобто, у перших двох частинах програми партія мало уваги приділяє власне крайнім правим ідеям, зосереджуючись на тих рішеннях, які можуть привабити електорат, навіть якщо вони надто загальні та не дозволяють зрозуміти, за допомогою яких механізмів відбуватиметься їх впровадження. Нативістською можна вважати лише останню рубрику програми під назвою «Своя гідність». Тут мова йде про захист національної ідентичності та українських традицій. Він має проявлятись через підтримку української мови та її поширення у всіх сферах суспільного життя. Згадується і про необхідність зобов’язати державних службовців та кандидатів на політичні

посади скласти іспит з української мови і використовувати її у професійній діяльності. Описано і інші механізми такого захисту – скасування оподаткування на україномовні книги, аудіо та відеопродукти, програмне забезпечення, введення квот на вживання української мови у засобах масової інформації тощо [17].

Програма, представлена партією на парламентські вибори у 2014 р., також відповідає обраній нею ідеології та попереднім документам. Вона поділяється на чотири частини. Перша з них присвячена необхідності заміни «старої» еліти на нову, проукраїнську та високопрофесійну. Якщо у попередніх програмах мова йшла, здебільшого, про колишніх посадових осіб радянського режиму, то цього разу, з врахуванням подій останніх років, до переліку тих, хто має підлягати люстрації, слід також включати і тих, хто працював на відповідальних посадах в часи президентства Віктора Януковича, та тих, хто підтримує сепаратизм.

Повна зміна еліти вимагає і здійснення виборчої реформи та надання більших повноважень громадськості, в тому числі і щодо обрання та відкликання депутатів, суддів та державних службовців. Вибори мають відбуватись за пропорційною системою з відкритими списками з обов'язковим забезпеченням рівного доступу усіх учасників до засобів масової інформації та повною забороною платної політичної реклами на цей період. Радикальні трансформації повинні пройти у правоохоронних органах, які мають знову служити народу, а не владі [18].

Друге питання, що піднімається в програмі, це – безпека. Партія підкреслює важливість негайного збільшення фінансування збройних сил та розробки нової концепції національної оборони. Армія повинна формуватись на професійній основі, а решта населення, яка спроможна тримати в руках зброю, має бути належним чином тренована і перебувати в резерві. Потрібно придбати нову зброю та технології і приділяти значно більше уваги відбору та навчанню військового командування. Для усіх військових, особливо тих, що беруть участь в антитерористичній операції, необхідно забезпечити

соціальні гарантії та надати пільги на отримання освіти, робочого місця, сплату комунальних послуг тощо. На територіях, де тривають бойові дії, слід запровадити воєнний стан. За сепаратизм та будь-які дії, спрямовані проти України, потрібно позбавляти громадянства. Безпеку необхідно, також, забезпечувати і через ефективну зовнішню політичну, в основі якої має бути європейський україноцентризм. Будь-які стосунки з Росією повинні бути припинені. Натомість, необхідно розпочати процес вступу України в НАТО [18].

Третій блок пов'язаний з економікою. Тут партія традиційно для себе та для крайніх правих говорить про важливість підтримки малого і середнього бізнесу та фермерів, яка має проявлятись через спрощення системи оподаткування та реєстрації бізнесу, а також надання пільгових кредитів тим, хто прагне розпочати власну справу. Певна увага приділяється і боротьбі з монополізацією та олігархізацією економіки. Стратегічні підприємства повинні бути повернуті у державну власність і необхідно забезпечити енергетичну незалежність української держави. Залишились і ідеї щодо справедливої соціальної політики, яка має бути спрямована на подолання прірви між багатими та бідними [18].

Четверта частина присвячена проблематиці національної ідентичності та гідності. Тут максимально яскраво проявляються нативістські позиції Свободи. Зокрема, мова йде про необхідність боротьби з так званим «русским миром» і утвердження національної ідеї як базової для української держави та суспільства. Серед перелічених кроків на цьому шляху – затвердження статусу української мови як єдиної державної, впровадження обов'язкового іспиту для усіх державних службовців та виборних осіб, введення квот на вживання української мови в засобах масової інформації, встановлення податкових пільг на виготовлення українського інформаційного продукту, позбавлення ліцензій тих ЗМІ, які ведуть антиукраїнську діяльність, відновлення графи «національність» в громадянському паспорті, проведення декомунізації і заборона

Комуністичної партії та інших партій, які довели свою антидержавницьку позицію тощо [18].

Ще більш близькою до європейських крайніх правих політичних сил є новоутворена політична партія Правий сектор. Її ідеологічні засади висвітлено у партійній програмі, розміщеній на офіційній веб-сторінці партії. Документ починається з своєрідної преамбули, де дуже чітко проглядаються нативістські переконання Правого сектору. Головною проблемою українського державотворення партія називає відсутність національної ідеї, яка б визначала засадничі цілі і завдання держави, тобто, вектор її майбутнього розвитку. Без української національної ідеї повне національне відродження неможливе і проблеми в будь-якій сфері (політичні, економічні, соціальні, культурні, релігійні) вирішені не будуть [24].

Боротьба за національне і соціальне визволення народу ще продовжується саме з цієї причини, хоча формально незалежність було здобуто більше двадцяти років тому. Більш того, сьогодні українська держава вчергове в своїй історії змушена відстоювати своє право на самовизначення і здійснення самостійного управління своїми справами. Для того щоб вистояти у цьому протистоянні (яке у програмі характеризується як геополітичне), необхідно впровадити принцип україноцентризму, сутність якого полягає у наданні абсолютного пріоритету українським національним інтересам у внутрішній та зовнішній політиці [24].

Традиційно для крайніх правих політичних партій у програмі Правого сектору одразу ж міститься заперечення, що запровадження цього підходу не означає ворожого ставлення чи будь-якої дискримінації інших національностей. Такі виправдання особливо характерні для західноєвропейських політичних партій даного ідеологічного спрямування, які намагаються всіляко запобігти підозрам у шовінізмі, нацизмі, расизмі і т.д. Правий сектор у своєму документі також зазначає, що усі ті, хто боряться за українську національну державу чи допомагають у цій боротьбі, незалежно від етнічного, соціального походження, статі тощо, заслуговують

на прихильність, а ті, хто протидіють цій справі, насправді є ворогами. Систему, де інтереси нації є первинними у державотворенні, у партійній програмі названо націократією. Вона ґрунтується на національній солідарності та уповноваження до здійснення політичного управління тих, хто є найбільш талановитим та патріотичним. Свобода особистості прямо залежить від свободи народу, і націократія є передумовою для забезпечення обох [24].

Безпосередньо у програмному документі партія висвітлює свої погляди щодо різних сфер суспільного життя і тут також можна простежити чітку відповідність традиційним цінностям крайньої правої ідеології. Виступаючи проти існуючої системи державного управління, партія закликає до негайного проведення люстрації та реформування. Державні службовці мають обиратись на прозорому конкурсі за професійними та особистими критеріями, серед яких обов'язково повинно бути і дотримання морально-етичних принципів та патріотизм. Судді і прокурори повинні бути виборними. Діяльність усіх тих, хто приймає або виконує рішення, що впливають на майбутнє української держави, необхідно суворо контролювати, а будь-які порушення негайно виявляти та жорстко карати. Зокрема, партія пропонує запровадити довічне ув'язнення та конфіскацію майна за корупцію тощо [24].

Цікаво, що на відміну від більшості європейських крайніх правих політичних партій, Правий сектор закликає до зменшення кількості покарань, пов'язаних з позбавленням волі та покращенням умов утримання (зазвичай, крайні праві, навпаки, вважають, що відсутність місць у в'язницях не має ставати приводом для пом'якшення покарання). Це може випливати зі специфіки пенітенціарної системи в Україні, яка дісталась у спадок від Радянського Союзу та має цілу низку недоліків через те, що цінності гідності та прав людини у ній не враховувались [24].

Влада має бути максимально передана народу. Це означає потребу в кардинальному реформуванні системи представницької демократії і

впровадженні цілої низки механізмів прямого народовладдя. Зокрема, Правий сектор закликає до прийняття закону про партії, який би унеможливив виникнення та функціонування кишенькових політичних партій, встановив зниження виборчого бар'єру, запровадив обмеження на політичну рекламу тощо. Серед найбільш радикальних мір – забезпечення квот у парламенті для представників від національно-виховних громадських об'єднань, творчих і професійних спілок, кримінальна відповідальність депутата за порушення порядку волевиявлення (неособисте голосування, відсутність під час голосування тощо), а також відповідальність політиків за свідоме невиконання або діяльність всупереч перевиборчій програмі. Серед механізмів прямої демократії, які розглядаються у програмі, – надання громадськості права на відкликання депутата, а також максимально широке впровадження народної законодавчої ініціативи, петицій, народного вето, інструменту референдуму тощо [24].

Говорячи про безпеку народу як передумову для його активного розвитку, Правий сектор зазначає про необхідність реформування збройних сил України. Вони повинні формуватись як за контрактом, так і на основі загального військового обов'язку, який має бути збережений. Для підвищення ефективності потрібно провести радикальні кадрові чистки і наростити озброєння, насамперед, через закупівлю новітніхвисокотехнологічних його видів. Більш того, усе боєздатне населення має отримувати постійне навчання, для того щоб бути готовим захищати свою територію. Партія виступає за конституційне надання права громадянам України на придбання та застосування зброї [24].

Як і Свобода, Правий сектор стверджує, що забезпечення обороноздатності неможливе без ефективної зовнішньої політики. У даному випадку це повинно означати перегляд усіх міжнародних договорів, що обмежують нашу державу у нарощуванні озброєння. Партія виступає і за повернення Україні ядерного статусу. У міжнародних відносинах слід орієнтуватись на налагодження співпраці з НАТО та тими державами, які

вірять у збереження національної ідентичності і традиційних цінностей кожним народом як передумови існування багатополярного світу. Орієнтуватись слід, насамперед, на держави Балтійсько-Чорноморського регіону [24].

Правий сектор виступає за позаблоковий статус України як передумову збереження її незалежності. Будь-яке об'єднання, що передбачає функціонування наддержавних керівних органів, обмежує національний суверенітет, а тому не має розглядатись нашою державою. Це стосується і Європейського Союзу, проти вступу до якого виступає партія. У програмі стверджується, що ЄС базується на цінностях тотального ліберального космополітизму, який суперечить українській національній ідеї та призведе до втрати однієї з граней її національної ідентичності. Крім того, зобов'язання, які доведеться взяти на себе при вступі, призведуть, знову ж таки, до її поневолення і деградації. Будь-які дипломатичні, економічні чи інші зв'язки з країною-агресором Російською Федерацією повинні бути розірвані [24].

Традиційними для крайніх правих є і погляди Правого сектору на економіку. Партія виступає за захист українського економічного простору. Держава повинна підтримувати стратегічні галузі, насамперед, наукомісткого виробництва, та всіляко сприяти внутрішнім інвестиціям. Для цього необхідно спростити процедури реєстрації малого і середнього бізнесу та усунути перешкоди для його функціонування, такі як надмірна бюрократія, побори і оподаткування. Підприємницьку ініціативу слід стимулювати через інформаційну політику держави, а також фінансову і технологічну підтримку. Пріоритет має віддаватись тим підприємствам, які пов'язані з виробництвом, а не лише з торгівлею [24].

Зростання надходжень до бюджету повинно забезпечуватись не через збільшення податкового тиску, особливо на національного виробника, а завдяки розвитку бізнесу та ефективного державного управління. У своїй програмі партія приділяє цьому питання достатню увагу і пропонує власні

розрахунки щодо бажаного розміру різних типів податків. Важливим є і вдосконалення сфери адміністрування податків. Цей процес має бути максимально автоматизований та відбуватись за допомогою електронних засобів. Автоматично повинні надаватись і будь-які довідки, необхідні для бізнесу, що значно пришвидшить та спростить їх отримання [24].

Розглядаючи питання, пов'язані з молодіжною політикою та охороною здоров'я, партія наголошує на необхідності підтримки молоді і надання їй якісної освіти та можливостей для працевлаштування, оскільки це є передумовою успішного розвитку держави в майбутньому. Висловлюється підтримка програмам зі збільшення народжуваності через підтримку сімей, в тому числі і фінансову, та пропаганду сімейних цінностей. Держава має запровадити жорсткий контроль за торгівлею алкогольними і тютюновими виробами, а за торгівлю наркотиками необхідно суворо карати. У цій же рубриці мова йде про створення графи «національність» у громадянському паспорті та введенні системи іспитів зі знання української мови, історії і конституції не лише для здобуття громадянства, а й для прийняття на державну службу [24].

Правий сектор був заснований порівняно нещодавно, а тому партія лише один раз брала участь у виборах, висунувши своїх кандидатів на вибори до Верховної Ради України у 2014 р. Її перевиборча програма, значною мірою, повторює партійну програму, однак у дещо іншому форматі представлення ідей. Своєю головною метою партія визначає зміну суспільного устрою через руйнування існуючих олігархічно-кримінальної моделі та побудову ефективної і стабільної національної держави. Відповідно до цього, вона виокремлює два завдання, які стоять перед українським народом. Перше з них полягає у завершенні збройного конфлікту на території України і поверненні повного контролю над українськими землями через вигнання російської армії раз і назавжди. Друге завдання – так само зламати, як і російського агресора, і корумповано-олігархічну систему

всередині України та створити на її місці ефективну модель державного управління[16].

Загалом, документ поділяється на три великі частини, які мають назви «Перемога», «Держава» та «Свобода». Перша з них присвячена військовому конфлікту на сході України. Росія чітко позначена як ворог та представлено конкретні заходи, які б дозволили перемогти її. Вони включають як внутрішні, так і зовнішні механізми. Серед внутрішніх важливими є збільшення фінансування армії, відновлення системної діяльності національно-патріотичних організацій і надання їм державної підтримки, гарантування належного соціального забезпечення військових і членів їх родин, визнання корупції у військовій сфері особливо тяжким злочином тощо [16].

До зовнішніх механізмів, які сприятимуть успішному завершенню боротьби на сході України, партія відносить відновлення ядерного статусу України та налагодження тісної співпраці з НАТО і іншими міжнародними організаціями, які потенційно могли б їй допомогти протидіяти зовнішнім загрозам. У якості пріоритетного напряму має стати «Середньо-Східна Європа за діагоналлю Балтика-Закавказзя». Тобто, найбільш важливим повинно бути формування партнерських стосунків з тими державами, які мають історичні взаємозв'язки з Україною та досвід позитивної співпраці – Польща, Литва, Швеція, Грузія і Туреччина [16].

У другій частині, присвяченій державності, партія наголошує на необхідності відновлення єдності і територіальної цілісності України. Сюди ж вона відносить ті реформи, які потрібно здійснити для забезпечення якісного та ефективного державного управління. Це передбачає, серед іншого, і прийняття нової Конституції України, яка має бути справді «національною». Державний апарат слід зменшити втричі, в тому числі через проведення люстрації і переатестації усіх чиновників [16].

До цього розділу відносяться і погляди партії на економічну сферу. Як і в основній програмі, тут також наводиться власне бачення щодо податкової

системи із зазначенням типів та розмірів податків. Висловлюється переконання у необхідності державної підтримки малого і середнього бізнесу, в тому числі через зменшення регуляторного втручання, спрощення системи реєстрації нових підприємств, надання інформаційної та іншої допомоги, зменшення податкового тиску тощо. Партія зазначає, що з метою відновлення українського виробництва і підтримки національного виробника може бути введена особлива система оподаткування для нього. Велика увага приділяється і корупції, яка має жорстко каратись (в тому числі через довічне ув'язнення) та в перспективі бути викорінена у максимально можливій мірі [16].

Свобода розглядається як в індивідуальному, так і в колективному вимірі. У першому випадку вона пов'язується з соціальними правами та добробутом людини – запровадження безкоштовної середньої освіти, нових стандартів медицини, захисту довкілля тощо. Стверджується, також, що кожній людині повинно бути надане гарантоване Конституцією право на володіння зброєю. Колективна свобода як свобода народу передбачає надання йому можливостей для кращого контролю за обраними посадовими особами – суддями, поліцією, органами місцевого самоврядування, центральної влади і т.д. [16]

Врешті, ще однією крайньою правою політичною партією в Україні є УНА-УНСО. Оскільки у неї та у Правого сектору є спільне коріння, очевидними є схожі риси програмних документів обох. Разом з тим, ті ідеї, які закладались ще Українською національною асамблеєю, значно чіткіше можна простежити у програмі саме УНА-УНСО, в той час як Правий сектор, будучи своєрідною парасольковою організацією, особливо на початку діяльності, дещо відійшов від них. З цієї причини програмні документи Української національної асамблеї будуть представлені саме про розгляді УНА-УНСО.

Становлення ідейно-ціннісних засад Української національної асамблеї відбувалось протягом певного часу. У перших її програмних документах

досить мало спільного з цінностями крайніх правих політичних партій європейських країн. Оскільки основна партійна програма цього періоду відсутня у вільному доступі, аналіз здійснюватиметься на підставі передвиборчих програм. Зокрема, у документі, представленому у 2002 р. висвітлено бачення партії щодо майбутнього розвитку країни. Національне відродження має ґрунтуватись на підвищенні рівня ефективності державного управління і забезпеченні реального національного суверенітету. В економічній сфері партія говорить про необхідність формування соціальної ринкової економіки і державну підтримку малого та середнього бізнесу. Український ринок слід повернути національному виробникові та вітчизняному споживачеві, які мають підтримуватись державою. Податки повинні виконувати свою основну функцію – сприяти розвитку підприємництва і національного інвестування.У сфері національної безпеки пріоритетним завданням має бути послідовний захист національних інтересів України. Передумовою для його виконання має стати посилення збройних сил і підвищення їх боєздатності. На зовнішньополітичній арені необхідно перестати орієнтуватись на когось і перетворитись у впливового самостійного гравця [30].

Передвиборча програма, представлена у 2006 р., хоч і майже вдвічі менша за обсягом, але значно конкретніша та більшою мірою наближається до програм європейських крайніх правих політичних партій. У ній мова йде про український народ як головного та найбільш важливого суб’єкта, який починає усвідомлювати себе як єдиного повноправного господаря своєї землі. Для реалізації своїх інтересів він потребує формування сильної національної держави і у досягненні цієї мети він може покладатись виключно на самого себе. Партія пропонує власну модель майбутнього устрою української держави, яку вона називає Третім Гетьманатом. Лише після його встановлення можуть відбутись реальні зміни у всіх сферах суспільного життя. Цей устрій має базуватись на справжньому народовладді та наданні громадськості дієвих механізмів контролю за владою [31].

З економічного погляду Україна має стати самодостатньою. Економіка повинна працювати на благо народу і бути соціально-орієнтованою. Це передбачає надання всебічної підтримки малому і середньому бізнесу, в тому числі через спрощення процедур реєстрації і оподаткування, а також формування потужних національних корпорацій. Самодостатньою Україна має бути і з політичного погляду. Для цього вона має залишатись нейтральною. Партія також підкреслює необхідність державної підтримки національного продукту у сфері науки, освіти і культури. Слід ввести квоти на іноземні джерела, які не повинні перевищувати 20%. Наголошено і на важливості збереження і поширення українських національних традицій як передумови для забезпечення національної єдності [31].

Як уже було зазначено вище, у 2007 р. партія не взяла участі у виборах. Програма, представлена у 2012 р., частково повторює попередню. Тут чітко прописано основні цінності, які відстоює партія – сила, порядок і добробут – які і дали назву для головних рубрик, на які поділено документ. Сила держави, насамперед, проявляється в налагодженні ефективної системи управління на національному та місцевому рівні. Другою складовою є гарантування її обороноздатності через створення добре підготовленої і оснащеної армії, спроможної захистити територію держави від будь-яких зовнішніх загроз. Третя складова – сильна економіка. Партія не конкретизує, що саме вона має тут на увазі, оскільки детальніше мова про це йде у рубриці «Добробут»[20].

Характеризуючи порядок як одну з основних цінностей, партія зосереджує всю свою увагу на корупції як головній проблемі, яка стоїть на заваді повноцінному розвитку українського суспільства. Вона перешкоджає реалізації підприємницької ініціативи і творчого потенціалу людини, спонукаючи її до пошуку цих можливостей за кордоном. Зловживання владою і численні бюрократичні механізми заводять економіку в тінь, змушуючи людей приховувати свої справжні доходи, відлякують потенційних інвесторів, які могли б сприяти розвитку української економіки.

Саме корупція стає на заваді належному функціонуванню освіти, медицини і науки, перешкоджає прийняттю багатьох справді потрібних політичних рішень, відтак, її подолання є передумовою існування незалежної та сильної української держави [20].

Добробут народу базується на її економічному розвитку. Партія виступає за націоналізацію стратегічно важливих об'єктів та прийняття простих законів, які б сприяли розвитку малому та середньому бізнесу як головним роботодавцям країни. Сюди також включаються ідеї про розвиток молоді, охорону навколишнього середовища, очищення інформаційного простору від «бруду» та забезпечення прийняття важливих рішень на рівні місцевих громад [20].

Таким чином, порівняно з іншими українськими крайніми правими політичними партіями, Українська національна асамблея демонструвала найменшу подібність до європейських партій даного ідеологічного спрямування. У її програмних документах були наявні лише окремі ідеї і погляди, які відповідають базовим цінностям крайніх правих. Разом з тим, за ідеологічним спрямуванням Українську національну асамблею варто відносити до саме до цієї партійної групи. На користь цього свідчить і її риторика у засобах масової інформації та різноманітних статтях і документах. Тобто, як і деякі європейські крайні праві політичні партії, Українська національна асамблея також використовувала більш радикальні вирази та тези поза формальними документами, а в останніх представляла свої позиції у поміркованій формі.

Після утворення Правого сектору частина колишніх членів та активістів Української національної асамблеї працювала над відновленням власної політичної партії, що і було успішно здійснено у 2015 р. Програма партії присутня на її веб-сторінці і уже значно більшою мірою відповідає головним цінностям європейських крайніх правих політичних партій. У якості свого гасла партія зазначає «Україна для українців!», а своїм найвищим обов'язком вважає реалізацію української ідеї. Це може бути

досягнуто лише в межах національної держави, шляхи побудови якої наведено у програмі. Жодної з цих цілей не може бути досягнуто, поки народ не усвідомить себе нацією. У документі дуже чітко зазначено основних ворогів, які стоять на заваді розбудові суверенної і незалежної України – комунізм, космополітизм і лібералізм. Реалізація програми передбачає, серед іншого, і віднайдення способів їх подолання[25].

У сфері економічної політики пріоритетними мають завжди залишатись інтереси нації. Цього поки що не досягнуто в Україні, де економіка не лише не забезпечує їх реалізацію, а, навпаки, часто сприяє тим, хто працює проти народу. Тому необхідно повернути політичні, економічні і фінансові ресурси у руки українців. Україна повинна прагнути стати максимально автономною і самостійно забезпечувати себе власними продуктами харчування, енергією, сировиною, машинами і т. д. Тому партія прямо говорить про свою підтримку політики протекціонізму національного виробника. Це має відбуватись, насамперед, через оподаткування, яке має стати стимулюючим, а не таким, що гальмує розвиток підприємництва. Потрібно, також, запровадити систему надання пільгових кредитів малому і середньому бізнесу. Особливі умови слід надавати малим підприємствам, що працюють на селі. Підтримка села має проявлятись і в обмеженні імпорту, створенні програм купівлі залишків продукції державою тощо. Процедура реєстрації підприємств має бути максимально спрощена і збір необхідної інформації (довідок) необхідно покладати не на підприємця, а на чиновника. Сприяння створенню робочих місць має стати одним з основних критеріїв оцінки діяльності виконавчої влади. Експансія транснаціональних компаній в Україну має бути законодавчо обмежена [25].

Розглядаючи сфери національної оборони тазовнішньої політики, УНА-УНСО наголошує на своїй антисистемності. Владу та опозицію вона називає «космополітичною», що означає прагнення гарантувати безпеку нашої держави виключно у міжнародному контексті, через членство в НАТО та участь в інших європейських та світових інституціях. Така політика може

справді сприяти безпеці держави, але не забезпечить безпеку нації як усунення будь-яких перепон, які можуть заважати її самоутвердженню. Надії на міжнародних партнерів є зрадою національних інтересів, тому необхідно прагнути до самостійності у цій сфері. Це передбачає відновлення ядерного потенціалу держави, розбудову і підвищення обороноздатності збройних сил, які мають перетворитись у професійні, проведення навчань для усього дорослого чоловічого населення, сприяння національно-патріотичному вихованню молоді через мережу клубів, секцій, громадських організацій та ін., належне фінансування армії, вирішення соціальних проблем військовослужбовців та гарантування високої заробітної плати [25].

Захист національної безпеки має відбуватись і через захист власного інформаційного простору. Діяльність будь-яких громадських організацій, засобів масової інформації, політичних партій, які є за своїм характером антиукраїнськими та антидержавними, має бути повністю заборонено. Натомість, активно слідпропагувати український національний інформаційний продукт. Стимулювання розвитку україномовних книжкових видань, музичних творів, телевізійних і радіопрограм має відбуватись через оподаткування іноземних і створення сприятливих умов для вітчизняних [25].

У сфері соціальної політики першим кроком повинно стати наведення порядку. Його відсутність вигідна чиновникам, оскільки завдяки цьому вони змогли вивезти з України велику кількість товарів і капіталу. Якщо ця практика буде припинена, у держави з’явиться достатньо коштів, щоб створити ефективну і справедливу систему соціального забезпечення. В її основі має бути гарантоване державою право на працю. Заробітну платуслід підняти до належного рівня, як і всі соціальні виплати, в тому числі пенсію, виплати, пов’язані з втратою працездатності тощо [25].

Окрема увага приділяється соціальному забезпеченню військовослужбовців і ветеранів збройних сил. Це питання уже згадувалось у програмі, однак у цій рубриці воно розглядається значно детальніше.

Великою проблемою вважається відсутність житла і вона має бути ліквідована у першу чергу. Крім того, необхідно підвищити грошове забезпечення військовослужбовців – їх заробітні плати та пенсії. Ті, хто заслуговує на певні пільги, повинні одержувати їх у повному обсязі, однак з цього переліку потрібно виключити тих, хто в радянський час виступав проти незалежності України. Члени сімей військовослужбовців отримають право на безкоштовне навчання у державних закладах, а після звільнення у запас зможуть претендувати на одержання земельної ділянки [25].

У програмі, також, розглядається проблематика освіти та культури. Головний акцент тут здійснюється на те, що вони мають сприяти формуванню національної єдності та ідентичності, збереженню та подальшому розвитку українських звичаїв і традицій. Національний культурний простір слід захистити від деструктивних впливів, а розробка вітчизняних продуктів має всіляко підтримуватись. У цьому контексті партія єдиною з українських крайніх правих вживає термін «американізація» для позначення негативних впливів глобалізації і мультикультуралізму на спосіб життя сучасних українців. Це проявляється, насамперед, через культуру громадського харчування, а також насадження бездуховності і денаціоналізації [25].

Засоби масової інформації слід зобов’язати всіляко сприяти українському національному відродженню та консолідації суспільства. Держава має забезпечити 100% україномовну та національну орієнтованість усіх медіа продуктів, що з’являються на теле- та радіоканалах України. У них повинні пропагуватись українські національні цінності та відстоюватись національні інтереси. Для створення освітніх, виховних, культурних та інших програм держава може надавати спеціальне фінансування. Будь-які засоби масової інформації, що ведуть антиукраїнську політику, необхідно заборонити [25].

Аналіз ідеологічного та електорального виміру українських крайніх правих політичних партій був би неповним без визначення їх впливу на

порядок денний української політики. З одного боку, вони залишаються доволі маргіналізованими, здобуваючи незначний рівень підтримки. З іншого боку, ті питання і проблеми, які традиційно вважаються крайніми правими, поступово переймають і інші політичні партії сучасної України, що яскраво свідчить про зростання їх впливу. Крім того, рівень впізнаваності цих політичних партій суттєво вищий, аніж рівень впізнаваності навіть провідних західноєвропейських крайніх правих у перші десятиліття їх історії. Цього було досягнуто, в основному, завдяки активній вуличній діяльності, яка часто супроводжувалась провокаціями, бійками, сутичками з поліцією, що привертало увагу засобів масової інформації та отримувало широке висвітлення.

У 2012 р. одна з крайніх правих політичних партій – партія Свобода – отримала додатковий механізм для просування своїх ідей і втілення у життя передвиборчих програм. Її представників було обрано до Верховної Ради України. Це представництво, хоча і дещо зменшилось, але було збережено і в 2014 р. Крім цього, того ж року до парламенту було обрано і одного представника Правого сектору. Тому розгляд законодавчої діяльності депутатів від крайніх правих може допомогти зрозуміти, наскільки послідовними вони залишаються у відстоюванні своїх цінностей і переконань після потрапляння до органів державної влади.

З метою здійснення такого аналізу було досліджено усі законопроекти, представлені 36 депутатами від Свободи у 2012-2014 рр. (до позачергових виборів до Верховної Ради України) та 6 депутатами від цієї політичної сили і одним представником Правого сектору у період з грудня 2014 р. до кінця лютого 2016 р. [13]. Слід відзначити, що депутати від крайніх правих було доволі активними у законодавчій роботі, розробляючи та вносячи багато законопроектів і поправок. Останні до уваги не брались, а також не враховувалась доля законопроекту. Очевидно, що під час правління Віктора Януковича система управління державою була доволі централізованою і було складно домогтись прийняття будь-якого законопроекту, який не був

представленим чи схваленим більшістю. Ситуація змінилась у кінці 2014 р., однак представництво крайніх правих стало ще меншим, що, знову ж таки, не сприяло досягненню успіху у прийнятті законопроекту.

Таблиця 5.2

Законопроекти, представлені депутатами від крайніх правих політичних партій у 2012-2014 рр. [13]

№	Народний депутат	Політична партія	Кількість законопроектів
1.	Бенюк Богдан Михайлович	ВО Свобода	51
2.	Блавацький Михайло Васильович	ВО Свобода	26
3.	Бондарчук Олег Володимирович	ВО Свобода	17
4.	Бублик Юрій Васильович	ВО Свобода	21
5.	Вітів Анатолій Миколайович	ВО Свобода	39
6.	Гелевей Олег Іванович	ВО Свобода	37
7.	Головко Михайло Йосифович	ВО Свобода	62
8.	Зелик Руслан Богданович	ВО Свобода	23
9.	Іллєнко Андрій Юрійович	ВО Свобода	21
10.	Кайда Олексій Петрович	ВО Свобода	85
11.	Кириленко Павло Веніамінович	ВО Свобода	18
12.	Кошулинський Руслан Володимирович	ВО Свобода	32
13.	Кривецький Ігор Ігорович	ВО Свобода	16
14.	Леонов Едуард Володимирович	ВО Свобода	33
15.	Лопачак Маркіян Романович	ВО Свобода	17
16.	Мартинюк Леонтій Святославович	ВО Свобода	43
17.	Марцінків Руслан Романович	ВО Свобода	36
18.	Мельник Євген Іванович	ВО Свобода	17
19.	Мирний Олександр Борисович	ВО Свобода	23
20.	Михальчишин Юрій Адріянович	ВО Свобода	31
21.	Мірошниченко Ігор Михайлович	ВО Свобода	128
22.	Міщенко Андрій Миколайович	ВО Свобода	33
23.	Осауленко Тарас Володимирович	ВО Свобода	6
24.	Осуховський Олег Іванович	ВО Свобода	33
25.	Панькевич Олег Ігорович	ВО Свобода	44
26.	Сабій Ігор Михайлович	ВО Свобода	26
27.	Сех Ірина Ігорівна	ВО Свобода	95
28.	Сиротюк Юрій Миколайович	ВО Свобода	75
29.	Тягнибок Олег Ярославович	ВО Свобода	95
30.	Тягнибок Андрій Ярославович	ВО Свобода	20
31.	Фаріон Ірина Дмитрівна	ВО Свобода	29
32.	Фурман Олексій Юрійович	ВО Свобода	23
33.	Ханенко Святослав Михайлович	ВО Свобода	19
34.	Чорна Галина Михайлівна	ВО Свобода	4
35.	Шевченко Олександр Оксентійович	ВО Свобода	9
36.	Янків Ігор Тарасович	ВО Свобода	35

Усі законопроекти, розроблені депутатами від крайніх правих політичних партій, було систематизовано і представлено у вигляді таблиці (Таблиця 5.2). Така ж таблиця (Таблиця 5.3) була створена і для законопроектів, внесених у період між 1 грудня 2014 р. та 29 лютого 2016 р. Слід зазначити, що значна частина законопроектів мала більш ніж одного автора. У такому випадку ці законопроекти для кожного з депутатів зараховувались як один.

Таблиця 5.3

Законопроекти, представлені депутатами від крайніх правих політичних партій у грудні 2014 – лютому 2016 рр. [13]

№	Народний депутат	Політична партія	Кількість законопроектів
1.	Бублик Юрій Васильович	ВО Свобода	110
2.	Головко Михайло Йосифович	ВО Свобода	135
3.	Іллєнко Андрій Юрійович	ВО Свобода	106
4.	Левченко Юрій Володимирович	ВО Свобода	145
5.	Марченко Олександр Олександрович	ВО Свобода	107
6.	Осуховський Олег Іванович	ВО Свобода	111
7.	Ярош Дмитро Анатолійович	Правий сектор (до грудня 2015 р.)	5

Аналіз усіх законопроектів, внесених депутатами від крайніх правих політичних партій, показує, що лише частина з них може вважатись такими, що відповідають основним пріоритетам та цінностям даної ідеології. Проте, якщо відкинути ті законопроекти, які були технічними або стосувались особливо важливих питань і одержували підтримку усіх чи більшості політичних партій, незалежно від їх ідеологічного спрямування, варто підкреслити, що можна простежити доволі високий рівень послідовності депутатів у відстоюванні програмних цілей своїх політичних партій. Загалом, серед тих законопроектів, які беззаперечно відносяться до крайніх правих, варто виокремити декілька основних груп.

До першої з них належать законопроекти, які базуються на ідеях нативізму. Багато крайніх правих членів парламенту підтримують ідею

введення графи про національність у громадянському паспорті (про це зазначено у більшості їх програм). Оскільки такі документи дуже широко використовуються, це зробило б дану інформацію доступною, особливо стосовно кандидатів на політичні посади, і допомогло виборцям голосувати більш виважено і раціонально.

Один законопроект, розроблений та внесений чотирма депутатами Верховної Ради України від партії Свобода, закликає до перевизначення терміну «національна меншина». На думку авторів, оскільки цей статус передбачає надання певних прав і привілеїв, на нього повинні претендувати лише ті етнічні групи, які уже були присутніми на території України до 1918 р. Того року почалась комуністична окупація української землі, під час якої відбулось декілька періодів репресій щодо етнічних українців. Багато з них було заарештовано, вбито чи відправлено до Сибіру. Їх будинки та території, відповідно, надавались росіянам, яких всіляко заохочували до переїзду в Україну. Відтак, російська етнічна меншина, яка сьогодні є найбільшою в Україні, була створена штучно, а тому не повинна наділятись особливими правами. У цьому та низці інших законопроектів зазначається, що повага до національних меншин є важливою цінністю, проте вона не має отримувати жодної переваги перед національними інтересами українців. Наприклад, одним з документів передбачається надання виключного права на одержання місця в студентських гуртожитках вищих навчальних закладів громадянам України, в той час як для іноземців воно повинно надаватись за залишковим принципом.

Ціла низка законодавчих актів покликана сприяти пришвидшенню процесу позбавлення від радянського спадку і поверненню українських традицій та культури. Серед іншого це включає відміну так званих «радянських» свят і впровадження, натомість, національних свят, які б вшановували українських національних героїв та важливі дати власне з погляду історії українського народу та українських земель. Деякі законодавчі акти пропонують одноразові заходи, наприклад, відзначення певної події, яка

відбулась сто років тому. Інші мають на меті запровадити проведення таких церемоній щорічно. Яскравим прикладом є законопроекти, що закликають до скасування як святкового та вихідного Дня перемоги 9 травня, який розглядається як введений радянською пропагандою, та заміни його на День пам'яті та примирення, який відзначався би спільно з усіма іншими європейськими країнами 8 травня. Декілька законодавчих пропозицій спрямовані на встановлення жорсткого покарання за заперечення визнання певних подій в українській історії, особливо це стосується Голодомору 1932-1933 рр.

Декомунізація та знищення радянського спадку також передбачає перейменування міст, містечок, сіл та інших населених пунктів, які були названі на честь радянських лідерів чи героїв. На думку крайніх правих депутатів парламенту, це повинно відбутись максимально швидко, саме тому було розроблено і внесено кілька відповідних законопроектів. Є, також, і законодавчі акти, які закликають до повної заборони комуністичної ідеології в Україні.

До цієї ж групи відносяться і законопроекти, ініційовані крайніми правими депутатами з метою захисту та зміцнення статусу української мови і національних символів. У них передбачається перетворення української мови на обов'язкову до використання у державних інституціях усіх рівнів. Як і зазначено у програмах більшості крайніх правих політичних партій, у цих законопроектах також планується введення іспитів на знання української мови та вміння її використовувати у щоденній письмовій та усній комунікації для державних службовців. Усі товари, включно з імпортованими, повинні маркуватись українською мовою. Україномовні версії слід обов'язково створювати для будь-яких продуктів у сфері інформаційних технологій. У шкільну освіту потрібно запровадити належне патріотичне виховання щодо українських символів та традицій, які слід належним чином вшановувати в навчальних закладах.

Особлива увага приділяється інформаційній безпеці України, яка розглядається як надзвичайно актуальна із врахуванням подій останніх років. Це питання варто відносити до цієї групи, оскільки воно також має нативістські прояви. Частина цих законопроектів спрямована на заохочення видавництва книг, аудіопродуктів, кінофільмів та медіапродуктів українською мовою. Це буде здійснено через надання податкових пільг національним виробникам та введення квот і обмежень на ввіз відповідних іноземних продуктів. Такі ж квоти мають бути встановлені і на використання іноземних мов і контенту у медіа. Найчастіше можна зустріти цифру 75% як пропозицію щодо мінімальної частки україномовних продуктів в засобах масової інформації. Інформаційна безпека повинна забезпечуватись і через належний контроль різноманітних зарубіжних інституцій, що діють в Україні. Зокрема, низка законодавчих актів спрямована на зобов'язання місцевих представництв іноземних церков реєструватись власне як такі та зазначати у своїй назві країну свого походження. Ці закони покликані, перш за все, дозволити громадянам чітко ідентифікувати російські церкви, пропагандистська діяльність яких в Україні вважається найбільш активною та ефективною.

Друга група проаналізованих законодавчих актів присвячена економічній проблематиці. Серед них чітко простежується тенденція до приділення великої уваги захисту малого і середнього бізнесу, фермерів та національних виробників загалом, що повністю відповідає основним ідейно-ціннісним засадам крайніх правих політичних партій. Зокрема, пропонується ввести додаткові митні збори, які б сприяли підвищенню конкурентоздатності вітчизняних підприємців та заохочували розвиток виробництва в Україні. Ще одним проявом протекціонізму є і проведення інформаційних та просвітницьких кампаній всередині держави задля стимулювання підтримки населенням національного виробника. Маркування іноземних товарів має обов'язково зазначати і країну походження (приміром, в одному законопроектів вимагається, щоб на цінниках у магазинах поруч з

назвою товару розміщувалось зображення прапору держави, у якій цей товар був виготовлений), для того щоб споживачі робили свідомий вибір та могли, знову ж таки, підтримати українських підприємців.

Низка законопроектів спрямована на спрощення процедури реєстрації та ведення малого бізнесу. Головний акцент більшість з них робить на скороченні кількості бюрократичних процедур, які доводиться пройти для отримання можливості офіційно вести підприємницьку діяльність. Йде мова і про зменшення податкового тиску на малий і середній бізнес і вдосконалення процедур адміністрування податків. Хоча таке заохочення повинно застосовуватись до усіх типів бізнесу, особлива увага приділяється виробництву культурних продуктів, які мають одержувати додаткове заохочення, оскільки не просто сприяють економічному розвитку, а пропагують національні цінності та ідеї, через що відіграють велику роль у підвищенні рівня інформаційної безпеки Україна (детальніше про це мова йшла вище).

Третя група законодавчих актів порівняно невелика, однак є доволі важливою, оскільки проблематика, яку вони піднімають, часто лише побіжно згадується у програмах українських крайніх політичних партій, але є вагомою для багатьох європейських політичних сил даного ідеологічного спрямування. Вона включає законопроекти, покликані захистити український народ, насамперед, молодь, від негативного впливу продуктів алкогольної та тютюнової індустрій. Є низка законодавчих актів, які пропонують ввести додатковий акциз на пиво, що сприймається вкрай неоднозначно, враховуючи високий рівень споживання даного продукту в Україні. Для того щоб дещо применшити негативну перцепцію таких законів, одразу ж пропонуються шляхи витрачання отриманих грошей на соціально важливі цілі – спорудження дитячих лікарень, програми розвитку спорту, охорони здоров’я тощо. Серед цих законопроектів є і такі, які пропонують обмежити рекламу алкоголю та тютюну, для того щоб її впливу якнайменше піддавались діти і молодь. Приміром, пропонується повна заборона

спонсорства спортивних подій брендами і компаніями, що виробляють алкоголь. Сюди ж можна віднести і ті акти, що покликані посилити контроль за медичними продуктами, які потенційно можуть використовуватись як наркотики, щоб зробити їх менш доступними для молоді.

Наступна група законопроектів теж доволі невелика, але важлива з погляду ідеологічної спрямованості. Це – законодавчі акти, покликані якомога ширше впровадити інструменти прямої демократії в Україні. Вони, зокрема, пропонують підвищити вплив рішень референдумів та громадських ініціатив на владу, які слід зобов'язати принаймні належним чином розглянути їх рекомендації. Деякі законодавчі акти зосереджуються на підтримці розвитку незалежних та сильних місцевих громад, які були б спроможними здійснювати ефективне самоврядування. Оскільки ці владні інститути є значно ближчими до громадськості, це б надало останній більше можливостей для впливу на процеси прийняття політичних рішень, які визначають їх щоденне життя. Разом з тим, у програмних документах підтримка прямої демократії часто висловлюється у декларативній формі, без деталізації, як саме ці механізми слід впроваджувати у політичне життя українського суспільства. Це можна вважати головною причиною, чому таких законопроектів та ініціатив порівняно невелика кількість.

Врешті, остання група законодавчих актів відображає сучасні українські реалії та покликана певною мірою покращити існуючу ситуацію. Їх складно охарактеризувати як крайні праві, оскільки, враховуючи ті обставини, в яких сьогодні знаходиться Україна, їх можуть підтримувати (і навіть ініціювати схожі законопроекти) депутати від політичних партій різного ідеологічного спрямування. Однак, такі законодавчі акти, все ж, присутні серед тих, які були виокремлені для аналізу, а тому вони потребують певної уваги. Серед них, наприклад, пропозиції щодо посилення покарання державних службовців за будь-які прояви сепаратизму (слова, дії, бездіяльність тощо). Скоріше символічними, але від того не менш важливими, є і законопроекти про повернення Україні ядерного статусу. Про

це йдеться у програмах деяких крайніх правих політичних партій, а тому розробка та внесення відповідних законодавчих актів є природньою. Зазначається, що, оскільки територіальна цілісність України не була належним чином захищена міжнародними партнерами і договорами, які таку допомогу передбачали, єдиним способом зберегти національний суверенітет є повернення ядерної зброї.

Особлива увага приділяється розвитку та посиленню українських збройних сил. Низка законопроектів закликають до підвищення фінансування армії, яка сьогодні потребує додаткових коштів для придбання необхідного обладнання і сучасної зброї, створення системи належної військової підготовки і освіти тощо. Не менш важливим вважається і соціальне забезпечення військових, яке може стати передумовою для підвищення престижності військової служби. Зокрема, пропонується покращити житлові умови військовослужбовців, сприяти отриманню ними належної освіти, надати гарантії щодо їх майбутнього забезпечення у разі втрати працездатності чи їх родин у разі загибелі.

Відтак, аналіз законопроектів, представлених крайніми правими політичними партіями у 2012-2016 рр., свідчить, що традиційні для даної ідеології питання та проблеми присутні у їх законотворчій роботі депутатів від цих політичних сил. Незважаючи на порівняно невелику кількість законопроектів, які можна охарактеризувати як крайні праві, у них велика увага приділяється таким проблемам як захист національної ідентичності, української мови, традицій, релігії, розвиток прямої демократії, протекціонізм та сприяння національному виробнику, особливо малому та середньому бізнесу, посилення армії тощо. Хоча ці партії не досягають значних успіхів у прийнятті таких законопроектів, важливим є те, що вони залишаються послідовними і активними у просуванні цих питань у Верховній Раді Україні. Як наслідок, можна беззаперечно стверджувати, що до інструментів впливу цих політичних сил на публічний дискурс та порядок

денний додався ще один – законотворча діяльність – який вони доволі активно використовують.

Водночас, деякі дослідники зазначають, що другий етап історії крайніх правих політичних партій також підходить до свого завершення. Рівень їх підтримки знову зменшується, що дає підстави для висування такої гіпотези. Крім того, самі ці політичні сили є доволі нестабільними. Яскравим прикладом є Правий сектор. Проіснувавши лише короткий час, ця партія уже пережила розкол, коли у листопаді 2015 р. її покинув Дмитро Ярош, лідер та засновник. Він проголосив про створення нового громадсько-політичного руху ще наприкінці минулого року, однак досі немає жодної інформації щодо заснування ним будь-якої політичної партії.

Водночас, незважаючи на порівняно коротку історію крайніх правих політичних партій в сучасній Україні, можна стверджувати про їх беззаперечний вплив на політичний дискурс. Важливим є те, що вони уже спромоглись здобути певні електоральні успіхи, а також, якщо не враховувати розкол в Правому секторі, залишаються стабільними у порівнянні з іншими політичними партіями сучасної України, які часто виникають, розпадаються, об’єднуються, зникають. В українських ЗМІ і, навіть, наукових дослідженнях зустрічається теза про те, що їх популярність навмисно підтримувалась режимами Кучми і Януковича, для того щоб налякати виборців «радикальними нацистами» і змусити голосувати за владу. Це твердження потребує окремого дослідження, проте, враховуючи загрози національному суверенітету і територіальні цілісності України в останні роки, високою є ймовірність подальшого зростання популярності цих політичних партій уже в нових суспільних реаліях.

У цьому контексті слід взяти до уваги і той факт, що українські організації відчувають значні труднощі з позиціонуванням себе як крайніх правих та налагодженням міжнародного співробітництва, яке потенційно могло б здійснити позитивний вплив на них. Будучи національно орієнтованими, вони не можуть не лише співпрацювати, а й навіть

асоціюватись з європейськими крайніми правими, більшість з яких підтримують дружні стосунки з президентом Російської Федерації Володимиром Путіним та висловлюють підтримку його політиці. Більш того, у засобах масової інформації регулярно з'являються повідомлення про візити представників цих партій до Криму та окупованих територій на сході України, що, знову ж таки, стає на заваді їх співпраці з українськими політичними силами даного ідеологічного спрямування. Разом з тим, європейські крайні праві політичні партій пройшли тривалий шлях, поки змогли закріпитись у партійно-політичних системах своїх країн і для українських партій він лише попереду.

Підсумовуючи, варто зазначити, що історія українських крайніх правих політичних партій бере свій початок з 90-х рр. XX ст. Саме тоді розпочався перший етап їх становлення. У цей період виникли три політичні сили даного спрямування – Українська національна асамблея, Конгрес українських націоналістів та Українська націонал-соціальна партія, більш відома за своїм сьогоднішнім ім'я – Всеукраїнське об'єднання «Свобода». Специфікою українських крайніх правих цього періоду є порівняно високий рівень їх впізнаваності. Якщо крайні праві в європейських державах були маргінальними як з електорального погляду, так і в контексті обізнаності виборців про їх існування, то партії в Україні були доволі відомими, присутніми у публічному дискурсі, засобах масової інформації тощо.

Головною причиною такого рівня впізнаваності була взаємодія цих партій з виборцями через активну вуличну діяльність. Дві із вищезазначених політичних сил регулярно проводили акції протесту, маніфестації, мітинги, які супроводжувались сутичками з поліцією, бійками, розгромами і т. д. Ці події висвітлювались у засобах масової інформації, що і дозволяло крайнім правим залишатись відомими. Однак ця впізнаваність не принесла бажаних електоральних результатів і на початку 2000-х рр. рівень їх електоральної підтримки почав знижуватись ще більше.

Другий етап історії українських крайніх правих політичних партій починається з 2010-х рр. Його часто пов’язують з обранням на пост Президента України Віктора Януковича. Від самого початку він був доволі неоднозначною особистістю, оскільки саме проти нього були спрямовані протести під час Помаранчевої революції. Із розвитком його діяльності громадське незадоволення лише зростало, а так звана «офіційна» опозиція сприймалась як неспроможна ефективно протидіяти режиму, що встановлювався.

Як наслідок, сформувалась певна електоральна ніша, яку і вдалось зайняти крайнім правим політичним силам. Першою та єдиною з них, хто здійснив електоральний прорив, стала партія Свобода. Здобувши спочатку успіхи на місцевих виборах, у 2012 р. вона одержала порівняно високе представництво у національному парламенті, яке, хоч і в дещо меншому масштабі, зберегла і до сьогодні.

Водночас, крайні праві політичні партії продовжували вести активну вуличну діяльність, яка і принесла їм популярність. Це дозволило їм стати ядром протестних заходів під час Революції гідності 2013-2014 рр. У цей час відбулась інтеграція різноманітних крайніх правих рухів і організацій, що призвело до формування нової політичної партії під назвою «Правий сектор». Офіційно вона була утворена на базі Української національної асамблеї, проте, частина лідерства останньої з цим не погодилась і домоглась відновлення її під назвою «УНА-УНСО».

Дослідники суспільної думки показують, що Революція гідності, анексія Криму та збройний конфлікт на сході України сприяли підвищенню популярності тих ідей, які традиційно вважаються крайніми правими. Проте, хоча у партійно-політичній системі української держави відбулись суттєві трансформації, аналіз політичних партій, що виникли з того часу, свідчить, що крайні праві ідеї не стають мейнстрімом і політичні сили не роблять їх основою своєї ідеології.

Таким чином, сьогодні функціонує чотири крайніх правих політичних партії в Україні – Конгрес українських націоналістів, ВО Свобода, Правий сектор і УНА-УНСО. Рівень їх електоральної підтримки залишається доволі низьким – виборчі списки ані Свободи, ані Правого сектору не змогли подолати виборчий бар'єр, одержавши лише кілька перемог в одномандатних виборчих округах. Разом з тим, важливою рисою, яка відрізняє ці політичні партії, є їх послідовність в дотриманні базових ідейно-ціннісних засад. Про це свідчить аналіз їх програмних документів. Тут наявні практично усі традиційні для крайньої правої ідеології принципи – нативізм (захист національної ідентичності, мови, культури, історії), економічний протекціонізм (підтримка національного виробника і малого та середнього бізнесу), широке впровадження інструментів прямої демократії, наголос на необхідності розбудови сильних збройних сил, ведення незалежної зовнішньої політики тощо.

Більш того, ці ідеї не просто зберігаються у програмних документах цих політичних партій від часу їх заснування, а стають основою їх законодавчої роботи. Після обрання представників крайніх правих до парламенту вони отримали додатковий інструмент для поширення і впровадження своїх ідей – через розробку та внесення законопроектів. Аналіз змісту цих документів показує, що українські крайні праві політичні партії послідовно дотримуються своїх ідей, активно розробляючи законопроекти, які б сприяли їх втіленню у життя та відображали базові цінності. Враховуючи досвід європейських країн, це може стати передумовою для їх подальшого електорального зростання.

ВИСНОВКИ

Початок XXI ст. приніс новий етап трансформацій для партійно-політичних систем європейських країн. Після Другої світової війни вони декілька десятиліть залишались «завмерлими» і багато вчених передбачали, що ці тенденції збережуться і надалі. Найвідомішим є прогноз Ф. Фукуями, який говорив про перемогу ліберально-демократичних цінностей та кінець історії як ідеологічної боротьби. Проте, реалії виявились зовсім іншими. З початком постіндустріальної епохи відбулась зміна пріоритетів громадськості і велика увага почала приділятись нематеріальним цінностям, серед яких і захист національної єдності та ідентичності. Саме на цьому наголошували крайні праві політичні партії, які у той час змогли подолати більш ніж десятилітню маргіналізацію і здійснити електоральний прорив. Сьогодні рівень їх електоральної підтримки зростає дедалі швидшими темпами. Цьому сприяє і початок так званої міграційної кризи в Європі протягом останніх років, що, знову ж таки, змушує виборців шукати альтернативні політичні сили на заміну традиційним, які проявили себе як неспроможні долати нові виклики. Як наслідок, на політичну арену виходять крайні праві політичні партії.

Проблематика крайніх правих політичних партій уже деякий час є однією з домінуючих тем в зарубіжному політологічному дискурсі. Водночас, досі немає єдиного підходу щодо того терміну, яким варто ці політичні партії позначати. Одразу ж після їх виникнення найчастіше використовувались такі поняття як «неофашистські» та «нові праві». Однак, цей термін є більш доречним для крайніх правих політичних організацій та рухів, які також функціонують в державах Європи та схильні до ідентифікації себе саме як таких. На відміну від політичних партій, які намагаються позиціонувати себе як легітимні та діяти в межах існуючих демократичних правил гри, ці рухи, навпаки, застосовують насильство,

підпали, тероризм, і значно меншою мірою зацікавлені у веденні політичної діяльності тощо. Поняття «нові» також має низку недоліків, оскільки будь-яке явище чи процес може бути новим лише протягом обмеженого періоду часу. Крім того, термін «нові праві» має чітку асоціацію з французьким культурним рухом з такою ж назвою, що діяв у 70-х рр. XX ст.

Серед більш сучасних термінів, які також використовують для позначення цих політичних партій – «антиіммігрантські» та «популістські». Проблематика імміграції справді є центральною у партійних і передвиборчих програм крайніх правих політичних партій, однак більшість вчених погоджується, що не можна зводити усі питання, які розглядаються крайніми правими, суто до імміграції. Дослідження показують відсутність прямого взаємозв'язку між рівнем міграції в тій чи іншій країні та електоральною привабливістю даних політичних партій, що є ще одним свідченням проти застосування даного терміну. Поняття «популізм» рідко використовується самостійно, а тому вагомим аргументом проти його застосування є те, що він не дає нової інформації щодо ідеології крайніх правих. У нього також уже є певна асоціація з політичним стилем, що може спричинити зайву плутанину.

Найбільша дискусія сьогодні ведеться щодо термінів «радикальні» та «крайні». Кожен з них має прихильників серед впливових вчених-дослідників даної проблематики, іноді вони використовується як взаємозамінні. Проте, в українській політології найбільш доречним буде термін «крайні». Він має цілу низку переваг: на відміну від терміну «радикальні» йому не притаманні негативні асоціації з екстремізмом, він дозволяє одночасно показати розміщення даної групи політичних партій на партійно-політичному спектрі країни і представити сутність їх ідеології.

Історія крайніх правих політичних партій складається з двох головних етапів. Перший з них розпочався одразу ж після завершення Другої світової війни. Він характеризувався виникненням перших крайніх правих політичних партій, які відстоювали ностальгічні настрої та з ідеологічного погляду були доволі близькими до історичного фашизму. Протягом цього

етапу, який тривав до 80-х рр. XX ст.,відбувалось ідеологічне становлення цих політичних партій, яке проявлялось у внутрішній боротьбі між радикальними та поміркованими групами. Вони були слабкими і з організаційного погляду через суперечки за лідерство, відсутність достатніх фінансових ресурсів тощо. Як наслідок, протягом першого періоду крайні праві політичні партії залишались маргінальними та лише час від часу здобували незначні успіхи на виборах різного рівня.

Другий етап історії крайніх правих політичних партій розпочався з 80-х рр. XX ст. і триває досі. У цей період виникла низка нових крайніх правих політичних партій, як у тих країнах, де вони уже існували, так і в тих, що раніше не відзначались радикалізацією електоральних преференцій. Характерною ознакою цього періоду є трансформація цих політичних сил, які остаточно перейшли на цінності крайньої правої ідеології та зміцніли організаційно. Це дозволило їм здійснити електоральний прорив і закріпитись в партійно-політичних системах своїх держав.

Головні причини, що сприяли зростанню електоральної привабливості крайніх правих політичних партій, можна поділити на дві основні групи. Перша група причин базується на зміні реалій тогочасного суспільства та переході до постіндустріалізму. У всіх сферах суспільного життя відбулась ціла низка змін і трансформацій, що викликало в громадськості відчуття незахищеності. Постали і нові виклики, зокрема, імміграція, глобалізація та мультикультуралізм, які дедалі більше турбували електорат, але не знаходили свого місця в політичних програмах традиційних політичних партій, що і призвело до зростання популярності крайніх правих. При цьому, аналізуючи ймовірність голосування за крайніх правих, варто враховувати не лише наявність у державі реальної загрози від цих явищ та процесів, а специфіку їх сприйняття виборцями. Навіть якщо рівень імміграції залишається низьким, але імміграція уже розглядається як серйозний виклик, вірогідність підтримки цих політичних сил суттєво зростає.

Друга група причин радикалізації електоральних преференцій пов’язана з інституційними умовами, які можуть сприяти або стати на заваді отриманню голосів крайніми правими політичними партіями. Навіть якщо рівень підтримки високий, виборці можуть віддавати перевагу голосуванню за інші політичні сили, якщо для цього будуть відповідні передумови. Найбільш очевидним та прямим є взаємовплив між рівнем підтримки крайніх правих та виборчою системою певної країни. Найсприятливішою вважається пропорційна виборча система, яка загалом допомагає невеликим і новим політичним партіям. Не менш важливими є і інші правила виборів, зокрема, те, наскільки рівним є доступ до необхідних ресурсів, а також, чи існують обмеження на етапах реєстрації кандидатів, ведення передвиборчої кампанії і т.д. Для закріплення здобутого успіху важливі і такі характеристики самої політичної партії як наявність сильного лідера, розгалуженої організаційної структури, достатніх фінансових ресурсів тощо.

Радикалізація електоральних преференцій певною мірою ґрунтується і на ідеології крайніх правих політичних партій. Центральним поняттям для них є народ, інтереси якого мають слугувати основою для прийняття рішень у всіх сферах суспільного життя – політиці, економіці, суспільних відносинах, зовнішній політиці тощо. У внутрішній політиці посилення влади народу повинно проявлятись через максимально широке впровадження інструментів прямої демократії, зокрема, референдумів для вирішення усіх важливих питань. При розгляді внутрішньої політики велика увага приділяється і такій цінності як «порядок». Крайні праві вважають його прямо пов’язаним зі свободою, оскільки якщо життя, здоров’я і добробут людини не захищені, вона не може почуватись вільною. Тому необхідно докладати усіх зусиль для забезпечення правопорядку в суспільстві, в тому числі через введення жорстких покарань за злочини, які будуть невідворотними.

У сфері економіки крайні праві політичні партії виступають за надання всебічної підтримки національному виробнику, насамперед, малому і

середньому бізнесу, а також фермерам. Будучи головними роботодавцями країни та інвестуючи у її розвиток, вони не можуть успішно протистояти значно багатшим і гнучкішим транснаціональним корпораціям, а тому потребують активних дій з боку держави, яка б допомагала їм через ведення політики протекціонізму (впровадження квот на імпорт, надання податкових пільг тощо), а також популяризацію національного виробника.

Соціальна політика держави також повинна слугувати виключно інтересам народу. Такі переконання крайніх правих отримали назву «шовінізм у сфері національного добробуту». Їх сутність полягає у тому, що національність має бути головною підставою для отримання особою будь-якої соціальної допомоги – по безробіттю, соціальне житло тощо. Імміграція створює надто велике навантаження на бюджет країни, а тому біженці та шукачі притулку повинні розуміти, що їх добробут залежатиме виключно від них самих.

Розглядаючи суспільні відносини, крайні праві політичні партії схильні ідентифікувати ті чи інші групи або, навіть, окремих осіб як ворогів. Ці погляди характеризуються як нативізм, який полягає у прагненні забезпечити максимальну гомогенність народу. Традиційно крайні праві виокремлюють такі групи ворогів: у межах держави та народу (національна еліта, соціальні шахраї, люди з нетрадиційною сексуальною орієнтацією), в межах держави, але поза межами народу (іммігранти, біженці, національні меншини), в межах народу, але поза межами держави (громадяни, що проживають за кордоном, етнічні групи, які належать до народу, але територіально знаходяться поза її територією), поза межами народу і держави (окремі іноземці, країни, групи країн, міждержавні організації тощо).

Зовнішня політика, на думку крайніх правих, має базуватись на абсолютному пріоритеті національних інтересів. Зовнішні інституції не повинні обмежувати суверенітет держави. Це стосується і європейської інтеграції, через що більшість крайніх правих політичних партій відносяться до євроскептиків. Загалом позитивно ставлячись до ідеї об’єднання народів

Європи, вони, у той же час, виступають за обмеження цієї співпраці виключно тими сферами, де це буде вигідно – зовнішня політика, оборона тощо. Однак, той напрям, у якому рухається Європейський Союз сьогодні, ці партії вважають неправильними. Загальноєвропейські інституції одержують надто багато повноважень, втручаючись у внутрішнє життя держав, хоча, при цьому, вони не обираються народом і не звітують перед ним.

Кристалізація ідеології стала однією з причин зростання електоральної підтримки крайніх правих політичних партій. Це відбулось у більшості європейських країн, з яких на особливу увагу заслуговують Німеччина, Австрія, Франція, Швеція та Угорщина. Найвпливовішою сучасною крайньою правою партією Німеччини вважається Альтернатива для Німеччини, створена у 2013 р., яка змогла не лише подолати маргіналізацію, а й здобути високий рівень електоральної підтримки. Інші німецькі крайні праві політичні партії другого періоду – Націонал-демократична партія Німеччини, партія Республіканці та Німецький народний союз, який уже припинив своє існування, проте здійснив значний вплив на розвиток німецьких крайніх правих наприкінці XX – на початку XXI ст.

Найбільш відомою австрійською крайньою правою політичною партією є Партія свободи Австрії. Її специфіка полягає у тому, що вона є єдиною з усіх, проаналізованих у цьому дослідженні, яка має досвід участі у формуванні парламентської коаліції і перебування в уряді. Серед інших сучасних крайніх правих в Австрії – Альянс за майбутнє Австрії та Команда Штронаха за Австрію.

У Франції чільне місце серед крайніх правих займає Національний фронт. Ця партія є менш електорально успішною, порівняно з політичними партіями цієї групи в інших країнах. Це пов’язано, насамперед, зі специфікою французької виборчої системи. Однак, саме вона вважається найбільш впливовою серед крайніх правих не лише у Франції, а й у Європі загалом. Національний фронт визначає громадсько-політичний дискурс всередині країни та виступає рушійною силою для об’єднання крайніх

правих на загальноєвропейському рівні. Разом з тим, ця політична сила не єдина у державі, хто відстоює ці цінності. Сюди також слід віднести Національний республіканський рух та об'єднання декількох невеликих крайніх правих під назвою Союз національних правих.

Дещо відмінною є ситуація у Швеції та Угорщині, для яких більш характерним є існування однієї найбільш впливової крайньої правої політичної партії, в той час як інші залишаються практично невідомими. Через це в обох державах, як правило, домінує одна партія, а коли вона втрачає вплив, її змінює інша. Найвпливовішою крайньою правою політичною партією Швеції є партія Шведських демократів, яка зайняла нішу Нової демократії, що здобула електоральну підтримку у 90-х рр. Сьогодні Шведські демократи стали третіми в державі, що ще донедавна вважалось неможливим для цієї країни. В Угорщині найбільш впливовою є партія Рух за кращу Угорщину, яка здобула прихильність завдяки включенню до політичного порядку денного такі важливі для цієї держави проблеми як національна ідентичність та ромська меншина.

Загалом, аналізуючи історію радикалізації електоральних преференцій в зазначених державах, варто підкреслити, що у багатьох випадках здобуття високого рівня підтримки крайніх правих політичних партій відбувалось не поступово, а внаслідок здійснення ними так званого електорального прориву. Тобто, тривалий час залишаючись маргінальними, ці політичні сили практично одномоментно демонстрували неочікувано високі результати на виборах до місцевих, регіональних чи національних органів влади. З одного боку, це дозволяло їм швидко пройти шлях від вуличної партії до легітимної складової партійно-політичної системи тієї чи іншої країни. Проте, з іншого боку, вдало здійснити це вдавалось небагатьом. Більшість крайніх правих виявлялись неготовими до парламентської діяльності, яка потребувала зовсім інших інструментів та вмінь, і через це, навпаки, практично одразу втрачали підтримку, оскільки виборці починали розглядати їх як неспроможних втілити свої програми в життя. Лише ті політичні партії, які виявлялись

достатньо сильними з організаційного погляду для втілення в життя своїх передвиборчих програм і зберігали відданість основним цінностям крайньої правої ідеології, зуміли зберегти та примножити свою підтримку.

Незважаючи на наявність великої кількості крайніх правих політичних партій в країнах Європи, а також здебільшого високі результати їх підтримки на виборах до загальноєвропейських інституцій, ці політичні сили поки що не спромоглись сформувати успішне транснаціональне об'єднання на рівні Європейського Союзу. Це зумовлено, передусім, специфікою, їх ідеології, яка базується на нативізмі, що, своєю чергою, призводить до суперечок між ними щодо справедливості кордонів чи територіальної належності тих чи інших територій. Крім того, об'єднання крайніх правих може розглядатись як намір створити своєрідний «Національний інтернаціонал», що надзвичайно негативно сприйматиметься виборцями.

Водночас, декілька спроб утворити союз крайніх правих на загальноєвропейському рівні уже було здійснено. Серед таких організацій – Євронат (Європейський національний союз), Європейський національний фронт, Альянс європейських національних рухів та Європейський альянс за свободу. Останній було засновано ще у 2010 р. і він продовжує існувати і досі, що уже можна вважати відносним успіхом. Однак при цьому, невдалими залишаються і спроби сформувати окрему політичну групу у Європейському Парламенті, що дозволило б крайнім правим брати значно активнішу участь у формуванні порядку денного цієї інституції. І до сьогодні представники крайніх правих розділені між двома групами – власне крайніми правими і прихильниками євроскептицизму.

Крайні праві політичні партії існують та функціонують і в сучасній Україні. Тут також можна виокремити два етапи їх історії, хоча вони і не співпадають з періодизацією еволюції інших європейських партій. Зокрема, перший етап бере свій початок з 90-х рр. XX ст., коли було засновано Українську національну асамблею, Конгрес українських націоналістів та Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (спочатку – Українська націонал-

соціальна партія). Особливістю цього періоду була електоральна маргінальність цих політичних партій, які здобували надзвичайно низькі результати на виборах різного рівня. Разом з тим, порівняно з крайніми правими в інших європейських країнах, українські політичні сили даного спрямування демонстрували високий рівень впізнаваності, будучи присутніми у громадсько-політичному дискурсі та засобах масової інформації. Це зумовлювалось активною взаємодією цих партій з виборцями через ведення вуличної діяльності – акцій протесту, маніфестацій, мітингів, часто з використанням насильства, бійок з поліцією тощо.

Другий етап історії українських крайніх правих бере свій відлік з 2010-х рр. Після обрання на пост Президента України Віктора Януковича у суспільстві поступово формувався запит на ефективну опозицію, здатну протистояти його режиму. Так звана «офіційна опозиція» виявилась неспроможною до активних дій і виникла ніша, яку й заповнили крайні праві. Першою та єдиною українською крайньою правою політичною силою, якій вдалось здійснити електоральний прорив, була Свобода. Спочатку вона здобула неочікувані успіхи на місцевих виборах, а у 2012 р. отримала представництво у національному парламенті, яке зберегла і до сьогодні. Крім неї, на другому етапі історії крайніх правих політичних партій в Україні виникли, також і дві інші партії – Правий сектор та УНА-УНСО.

Події Революції гідності, анексія Криму Російською Федерацією та збройний конфлікт на східних територіях України почали розглядатись дослідниками громадської думки як такі, що потенційно можуть сприяти підвищенню популярності крайніх правих ідей і виникненню нових політичних партій, які відстоюватимуть ці цінності. Водночас, аналіз партійно-політичної системи сучасної України показує протилежне – крайні праві ідеї поки що не перетворюються у політичний мейнстріминг і залишаються доволі маргінальними.

Відтак, станом на середину 2016 р. в Україні функціонує чотири крайніх правих політичних партії – Конгрес українських націоналістів, ВО

Свобода, Правий сектор і УНА-УНСО. З електорального погляду їх вплив поки що залишається незначним. Однак, важливою характеристикою цих партій в Україні є високий рівень послідовності у відстоюванні своїх базових ідейно-ціннісних засад. Це засвідчує аналіз їх програмних документів, де присутні практично усі принципи, притаманні крайнім правим – нативізм, економічний протекціонізм, широке впровадження інструментів прямої демократії, наголос на необхідності розбудови сильних збройних сил, ведення незалежної зовнішньої політики тощо.

Важливо зазначити, що ці ідеї не просто залишаються у програмних документах цих партій і переносяться у передвиборчі програми, а й активно відстоюються як через вуличну діяльність, так і через законодавчу роботу тих політичних сил, які зберігають представництво у парламенті. Аналіз змісту законопроектів, що вносились депутатами Верховної Ради України від крайніх правих, показує, що вони вдало використовують і цей інструмент для поширення та впровадження своїх ідей, транслюючи їх у відповідних пропозиціях щодо нормативних актів. Враховуючи досвід європейських держав, це може стати передумовою для подальшого електорального зростання українських крайніх правих політичних партій та перетворення їх у невід'ємну складову партійно-політичної системи сучасної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Правий сектор» створив політичну партію [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Електронні дані. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/praviy-sektor-stvoriv-politichnu-partiyu-140221_.html (дата звернення 17 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

2. Вибори [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/ (дата звернення 25 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

3. Глод О. Антиімміграційні партії як різновид крайніх правих / О. Глод // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – Випуск 12. – С. 84-87.

4. Гош М. Крайні праві в Україні / Мрідула Гош // Friedrich Ebert Stiftung. – Електронні дані. – Режим доступу: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09549.pdf (дата звернення 15 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

5. Дублікаш Т. М. Мейнстрімізація крайніх правих в Європі: чи є загроза? / Тетяна Миколаївна Дублікаш // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент . – 2011. – Вип. 6. – С. 89-99.

6. Дублікаш Т.М. Стратегії виживання радикальних ідеологій: крайні праві у сучасних демократичних суспільствах / Тетяна Миколаївна Дублікаш // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 889. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Вип. 25. – С. 103-106.

7. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; пер. Л. А. Зимина. – М.: Академический Проект, 2000. – 558 с.

8. Єдиний реєстр громадських формувань [Електронний ресурс] // Держінформ’юст. – Електронні дані. – Режим доступу: http://rgf.informjust.ua/home/index (дата звернення 11 березня 2016 р.). – Назва з екрана.

9. Здорик М. В. Концептуалізація термінів «праві» / «ліві» у політико-партійному дискурсі / М. В. Здорик // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. «Питання політології». – 2009. – № 861, Вип. 15. – С. 196–201.

10. Йовенко А. В. Національно-демократична партія Німеччини у спектрі праворадикальних сил ФРН (1964-2009 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / А. В. Йовенко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 17 с.

11. Іванов О. Утворення націонал-демократичної партії Німеччини та спроби її утвердження в політичній системі ФРН (1964-1971 рр.) / Олександр Іванов, Артем Йовенко // Схід. – 2009. – № 5 (96). – С. 68-73.

12. Колодій А. Праві, ліві та центр у політичному спектрі України: ретроспектива років незалежності / Антоніна Колодій // Czechy. Polska. Ukraina. Partie i systemy partyjne. Stan i perspektywy / [pod. red. Krzysztofa Kowalczyka i Łukasza Tomczaka. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – S. 68-100.

13. Народні депутати України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Електронні дані. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list (дата звернення 10 лютого 2015 р.). – Назва з екрана.

14. Партійна система України до і після майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Інформаційно-аналітичні матеріали до Міжнародного круглого столу «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування» 16 вересня 2015р. [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/1442416518_file.pdf (дата звернення 5 січня 2015 р.) – Назва з екрана.

15. Патнем Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки [Електронний ресурс] / Роберт Патнем // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – Електронні дані. – Режим доступу:

http://www.ji.lviv.ua/n21texts/putnem.htm (дата звернення 10 лютого 2015 р.). – Назва з екрана.

16. Політична партія «Правий сектор» [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Позачергові вибори народних депутатів України 2014 р. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=158 (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

17. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 2012 р. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?PT001F01=900&pf7171=71 (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

18. Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Позачергові вибори народних депутатів України 2014 р. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?pt001f01=910&pf7171=155 (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

19. Політична партія Конгрес Українських Націоналістів [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Позачергові вибори народних депутатів України 2014 р. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/WP502?PT001F01=910&pf7171=207 (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

20. Політична партія Українська національна асамблея [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 2012 р. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?PT001F01=900&pf7171=121 (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

21. Правый радикализм в современной Европе: сб. науч. тр. / [под ред. С. В. Погорельской]. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – 181 с.

22. Програма ВО «Свобода» – Програма захисту українців [Електронний ресурс] // Всеукраїнське об'єднання «Свобода». – Електронні дані. – Режим доступу: http://svoboda.org.ua/party/program/ (дата звернення 25 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

23. Програма Конгресу Українських Націоналістів [Електронний ресурс] // Конгрес українських націоналістів. – Електронні дані. – Режим доступу: http://cun.org.ua/pro-partiyu/programa/ (дата звернення 25 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

24. Програма партії «Правий сектор» [Електронний ресурс] // Правий сектор. – Електронні дані. – Режим доступу: http://pravyysektor.info/programa.html (дата звернення 16 лютого 2016 р.). – Назва з екрана.

25. Програма політичної партії «УНА-УНСО» [Електронний ресурс] // УНА-УНСО. – Електронні дані. – Режим доступу: http://unso.in.ua/sites/default/files/pictures/news/2015/Decem/programma.pdf (дата звернення 17 березня 2016 р.). – Назва з екрана.

26. Программа Партии 5.10 [Электронный ресурс] // 5.10. – Электронные данные. – Режим доступа: http://510.ua/about/program/ (дата обращения 21 декабря 2015 р.). – Название с экрана.

27. Романюк А. Крайні праві політичні партії – як нова сім'я політичних партій країн Західної Європи / Анатолій Романюк // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2005. – Вип.15. – С.131-141.

28. Романюк А. Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської демократії / Анатолій Романюк, Любомир Скочиляс. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 207 с.

29. Тези до Стратегії розвитку України до 2020 року [Електронний ресурс] // Право народу. – Електронні дані. – Режим доступу: http://pravonarodu.org.ua/tezi-do-strategiyi-rozvitku-ukrayini-do-2020-roku/ (дата звернення 21 грудня 2015 р.). – Назва з екрану.

30. Українська Національна Асамблея [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Облікова картка партії (виборчого блоку партій). 31.03.2002 Чергові вибори. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

31. Українська Національна Асамблея [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія. Облікова картка партії (блоку). Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001 (дата звернення 1 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

32. Умланд А. Націонал-екстремізм, що не відбувся? [Електронний ресурс] / Андреас Умланд, Антон Шеховцов // Політична критика. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.shekhovtsov.org/articles/Anton-Shekhovtsov_Andreas-Umland-National_Extremism_that_Failed.pdf(дата звернення 15 липня 2015 р.). – Назва з екрана.

33. Шеховцов А.В. Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А.В. Шеховцов ; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв, 2010. – 17 с.

34. Шеховцов А. В. Особливості політичної культури і електоральна підтримка нових праворадикальних партій в європейських країнах / А. В. Шеховцов // Політологічний вісник. – 2008. – Вип. 37. – С. 237-246.

35. Шеховцов А. Новый правый радикализм в Европе как предмет исследования в отечественной и зарубежной историографии / Антон Шеховцов // Науковий вісник «Гілея»: Зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 9. – С. 299-312.

36. A short summary about Jobbik [Electronic resource] // Jobbik. Movement for Better Hungary. – Electronic data. – Mode of access:

http://www.jobbik.com/short_summary_about_jobbik (viewed on December 10, 2015). – Title from the screen.

37. Abou-Chadi T. Niche party success and mainstream party policy shifts – how green and radical right parties differ in their impact / Tarik Abou-Chadi // British Journal of Political Science. – 2016. – Volume 46, Issue 2. – P. 417-436.

38. Afonso A. Choosing whom to betray: populist right-wing parties, welfare state reforms and the trade-off between office and votes / Alexandre Afonso // European Political Science Review. – 2015. – Volume 7, Issue 02. – P. 271-292.

39. Aichholzer J. How has radical right support transformed established political conflicts? The case of Austria // J. Aichholzer, S. Kritzinger, M. Wagner, E. Zeglovits // West European Politics. – 2014. – Volume 37, Issue 1. – P. 113-137.

40. Aichholzer J. Psychological bases of support for radical right parties / Julian Aichholzer, Martina Zandonella // Personality and Individual Differences. – 2016. – Volume 96. – P. 185-190.

41. Akkerman T. Comparing radical right parties in government: immigration and integration policies in nine countries (1996–2010) / Tjitske Akkerman // West European Politics. – 2012. – Volume 35, Issue 3. – P. 511–529.

42. Akkerman T. Pariahs or partners? Inclusion and exclusion of radical right parties and the effects on their policy positions / Tjitske Akkerman and Matthijs Rooduijn // Political Studies. – 2015. – Volume 63, Issue 5. – P.1140-1157.

43. Akkerman T. Radical right parties in office: incumbency records and the electoral cost of governing / Tjitske Akkerman and Sarah De Lange // Government and Opposition. – 2012. – Volume 47, Issue 4. – P. 574-596.

44. Alliance of European National Movements [Electronic Resource] // GlobalSecurity.Org. – Electronic Data. – Mode of access:

http://www.globalsecurity.org/military/world/europe/eu-party-aemn.htm (viewed on January 25, 2016). – Title from the screen.

45. Almeida D. Europeanized Eurosceptics? Radical right parties and European integration / Dimitri Almeida // Perspectives on European Politics & Society. – 2010. – Volume 11, Issue 3. – P. 237-253.

46. Alternative für Deutschland [Elektronische Ressourcen] // Bundeszentrale für politische Bildung. – Elektronischen Daten. – Zugangsmodus: http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/211108/afd (am 12. April 2016 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

47. Álvarez-Rivera M. Election resources on the Internet: elections to the Hungarian National Assembly [Electronic resource] / Manuel Álvarez-Rivera // Election Resources on the Internet. – Electronic data. – Mode of access: http://www.electionresources.org/hu/ (viewed on December 10, 2015). – Title from the screen.

48. Arbeit. Familie. Vaterland. Das Parteiprogramm der Nationaldemokratischen Partei Deutschlands (NPD) [Elektronische Ressourcen] // Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://medien.npd.de/dokumente/parteiprogramm.pdf (am 10 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

49. Art D. Inside the radical right: the development of anti-immigrant parties in Western Europe / David Art. – New York: Cambridge University Press, 2011. – 290 p.

50. Art D. Reacting to the radical right: lessons from Germany and Austria / David Art // Party Politics. – 2007. – Volume 13. – P. 331–349.

51. Art D. Why 2013 is not 1933: the radical right in Europe / David Art // Current History. – 2013. – Volume 111, Issue 752. – P. 88-93.

52. Arzheimer K. Contextual factors and the extreme right vote in Western Europe / K. Arzheimer // American Journal of Political Science. – 2009. – Volume 53, Issue 2. – P. 259–275.

53. Arzheimer K. Political opportunity structures and right-wing extremist party success / K. Arzheimer, E. Carter // European Journal of Political Research. – 2006. – № 45. – P. 419–433.

54. Asylum in the EU: member states record number of over 1.2 million first time asylum seekers registered in 2015 [Electronic resource] / Eurostat News Release 44/2016. – Electronic data. – Mode of access: http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7203832/3-04032016-AP-EN.pdf/ (viewed on May 15, 2016). – Title from the screen.

55. Asylum in the EU: the number of asylum applicants in the EU jumped to more than 625 000 in 2014 [Electronic resource] / Eurostat News Release 53/2015. – Electronic data. – Mode of access: http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6751779/3-20032015-BP-EN.pdf/35e04263-2db5-4e75-b3d3-6b086b23ef2b (viewed on May 15, 2016). – Title from the screen.

56. Bäck H. Intra-party politics and coalition formation: evidence from Swedish local government // H. Bäck. – Party Politics. – 2008. – Volume 14. – P. 71-89.

57. Backes U. Germany: extremism without successful parties / Uwe Backes and Cas Mudde // Parliamentary Affairs. – 2000. – Volume 53. – P. 457–468.

58. Backes U. The electoral victory of the NPD in Saxony and the prospects for future extreme-right success in German elections / Uwe Backes // Patterns of Prejudice. – 2006. – Volume 40, Issue 2. – P. 129-141.

59. Bale T. Cinderella and her ugly sisters: the mainstream and extreme right in Europe, bipolarizing party systems / T. Bale // West European Politics. – 2003. – Volume 26. – P. 67-90.

60. Becker J. The rise of right-wing populism in Hungary / Jens Becker // SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe. – 2010. – Volume 13, Issue 1. – P. 29-40.

61. Bell D. The French National Front / D. Bell // History of European Ideas. – 1994. – Volume 18, Issue 2. – P. 225-240.

62. Berning C. The dynamics of radical right-wing populist party preferences and perceived group threat: a comparative panel analysis of three competing hypotheses in the Netherlands and Germany / Carl Berning, Elmar Schlueter // Social Science Research. – 2016. – Volume 55. – P. 83-93.

63. Bestow S. Front National economic policy: from neo-liberalism to protectionism / S. Bestow // Modern and Contemporary France. – 1997. – Volume 5, Issue 1. – P.61-72.

64. Betz H.-G. Against the current – stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right / H.-G. Betz and C. Johnson // Journal of Political Ideologies. – 2004. – Volume 9, Issue 3. – P. 311–327.

65. Betz H.-G. Radical right-wing populism in Western Europe / Hans-Georg Betz. – London: Macmillan, 1994. – 226 p.

66. Betz H.-G. The growing threat of the radical right / Hans-George Betz // Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weinberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P. 71-89.

67. Betz H-G. The new politics of the right: neo-populist parties and movements in established democracies / Hans-Georg Betz, Stefan Immerfall. – Basingstoke: Macmillan, 1998. – 268 p.

68. Blinkhorn M. Fascists and conservatives: the radical right and the establishment in twentieth century Europe / Martin Blinkhorn. – London: Unwin Hyman, 1990. – 304 p.

69. Blokker P. Populist nationalism, anti-Europeanism, post-nationalism, and the East-West distinction / Paul Blokker // German Law Journal. – 2005. – Volume 6, Issue 2. – P. 371-389.

70. Bolin N. Do anti-immigration parties matter? The case of the Sweden Democrats and local refugee policy / N. Bolin, G. Liden, J. Nyhlen // Scandinavian Political Studies. – 2014. – Volume 37, Issue 3. – P. 323-343.

71. Bolleyer N. New parties in old party systems: persistence and decline in seventeen democracies / Nicole Bolleyer. – New York: OUP Oxford, 2013. – 272 p.

72. Bornschier S. Cleavage politics and the populist right: the new cultural conflict in Western Europe / Simon Bornschier. – Philadelphia: Temple University Press, 2010. – 260 p.

73. Bornschier S. Why a right-wing populist party emerged in France but not in Germany: cleavages and actors in the formation of a new cultural divide / Simon Bornschier // European Political Science Review. – 2012. – Volume 4, Issue 01. – P. 121-145

74. Bos L. How the media shape perceptions of right-wing populist leaders / L. Bos // Political Communication. – 2011. – Volume 28, Issue 2. – P. 182-206.

75. Bozoki A. Consolidation or second revolution? The emergence of the New Right in Hungary / Andras Bozoki // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2008. – Volume 24, Issue 2. – P. 191-231.

76. Brechon P. The National Front in France: the emergence of an extreme right protest movement / Pierre Brechon and Subrata Kumar Mitra // Comparative Politics. – 1993. – Volume 25. – P. 63–82.

77. Bundesparteirprogramm. Sozial. Patriotisch. Ökologisch [Elektronische Ressourcen] // Die Republikaner. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.rep.de/upload/REP_Daten/Werbemittel/_Allgemein/Parteiprogramm/BUND_parteiprogramm_2011.pdf (am 10 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

78. Bundestagswahlen [Elektronische Ressourcen] // Der Bundeswahlleiter. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: https://www.bundeswahlleiter.de/de/ (am 2. April 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

79. Bustikova L. Revenge of the radical right / Lenka Bustikova // Comparative Political Studies. – 2014. – Volume, Issue 12. – P. 1738-1765.

80. Bustikova L. The extreme right in Eastern Europe: EU accession and the quality of governance / Lenka Bustikova // Journal of Contemporary European Studies. – 2009. – Volume 17, Issue 2. – P. 223–239.

81. Bustikova L. The radical right in post-communist Europe: comparative perspectives on legacies and party competition / Lenka Bustikova and Herbert Kitschelt // Communist and Post-Communist Studies. – 2009. – Volume 42, Issue 4. – P. 459–483.

82. Bustikova L. Voting, identity and security threats in Ukraine: who supports the radical "Freedom" party? / Lenka Bustikova // Communist & Post-Communist Studies – 2015. – Volume 48, Issue 2/3. – P. 239-256.

83. Cantle T. The far right: rumours about their death are premature / Ted Cantle // Parliamentary Affairs. – 2012. – Volume 65, Issue 4. – P. 888-895.

84. Cappoccia G. Defending democracy: reactions to political extremism in inter-war Europe / G. Cappoccia // European Journal of Political Research. – 2001. – Volume 39. – P. 431–460.

85. Carter E. Does PR promote political extremism? Evidence from the West European parties of the extreme right / Elisabeth Carter // Representation. – 2004. – Volume 40, Issue 2. – P. 82-100.

86. Carter E. Proportional representation and the fortunes of right-wing extremist parties / Elisabeth Carter // West European Politics. – 2002. – Volume 25, Issue 3. – P. 125-146.

87. Carter E. The extreme right in Western Europe / Elisabeth Carter. – Manchester and New York: Manchester University Press, 2005. – 288 p.

88. Carvalho J. Impact of extreme right parties on immigration policy: comparing Britain, France and Italy / Joao Carvalho. – London and New York: Routledge, 2013. – 272 p.

89. Chapin W. D. Explaining the electoral success of the New Right: the German case / Wesley D. Chapin // West European Politics. – 1997. – Volume 20. – P. 53–73.

90. Charte de l'Union de la droite nationale pour la défense et la promotion de nos identités, régionales, nationale et Européenn [Ressource électronique] // Union de la droite nationale. – Données électroniques. – Mode d'accès: http://synthesenationale.hautetfort.com/media/01/02/1389311134.pdf (vu le 15 juin 2015). – Titre de l'écran.

91. Class politics and the radical right / [edited by Jens Rydgren]. – London and New York: Routledge, 2013. – 294 p.

92. Coffe H. Social democratic parties as buffers against the extreme right / H. Coffe // Contemporary Politics. – 2009. – Volume 14, Issue 2. – P. 179-195.

93. Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right / A. Cole // European Journal of Political Research. – 2005. – Volume 44, Issue 2. – P. 203–230.

94. Conti N. The radical right in Europe, between slogans and voting behavior / Nicolo Conti // Analise Social. – 2011. – Volume 46, Issue 201. – P. 633-652.

95. Corroon S. H. The re-emergence of Europe's far-right / Scott H. Corroon // Harvard International Review. – 1989. – Volume 11, Issue 4. – P. 60-62.

96. Csipke Z. Vona reveals Jobbik's "enemies list": IMF, United States, Israel, Slovakia and terrestrial commercial television stations [Electronic Resource] / Zoltan Csiple // Politics.Hu. – Electronic data. – Mode of access: http://www.politics.hu/20100126/vona-reveals-jobbiks-enemies-list-imf-united-states-israel-slovakia-and-terrestrial-commercial-television-stations (viewed on January 14th, 2016). – Title from the screen.

97. Das Ende der DVU [Elektronische Ressourcen] // Deutsche Volksunion. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.dvu-berlin.de/aktuelles.html (am 17 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

98. Davies P. The extreme right in France, 1789 to the present: from de Maistre to Le Pen / Peter Davies. – London: Routledge, 2002. – 220 p.

99. Davies P. The National Front in France: ideology, discourse and power / Peter Davies. – London: Routledge, 1999. – 288 p.

100. Davies P. The Routledge companion to fascism and the far right / Peter Davies, Derek Lynch. – London and New York: Routledge, 2002. – 448 p.

101. De Lange S. A new winning formula? The programmatic appeal of the radical right / Sarah De Lange // Party Politics. – 2007. – Volume 13, Issue 4. – P. 411-435.

102. De Lange S. New alliances: why mainstream parties govern with radical right□wing populist parties / Sarah De Lange // Political Studies. – 2012. – Volume 60, Issue 4. – P. 899-918.

103. Decker F. From a five to a six-party system? Prospects of the Right-wing Extremist NPD / Frank Decker and Lazaros Miliopoulos // German Politics and Society. – 2009. – Issue 91, Vol. 27, No. 2. – P. 92-107.

104. Decker F. Populism on difficult terrain: the right- and left-wing challenger parties in the Federal Republic of Germany / Frank Decker and Florian Hartleb // German Politics. – 2007. – Volume 16, Issue 4. – P. 434-454.

105. Declair E. Politics on the fringe: the people, politics and organization of the French National Front / E. Declair. – Durham, NC: Duke University Press, 1999. – 280 p.

106. Democracy [Electronic resource] // Statistics Sweden. – Electronic data. – Mode of access: http://www.scb.se/en_/Finding-statistics/Statistics-by-subject-area/Democracy/ (viewed on March 15, 2015). – Title from the screen.

107. Dolezal M. Debating Islam in Austria, Germany and Switzerland: ethnic citizenship, church-state relations and right-wing populism / Martin Dolezal, Marc Helbling, and Swen Hutter // West European Politics. – 2010. – Volume 33, Issue 2. – P. 171-190.

108. Dulmer H. Extreme right-wing voting in Germany in a multilevel perspective: a rejoinder to Lubbers and Scheepers / Hermann Dulmer and Markus

Klein // European Journal of Political Research. – 2005. – Volume 44, Issue 2. – P. 243-263.

109. Duncan F. Immigration and integration policy and the Austrian radical right in office: the FPO/BZO, 2000-2006 / Fraser Duncan // Contemporary Politics. – 2010. – Volume 16, Issue 4. – P.337-354.

110. Dunn K. P. The surprising non-impact of radical right-wing populist party representation on public tolerance for minorities / Kris P. Dunn, and Shane P. Singh // Journal of Elections, Public Opinion, and Parties. – 2011. – Volume 21, Issue 3. – P. 313-331.

111. Dunn K. Preference of radical right-wing populist parties among exclusive-nationalists and authoritarians / Kris Dunn // Party Politics. – 2015. – Volume 21, Issue 3. – P. 367-380.

112. Eatwell R. Fascism / Roger Eatwell // Contemporary political ideologies / [edited by Roger Eatwell and Anthony Wright]. – London: Pinter Publishers, 1993. – P. 169-191.

113. Eatwell R. Introduction: the new extreme right challenge / Roger Eatwell // Western democracies and the new extreme right challenge / [edited by Roger Eatwell, Cas Mudde]. – London: Routledge, 2003. – P. 1-16.

114. Eatwell R. Ten theories of the extreme right / Roger Eatwell / Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weinberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P. 45-70.

115. Eatwell R. The dynamics of right-wing electoral breakthrough / Roger Eatwell // Patterns of Prejudice. – 1998. – Volume 32, Issue 3. – P. 3-31.

116. Eatwell R. The rebirth of right-wing charisma? The cases of Jean-Marie Le Pen and Vladimir Zhirinovsky / Roger Eatwell // Totalitarian Movements and Political Religions. -–2002. – Volume 3, Issue 3. – P. 1-23.

117. Eatwell R. The rebirth of the ‘extreme right’ in Western Europe? / Roger Eatwell // Parliamentary Affairs. – 2000. – Volume 53. – P. 407-425.

118. Elections. Les résultats [Ressource électronique] // Ministere de L’Interieur. – Données électroniques. – Mode d'accès:

http://www.interieur.gouv.fr/Elections/Les-resultats (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.

119. Ellinas A. The media and the far right in Western Europe: playing the nationalist card / Anthonis Ellinas. – New York: Cambridge University Press, 2010. – 270 p.

120. Ennser L. The homogeneity of West European party families: the radical right in comparative perspective / L. Ennser // Party Politics. – 2012. – Volume 18, Issue 2. – P. 151-171.

121. Eurasianism and the European far right: reshaping the Europe–Russia relationship / [edited by Marlene Laruelle]. – London: Lexington Books, 2015. – P. 292.

122. European elections [Electronic resource] // European Parliament. – Electronic data. – Mode of access: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/en/20150201PVL00036/Elections (viewed on May 15, 2016). – Title from the screen.

123. Evans J. The dynamics of social change in radical right-wing populist party support / J. Evans // Comparative European Politics. – 2005. – Volume 3. – P. 76–101.

124. Extreme right activists in Europe: through the magnifying glass / [edited by B. Klandermans and N. Mayer. – London and New York: Routledge, 2009. – 328 p.

125. Fadaee S. The immigrants' rights struggle and the paradoxes of radical activism in Europe / Simin Fadaee // Social Movement Studies. – 2015. – Volume 14, Issue 6. – P. 733-739.

126. Fallend F. Are right-wing populism and government participation incompatible? The case of the Freedom Party of Austria / Franz Fallend // Representation. – 2004. – Volume 40, Issue 2. – P. 115-30.

127. Falter J. Affinity towards right-wing extremism in Western Europe / Jürgen Falter. Siegfried Schumann // West European Politics. – 1988. – Volume 11. – P. 96–113.

128. Fennema M. Ideology of anti-immigrant parties in the European Parliament / M. Fennema and C. Pollman // Acta Politics. – 1998. – Volume 33, Issue 2. – P. 111-138.

129. Fennema M. Some conceptual issues and problems in the comparison of anti-immigrants parties in Western Europe / Meindert Fennema // Party Politics. – 1997. – Volume 3, Issue 4. – P. 473-492.

130. Fieschi C. European institutions: the far-right and illiberal politics in a liberal context / Catherine Fieschi // Parliamentary Affairs. – 2000. – Volume 53, Issue 3. – P. 517-531.

131. Fieschi C. Fascism, populism and the French Fifth Republic: in the shadow of democracy / Catherine Fieschi. – Manchester: Manchester University Press, 2004. – 240 p.

132. Fieschi C. Rally politics and political organisation: an institutionalist perspective on the French far Right / Catherine Fieschi // Modern & Contemporary France. – 2000. – Volume 8, Issue 1. – P. 71–89.

133. General elections in Austria: another grand coalition? [Electronic resource] // Robert Schuman Foundation. – Electronic data. – Mode of access: http://www.robert-schuman.eu/en/eem/1451-general-elections-in-austria-another-grand-coalition (viewed on June 15, 2015). – Title from the screen.

134. Gibson R. The growth of anti-immigrant parties in Western Europe / Rachel Gibson. – Ceredigian, UK: Edwin Mellen, 2002. – 248 p.

135. Givens T. Voting radical right in Western Europe / Terry Givens. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 190 p.

136. Golder M. Explaining variation in the success of extreme right parties in Western Europe / Matt Golder // Comparative Political Studies. – 2003. – Volume 36. – P. 432-466.

137. Golder M. Far right parties in Europe / Matt Golder // Annual Review Of Political Science. – 2016. – Volume 19. – P. 477-497.

138. Goodwin M. The contemporary radical right: past, present and future / M. Goodwin // Political Studies Review. – 2009. – Volume 7, Issue 3. – P. 322-329.

139. Green T. Who speaks for Europe's Muslims? The radical right obstacle to dialogue / Todd Green // Cross Currents. – 2012. – Volume 62, Issue 3. – P. 337-349.

140. Green-Pedersen C. Immigration as a political issue in Denmark and Sweden / C. Green-Pedersen, J. Krogstrup // European Journal of Political Research. – 2008. – Volume 47. – P. 610–634.

141. Greßhöne K. Die «neue» rechte I: Die Republikaner (REP) / Kristine Greßhöne. – Munich: GRIN Verlag, 2003. – 18 s.

142. Griffin R. Interregnum or endgame? The radical right in the 'post-fascist' era / R. Griffin // Journal of Political Ideologies. – 2000. – Volume 5, Issue 2. – P. 163-178.

143. Grimm R. The rise of the German Eurosceptic party Alternative fur Deutschland, between ordoliberal critique and popular anxiety / Robert Grimm // International Political Science Review. – 2015. – Volume 36, Issue 3. – P. 264-278.

144. Gruber O. Campaigning in radical right heartland: The politicization of immigration and ethnic relations in Austrian general elections, 1971-2013 / Oliver Gruber. – Vienna: LIT Verlag, 2014. – 238 p.

145. Grundsatzprogramm [Elektronische Ressourcen] // Team Stronach. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.teamstronach.at/themen/parteiprogramm-pdf (am 17 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

146. Hainsworth P. France: the Front National from crossroads to crossroads / P. Hainsworth and P. Mitchell // Parliamentary Affairs. – 2000. – Volume 53, Issue 3. – P. 443-456.

147. Hainsworth P. The extreme right in Europe / Paul Hainsworth. – New York: Routledge, 2008. – 176 p.

148. Hainsworth P. The extreme right in France: the rise and rise of Jean-Marie Le Pen's Front National / Paul Hainsworth // Representation. – 2004. – Volume 40, Issue 2. – P. 101-114.

149. Hakhverdian A. Consensus democracy and support for populist parties in Western Europe / A. Hakhverdian and C. Koop // Acta Politica. – 2007. – Volume 42, Issue 4. – P. 401-420.

150. Halasz K. The rise of the radical right in Europe and the case of Hungary: 'Gypsy crime' defines national identity? / Katalin Halasz // Development. – 2009. – Volume 52, Issue 4. – P. 490-494.

151. Halikiopoulou D. Support for the far right in the 2014 European Parliament elections: a comparative perspective / Daphne Halikiopoulou and Sofia Vasilopoulou // The Political Quarterly. – 2014. – Volume 85, Issue 3. – P. 285-288.

152. Halikiopoulou D. The civic zeitgeist: Nationalism and liberal values in the European radical right / D. Halikiopoulou, S. Mock and S. Vasilopoulou. – Nations and Nationalism. – 2013. – Volume 19, Issue 1. – P. 107–127.

153. Halikiopoulou D. The paradox of nationalism: the common denominator of radical right and radical left Euroscepticism / Daphne Halikiopoulou // European Journal of Political Research. – 2012. – Volume 51, Issue 4. – P. 504-539.

154. Han K. Income inequality and voting for radical right-wing parties / Kyung Joon Han // Electoral Studies. – 2016. – Volume 42. – P. 54-64.

155. Han K. The impact of radical right-wing parties on the positions of mainstream parties regarding multiculturalism / Kyung Joon Han // West European Politics. – 2015. – Volume 38, Issue 3. – P. 557-576.

156. Hanley S. The new right in the new Europe: Czech transformation and right-wing politics / Seán Hanley. – New York: Routledge, 2011. – 292 p.

157. Heinisch R. Right-wing populism in Austria. A case for comparison / Reinhard Heininsch // Problems of post-communism. – 2008. – Volume 55, Issue 3. – P. 40-56.

158. Heinisch R. Successes in opposition – failure in government: explaining the performance of right-wing populist parties in public office / R. Heinisch // West European Politics. – 2003. – Volume 26. – P. 91–130.

159. Heywood A. Political ideologies: an introduction / Andrew Heywood. – 5th edition. – New York: Palgrave Macmillan, 2012. – 392 p.

160. Hooghe. L Does left/right structure party positions on European integration? / L. Hooghe, G. Marks and C.J. Wilson // Comparative Political Studies. – 2002. – Volume 35, Issue 8. – P. 965–989.

161. Husbands C. The support for the Front National: analyses and findings / C. Husbands // Ethnic and Racial Studies. – 1991. – Volume 14, Issue 3. – P. 382-416.

162. If you can't beat them, join them? Explaining social democratic responses to the challenge from the populist radical right in Western Europe / T. Bale, Christoffer Green-Pedersen, André Krouwel, Kurt Richard Luther and Nick Sitter // Political Studies. – 2010. – Volume 58, Issue 3. – P. 410–426.

163. Ignazi P. Extreme right parties in Western Europe / Piero Ignazi. – Oxford: OUP Oxford, 2006. – 310 p.

164. Ignazi P. New and old extreme right parties: the French National Front and the Italian Movimento Sociale / Piero Ignazi and Colette Ysmal // European Journal of Political Research. – 1992. – Volume 22. – P. 101–121.

165. Ignazi P. The crisis of parties and the rise of new political parties / Piero Ignazi // Party Politics. – 1996. – Volume 2. – P. 549–566.

166. Ignazi P. The extreme right: defining the object and assessing the causes / Piero Ignazi // Shadows over Europe: the development and impact of the extreme right in Western Europe / [edited by M. Schain, A. Zolberg and P. Houssay]. – New York: Palgrave Macmillan, 2002. – P. 21–37.

167. Ignazi P. The silent counter-revolution: hypotheses on the emergence of extreme right-wing parties in Europe / Piero Ignazi // European Journal of Political Research. – 1992. – Volume 22. – P. 101–121.

168. Immerzeel T. Populist radical right parties mobilizing ‘the people’? The role of populist radical right success in voter turnout / Tim Immerzeel, Mark Pickup // Electoral Studies. – 2015. – Volume 40. – P. 347-360.

169. International migration and ethnic relations: critical perspectives / [edited by Magnus Dahlstedt, Anders Neergaard]. – New York: Routledge, 2015. – 300 p.

170. Ivarsflaten E. The vulnerable populist right parties: no economic re-alignment fueling their electoral success / E. Ivarsflaten // European Journal of Political Research. – 2005. – Volume 44, Issue 3. – P. 465-492.

171. Ivarsflaten E. What unites right-wing populists in Western Europe? / E. Ivarsflaten // Comparative Political Studies. – 2008. – Volume 41, Issue 1. – P. 3-23.

172. Jackman R. Conditions favouring parties of the extreme right in Western Europe / Rober W. Jackman and Karin Volpert // British Journal of Political Science. – 1996. – Volume 26, Issue 04. – P. 501-521.

173. Jordan M. The roots of hate / Michael Jordan // World Policy Journal. – 2010. – Volume 27, Issue 3. – P. 99-111.

174. Jungar A-C. Populist radical right parties in the Nordic region: a new and distinct party family? / Ann-Cathrine Jungar, Anders Ravik Jupskas // Scandinavian Political Studies. – 2014. – Volume 37, Issue 3. – P. 215-238.

175. Karacsony G. The secret of Jobbik. Reasons behind the rise of the Hungarian radical right / Gergely Karacsony and Daniel Rona // Journal of East European and Asian Studies. – 2011. – Volume 2, Issue 1. – P. 61-92.

176. Karapin R. Explaining far-right electoral successes in Germany: the politicization of immigration-related issues / Roger Karapin // German Politics & Society. – 1998. – Volume 16, Issue 3. – P. 24-61.

177. Karapin R. Radical-right and neo-fascist political parties in Western Europe / Roger Karapin // Comparative Politics. – 1998. – Volume 30, Issue 2. – P. 213–234.

178. Kestilä E. Subnational political opportunity structures and the success of the radical right: evidence from the March 2004 regional election in France / E. Kestilä, P. Söderlund // European Journal of Political Research. – 2007. – Volume 46. – P. 773–796.

179. Kirchick J. In defense of Denmark [Electronic resource] / James Kirchick // Foreign Policy. – Electronic data. – Mode of access: http://foreignpolicy.com/2016/05/20/in-defense-of-denmark-immigration-europe-refugee-crisis/ (viewed on May 15, 2016). – Title from the screen.

180. Kitschelt H. Growth and persistence of the radical right in postindustrial democracies: advances and challenges in comparative research / Herbert Kitschelt // West European Politics. – 2007. – Volume 30, Issue 5. – P. 1176-1206.

181. Kitschelt H. Growth and persistence of the radical right: advances and challenges in comparative research / Herbert Kitschelt // West European Politics. – 2007. – Volume 30. – P. 1176–1206.

182. Kitschelt H. The radical right in Western Europe: a comparative analysis / Herbert Kitschelt, Anthony J. McGann. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997. – 352 p.

183. Knigge P. The electoral correlates of right-wing extremism in Western Europe / Pia Knigge // European Journal of Political Research. – 1998. – Volume 34, Issue 2. – P. 249-279.

184. Knight R. Haider, the Freedom Party and the extreme right in Austria / Robert Knight // Parliamentary Affairs. – 1992. – Volume 45. – P. 285-299.

185. Koopmans R. Explaining the rise of racist and extreme right violence in Western Europe: grievances or opportunities / Rund Koopmans // European Journal of Political Research. – 1996. – Volume 30, Issue 2. – P. 185-216.

186. Kopecky P. The two sides of Euroscepticism. Party positions on European integration in East Central Europe / P. Kopecky and C. Mudde // European Union Politics. – 2002. – Volume 3, Issue 3. – P. 297-326.

187. Kuzio T. Radical nationalist parties and movements in contemporary Ukraine before and after independence: the right and its politics, 1989-1994 / Taras Kuzio // Nationalities Papers. – 1997. – Volume 25, Issue 2. – P. 211-242.

188. Langenbacher N. Is Europe on the “right” path? Right-wing extremism and right-wing populism in Europe / Nora Langenbacher. – Friedrich-Ebert-Stiftung: Berlin, 2011. – 342 p.

189. Le Partie de la France [Ressource électronique] // Le Partie de la France. – Données électroniques. – Mode d'accès: http://www.parti-de-la-france.fr/ (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.

190. Leconte C. The fragility of the EU as a ‘community of values’: lessons from the Haider affair / C. Leconte // West European Politics. – 2005. – Volume 28, Issue 3. – P. 620-649.

191. Lewis R. A Nazi Legacy: Right-Wing Extremism in Postwar Germany / Rand Lewis. – New York: Praeger, 1991. – 208 p.

192. Lewis-Beck M. French electoral theory: the National Front text / Michael Lewis-Beck and Glenn E. Mitchell // Electoral Studies. – 1993. – Volume 12, Issue 2. – P. 112-127.

193. L'historique du MNR [Ressource électronique] // Mouvement National Republicain. – Données électroniques. – Mode d'accès: http://www.m-n-r.fr/news11.htm (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.

194. Likhachev V. The ‘Right Sector’ and others: the behavior and role of radical nationalists in the Ukrainian political crisis of late 2013 – early 2014 / Vyacheslav Likhachev // Communist & Post-Communist Studies. – 2015. – Volume 48, Issue 2/3. – P. 257-271.

195. Lipset M. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives / Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan. – New York: Free Press, 1967. – 554 p.

196. Lipset S. M. How do political parties arise? [Electronic resource] / Seymour Martin Lipset // Citation Classic Commentaries. – Electronic data. –

Mode of access: http://garfield.library.upenn.edu/classics1990/classics1990.html (viewed on May 20, 2015). – Title from the screen.

197. Loxbo K. The impact of the radical right: lessons from the local level in Sweden / K. Loxbo // Scandinavian Political Studies. – 2010. – Volume 33, Issue 3. – P. 295-315.

198. Lubbers M. Extreme right-wing voting in Western Europe / M. Lubbers, M. Gijsberts, P. Scheepers // European Journal of Political Research. – 2002. – Volume 41. – P. 345-378.

199. Luther K. Austria: a democracy under threat from the Freedom Party / K. Luther // Parliamentary Affairs. – 2000. – Volume 53, Issue 3. – P. 426-442.

200. Luther K. Of goals and own goals: a case study of right-wing populist party strategy for and during incumbency / K. Luther // Party Politics. – 2011. – Volume 17, Issue 4. – P. 453–470.

201. Luther K. The revival of the radical right: the Austrian Parliamentary Election of 2008 / K. Luther // West European Politics. – 2009. – Volume 32, Issue 5. – P. 1049-1061.

202. Luther K. The self-destruction of a right-wing populist party? The Austrian parliamentary election of 2002 / K. Luther // West European Politics. – 2003. – Volume 26, Issue 2. – P. 136-152.

203. Manifesto. A founding charter [Electronic resource] // Jobbik. Movement for Better Hungary. – Electronic data. – Mode of access: http://www.jobbik.com/manifesto_0 (viewed on December 10, 2015). – Title from the screen.

204. Mapping the extreme right in contemporary Europe: from local to transnational / [edited by Andrea Mammone, Emmanuel Godin, Brian Jenkins]. – New York: Routledge, 2012. – 360 p.

205. Marcus J. Advance or consolidation? The French National Front and the 1995 elections / Jonathan Marcus // West European Politics. – 1996. – Volume 19, Issue 2. – P. 303-320.

206. Marcus J. Exorcising Europe's demons: a far-right resurgence? / Jonathan Marcus // The Washington Quarterly. – 2000. – Volume 23, Issue 4. – P. 31-40.

207. Marcus J. The National Front and French politics: the resistible rise of Jean-Marie Le Pen / Jonathan Marcus. – London: Macmillan, 1995. – 250 p.

208. Mayer N. Why do they vote for Le Pen / Nonna Mayer and Pascal Perrineau // European Journal of Political Research. – 1992. – Volume 22. – P. 101–121.

209. McGann A. The radical right in the Alps: evolution of support for the Swiss SVP and the Austrian FPO / A. McGann, H. Kitschelt // Party Politics. – 2005. – Volume 11, Issue 2. – P. 147-171.

210. McGowan L. The radical right in Germany: 1870 to the present / Lee McGowan. – New York: Routledge, 2014. – 240 p.

211. Merkl P. H. Encounters with the contemporary radical right / Peter H. Merkl. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1993 – 288 p.

212. Migration and refugee crisis in Europe [Electronic resource] // Ministry for Foreign Affairs. – Electronic data. – Mode of access: http://www.formin.fi/public/default.aspx?contentid=337288&contentlan=2&culture=en-US (viewed on May 15, 2016). – Title from the screen.

213. Mindre EU Mer Sverige! [Elektronisk resurs] // Sverigedemokraterna. – Elektroniskt data. – Sättet tillgång: https://sd.se/wp-content/uploads/2014/05/eu-manifestet2014.pdf. (visas på 27 juni 2015). – Titel från skärmen.

214. Minkenberg M. From pariah to policy-maker? The radical right in Europe, West and East: between margin and mainstream / Michael Minkenberg // Journal of Contemporary European Studies. – 2013. – Volume 21, Issue 1. – P. 5-24.

215. Minkenberg M. The Front National in context: French and European dimensions / Michael Minkenberg and Martin Schain // Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weinberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P. 155-183.

216. Minkenberg M. The New Right in comparative perspective: the USA and Germany / Michael Minkenberg. – Ithaca: Cornell University Press, 1993. – 90 p.

217. Minkenberg M. The New Right in Germany: the transformation of conservatism and the extreme right / Michael Minkenberg // European Journal of Political Research. – 1992. – Volume 22. – P. 101-121.

218. Minkenberg M. The West European radical right as a collective actor: modeling the impact of cultural and structural variables on party formation and movement mobilization / Michael Minkenberg // Comparative European Politics. – 2003. – Volume 1, Issue 2. – P. 149-170.

219. Minkenberg M. Transforming the transformation? The East European radical right in the political process / Michael Minkenberg. – London and New York: Routledge, 2015. – 396 p.

220. Minkenberg M. The radical right in public office: agenda-setting and policy effects / Michael Minkenberg // West European Politics. – 2001. – Volume 24, Issue 4. – P. 1–21.

221. Mitra S. The National Front in France – a single-issue movement? / Subrata Mitra // West European Politics. – 1988. – Volume 11. – P. 47-64.

222. Mitten R. Jorg Haider, the anti-immigrant petition and immigration policy in Austria / R. Mitten // Patterns of Prejudice. – 1994. – Volume 28, Issue 2. – P. 27–47.

223. Mondon A. Nicolas Sarkozy's legitimization of the Front National: background and perspectives / Aurelien Mondon // Patterns of Prejudice. – 2013. – Volume 47, Issue 1. – P. 22-40.

224. Mondon A. The mainstreaming of the extreme right in France and Australia: a populist hegemony? / Aurelien Mondon. – Farnham: Ashgate, 2013. – 233 p.

225. Mudde C. Fighting the system? Populist radical right parties and party system change / Cas Mudde // Party Politics. – 2014. – Volume 20, Issue 2. – P. 217-226.

226. Mudde C. Populism in Europe and the Americas: threat or corrective for democracy? / Cas Mudde. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013. – 274 p.

227. Mudde C. Populist radical right parties in Western Europe / Cas Mudde. – New York: Cambridge University Press, 2007. – 404 p.

228. Mudde C. Racist extremism in Central and Eastern Europe / Cas Mudde. – London and New York: Routledge, 2005. – 332 p.

229. Mudde C. The far right and the European elections / Cas Mudde // Current History. – 2014. – Volume 113, Issue 761. – P. 98-103.

230. Mudde C. The ideology of extreme right / Cas Mudde. – Manchester&New York: Manchester University Press, 2000. – 224 p.

231. Mudde C. The populist radical right: a pathological normalcy / Cas Mudde // West European Politics. – 2010. – Volume 33, Issue 6. – P. 1167-1186.

232. Mudde C. The relationship between immigration and nativism in Europe and North America [Electronic resource] / Cas Mudde // Migration Policy Institute. – Electronic data. – Mode of access: http://www.migrationpolicy.org/research/TCM-relationship-between-immigration-nativism (viewed on August 1, 2015). – Title from the screen.

233. Mudde C. The war of words defining the extreme right party family / Cas Mudde // West European Politics. – 1996. – Volume 19, Issue 2. – P. 225-248.

234. Mudde C. Three decades of populist radical right parties in Western Europe: so what? / Cas Mudde // European Journal of Political Research. – 2013. – Volume 52, Issue 1. – P. 1-19.

235. Mulinari D. We are Sweden Democrats because we care for others: exploring racisms in the Swedish extreme right / Diana Mulinari, Anders Neergaard // European Journal of Women's Studies. – 2014. – Volume 21, Issue 1. – P. 34-56.

236. Mustafa S. A. Germany in the modern world: a new history / Sam A. Mustafa. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2011. – 284 p.

237. NDP. Le site national d'infos [Ressource electronique] // NDP. Nouvelle droite populaire. – Données électroniques. – Mode d'accès: http://nouvelledroitepopulaire.hautetfort.com (vu le 17 April 2015) – Titre de l'écran.

238. Neo-fascism in Europe / [edited by Luciano Cheles, Ronnie Ferguson and Michalina Vaughan]. – Essex, England: Longman Group, 1991. – 316 p.

239. Niedermayer O. Eine neue Konkurrentin im Parteiensystem? Die Alternative für Deutschland / Oskar Niedermayer // Die Parteien nach der Bundestagswahl 2013. – Springer: Wiesbaden, 2014. – S. 175-207.

240. Nordsieck W. Parties and elections in Europe [Electronic resource] / Wolfram Nordsieck. – Electronic data. – Mode of access: http://www.parties-and-elections.eu/countries.html/ (viewed on May 15, 2016). – Title from the screen.

241. Norocel O. C. Populist radical right protectors of the folkhem. Welfare chauvinism in Sweden / Ov Cristian Norocel // Critical Social Policy. – Volume 36, Issue 3. – P. 371-390.

242. Norris P. Radical right: voters and parties in the electoral market / Pippa Norris. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 366 p.

243. Notre Projet. Programme Politique du Front National [Ressource électronique] // Front National. – Données électroniques. – Mode d'accès: http://www.frontnational.com/pdf/Programme.pdf (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.

244. Ny Demokrati partiprogram [Elektronisk resurs] // Svensk Nationell Datatjanst. – Elektroniskt data. – Sättet tillgång: http://snd.gu.se/sv/vivill/party/nyd/manifesto/1991 (visas på 27 juni 2015). – Titel från skärmen.

245. Oesch D. Explaining workers' support for right-wing populist parties in Western Europe / D. Oesch // International Political Science Review. – 2008. – Volume 29, Issue 3. – P. 349.

246. Organisation [Electronic Resource] // European Parliament. – Electronic Data. – Mode of access:

http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/en/ 20150201PVL00010/ Organisation-and-rules (viewed on January 25, 2016). – Title from the screen.

247. Parliamentary groups of parties and independent members of Parliament [Electronic resource] // Hungarian National Assembly. – Electronic data. – Mode of access http://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/parliamentary-groups-of-parties-and-independent-members-of-parliament (viewed on December 15, 2014). – Title from the screen.

248. Parteiprogramm der Freiheitlichen Partei Österreichs (FPÖ). Österreich zuerst [Elektronische Ressourcen] // Freiheitlichen Partei Österreichs (FPÖ). – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.fpoe.at/fileadmin/user_upload/www.fpoe.at/dokumente/2015/2011_graz_parteiprogramm_web.pdf (am 17 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

249. Partiet [Elektronisk resurs] // Framstegspartiet – Elektroniskt data. – Sättet tillgång: http://framstegspartiet.se/partiprogram/ (visas på 27 juni 2015). – Titel från skärmen.

250. Pedazhur A. The institutionalization of extreme right-wing charismatic parties: a paradox? / A. Pedazhur and A. Brichta // Party Politics. – 2002. – Volume 8, Issue 1. – P. 31-49.

251. Pirro A. Digging into the breeding ground: insights into the electoral performance of populist radical right parties in Central and Eastern Europe // Andrea Pirro // East European Politics. – 2014. – Volume 30, Issue 2. – P. 246-270.

252. Pirro A. Populist radical right parties in Central and Eastern Europe: the different context and issues of the prophets of the patria / Andrea Pirro // Government and Opposition. – 2014. – Volume 49, Issue 04. – P. 600-629.

253. Pirro A. The populist radical right in Central and Eastern Europe: ideology, impact and electoral performance / Andrea Pirro. – London and New York: Routledge, 2014. – 242 p.

254. Political Platform [Electronic Resource] // European Alliance for Freedom. – Electronic Data. – Mode of access:

http://www.eurallfree.org/?q=node/71 (viewed on January 25, 2016). – Title from the screen.

255. Politische Leitlinien der Alternative für Deutschland [Elektronische Ressourcen] // Der Alternative für Deutschland. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: https://www.alternativefuer.de/wp-content/uploads/sites/7/2016/01/AfD_Leitlinien_2015_DE.pdf (am 10 April 2016 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

256. Polyakova A. From the provinces to the parliament: how the Ukrainian radical right mobilized in Galicia / Alina Polyakova // Communist & Post-Communist Studies – 2014. – Volume 47, Issue 2. – P. 211-225.

257. Polyakova A. Strange Bedfellows / Alina Polyakova // World Affairs. – 2014. – Volume 177, Issue 3. – P. 36-40.

258. Posta D. Competitive threat, intergroup contact, or both? Immigration and the dynamics of Front National voting in France / Daniel J. Della Posta // Social Forces. – 2013. – Volume 92, Issue 1. – P. 249-273.

259. Programm des Bündnis Zukunft Österreich [Elektronische Ressourcen] // Bündnis Zukunft Österreich. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.bzoe.at/images/pdf/programmentwurf_bzoe.pdf (am 17 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

260. Programme. Pour que vive la France [Ressource électronique] // Mouvement National Republicain. – Données électroniques. – Mode d'accès: http://www.m-n-r.fr/programme.htm (vu le 10 juin 2015). – Titre de l'écran.

261. Prowe D. «Classic» fascism and the new radical right in Western Europe: comparisons and contrasts / Diethlem Prowe // Contemporary European History. – 1994. – Volume 3, Issue 3. – P.289-313.

262. Prowe D. National identity and racial nationalism in the New Germany: Nazism versus the contemporary radical right / Diethlem Prowe // German Politics & Society. – 1997. – Volume 15, Issue 1. – P. 1-21.

263. Punktprogram [Elektronisk resurs] // Skaneparteit. – Elektroniskt data. – Sättet tillgång: http://www.skanepartiet.org/ (visas på 27 juni 2015). – Titel från skärmen

264. Pytlas B. Radical right parties in Central and Eastern Europe: mainstream party competition and electoral fortune / Bartek Pytlas. – London and New York: Routledge, 2015. – 260 p.

265. Pytlas B. Radical-right narratives in Slovakia and Hungary: historical legacies, mythic overlaying and contemporary politics / Bartek Pytlas // Patterns of Prejudice. – 2013. – Volume 47, Issue 2. – P. 162-183.

266. Radical change: a guide to Jobbik's parliamentary election manifesto for national self-determination and social justice [Electronic resource] / Foreign affairs committee, 2010. – Electronic resource. – Mode of access: http://www.jobbik.com/sites/default/files/Jobbik-RADICALCHANGE2010.pdf (viewed on December 1, 2014). – Title from the screen.

267. Right-wing populism in Europe: politics and discourse / [edited by Brigitte Mral, Majid Khosravinik, Ruth Wodak]. – London & New York: Bloomsbury Academic, 2013. – 368 p.

268. Rooduijn M. Vox populismus: a populist radical right attitude among the public / Matthijs Rooduijn // Nations and Nationalism. – 2014. – Volume 20, Issue 1. – P. 80-92.

269. Rovny J. Where do radical right parties stand? Position blurring in multidimensional competition / Jan Rovny // European Political Science Review. – 2013. – Volume 5, Issue 01. – P. 1-26.

270. Rydgren J. Contextual explanations of radical right-wing support in Sweden: socioeconomic marginalization, group threat, and the halo effect / Jens Rydgren and Patrick Ruth // Ethnic & Racial Studies. – 2013. – Volume 36, Issue 4. – P. 711-728.

271. Rydgren J. Immigration sceptics, xenophobes or racists? Radical right-wing voting in six West European countries / Jens Rydgren // European Journal of Political Research. – 2008. – Volume 47, Issue 6. – P. 737–765.

272. Rydgren J. Is extreme right-wing populism contagious? Explaining the emergence of a new party family / Jens Rydgren // European Journal of Political Research. – 2005. – Volume 44, Issue 3. – P. 413-437.

273. Rydgren J. Meso-level reasons for racism and xenophobia: some converging and diverging effects of radical right populism in France and Sweden / Jens Rydgren // European Journal of Social Theory. – 2003. – Volume 6, Issue 1. – P. 45-68.

274. Rydgren J. Movements of exclusion: radical right-wing populism in the Western world / Jens Rydgren. – New York: Nova Science Publishers, Inc., 2004. – 190 p.

275. Rydgren J. Radical right populism in Sweden: still a failure, but for how long? / Jens Rydgren // Scandinavian Political Studies. – 2002. – Volume 25. – P. 27-56.

276. Rydgren J. Radical right-wing populism in Denmark and Sweden: explaining party system change and stability / Jens Rydgren // SAIS Review. – 2010. – Volume XXX, Issue 1. – P. 57-71.

277. Rydgren J. The sociology of the radical right / Jens Rydgren // Annual Review of Sociology. – 2007. – Volume 33. – P. 241-262.

278. Rydgren J. Voting for the radical right in Swedish municipalities: social marginality and ethnic competition? / Jens Rydgren and Patrick Ruth // Scandinavian Political Studies. – 2011. – Volume 34, Issue 3. – P. 202-225.

279. Saalfeld T. The politics of national-populism: ideology and policies of the German Republikaner Party / Thomas Saalfeld // German Politics. – 1993. – Volume 2. – P. 177–199.

280. Saltman E. Radical right culture and the youth: the development of contemporary Hungarian political culture / Erin Saltman // Slovo. – 2011. – Volume 23, Issue 2. – P. 114-131.

281. Schain M. The extreme-right and immigration policy-making: measuring direct and indirect effects / Martin Schain // West European Politics. – 2006. – Volume 29, Issue 2. – P. 270–289.

282. Schain M. The National Front and the French party system / Martin Schain // French Politics and Society. – 1999. – Volume 17, Issue 1. – P. 1-16.

283. Schain M. The National Front in France and the construction of political legitimacy / Martin Schain // West European Politics. – 1987. – Volume 10. – P. 229–252.

284. Schain M. The normalization of the National Front / Martin Schain // French Politics and Society. – 1997. – Volume 15, Issue 2. – P. 9-12.

285. Shekhovtsov A. The creeping resurgence of the Ukrainian radical right? The case of the Freedom Party / Anton Shekhovtsov // Europe-Asia Studies. – 2011. – Volume 63, Issue 2. – P. 203-228.

286. Shekhovtsov A. Ukraine's radical right / Anton Shekhovtsov and Andreas Umland // Journal of Democracy. – 2014. – Volume 25, Issue 3. – P. 59-63.

287. Shields J. Radical or not so radical? Tactical variation in core policy formation by the Front National / James Shields // French Politics, Culture & Society. – 2011. – Volume 29, Issue 3. – P. 78-100.

288. Shields J. Support for Le Pen in France: two elections in trompe l'oeil / James Shields // Politics. – 2010. – Volume 30, Issue 1. – P. 61-69.

289. Shields J. The extreme right in France: from Pétain to Le Pen / James Shields. – New York: Routledge, 2007. – 432 p.

290. Shields J. The far right vote in France. From consolidation to collapse? / James Shields // French Politics, Culture & Society. – 2010. – Volume 28, Issue 1. – P. 25-45.

291. Simmons H. G. The French National Front: the extremist challenge to democracy / Harvey G. Simmons. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1996. – 302 p.

292. Singer D. The resistible rise of Jean-Marie Le Pen / Daniel Singer // Ethnic and Racial Studies. – 1991. – Volume 14. – P. 368–381.

293. Soderlund P. Dark side of party identification? An empirical study of political trust among radical right-wing voters / Peter Soderlund, Elina Kestila-

Kekkonen // Journal of Elections, Public Opinion & Parties. – 2009. – Volume 19, Issue 2. – P. 159-181.

294. Sommer B. Anti-capitalism in the name of ethno-nationalism: ideological shifts on the German extreme right / Bernd Sommer // Patterns of Prejudice. – 2008. – Volume 42, Issue 3. – P. 305-316.

295. Sprague-Jones J. Extreme right-wing vote and support for multiculturalism in Europe / J. Sprague-Jones. – 2011. – Volume 34, Issue 4. – P. 535-555.

296. Startin N. Where to for the radical right in the European Parliament? The rise and fall of transnational political cooperation / Nicholas Startin // Perspectives On European Politics & Society. – 2010. – Volume 11, Issue 4. – P. 429-449.

297. Stockemer D. Right-wing extremism in France – departmental differences in the vote for the National Front / Daniel Stockemer, Bernadette LaMontagne // Romanian Journal of Political Science. – 2007. – Volume 7, Issue 2. – P. 45-65.

298. Stronach seen quitting Austrian politics next week [Electronic resource] // Reuters. – Electronic data. – Mode of access: http://www.reuters.com/article/2014/01/17/us-austria-politics-stronach-idUSBREA0G0R620140117 (viewed on June 20, 2015). – Title from the screen

299. Sully M. A. The Haider phenomenon / Melanie A. Sully. – New York: Columbia University Press, 1997. – 225 p.

300. Sverigedemokraternas principprogram 2011 [Elektronisk resurs] // Sverigedemokraterna. – Elektroniskt data. – Sättet tillgång: https://sd.se/wp-content/uploads/2013/08/principprogrammet2014_webb.pdf (visas på 27 juni 2015). – Titel från skärmen.

301. Swank D. Globalization, the welfare state and right-wing populism in Western Europe // D. Swank and H.-G. Betz // Socio-Economic Review. – 2003. – Volume 1, Issue 2. – P. 215–245.

302. Sweden Democrats official commercial [Electronic resource] // YouTube. – Electronic data. – Mode of access: https://www.youtube.com/watch?v=pumIT31qqQQ (viewed on June 27, 2015). Title from the screen.

303. Swyngedouw M. The extreme right utopia in Belgium and France: the ideology of the Flemish Vlaams Blok and the French Front National / M. Swyngedouw and G. Ivaldi // West European Politics. – 2001. – Volume 24, Issue 3. – P. 1-22.

304. Taggart P. New populist parties in Western Europe / P. Taggart // West European Politics. – 1995. – Volume 18, Issue 1. – P. 34-51.

305. Talshir G. Knowing right from left: the politics of identity between the radical left and far right / Gayil Talshir // Journal of Political Ideologies. – 2005. – Volume 10, Issue 3. – P. 311-335.

306. Tavits M. Party systems in the making: the emergence and success of new parties in new democracies / Margit Tavits // British Journal of Political Science. – 2008. – Volume 38, Issue 01. – P. 113-133.

307. Teil 1: Gründung und erste Erfolge [Elektronische Ressourcen] // Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD) – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: https://npd.de/teil-1-gruendung-und-erste-erfolge/ (am 10 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

308. The development of the radical right in France: from Boulanger to Le Pen / [edited by E. J. Arnold]. – London: Macmillan, 2000. – 312 p.

309. The far right in Western and Eastern Europe / [edited by Luciano Cheles, Ronnie Ferguson and Michalina Vaughan]. – New York: Longman, 1995. – 392 p.

310. The politics of the extreme right: from the margins to the mainstream / [edited by P. Hainsworth]. – New York: Pinter, 2000. – 352 p.

311. The radical right in Central and Eastern Europe since 1989 / [edited by Sabrina P. Ramet]. – University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1999. – 398 p.

312. The radical right. The new American right expanded and updated / [edited by Daniel Bell]. – Garden City, NY: Doubleday, 1964. – 394 p.

313. The revival of the right wing extremism in the nineties / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weinberg]. – London and New York: Routledge, 1997. – 258 p.

314. The right in France: from revolution to Le Pen / [edited by N. Atkin and F. Tallett. – London: I. B. Tauris, 2003. – 336 p.

315. The rise of the far right in Europe. Populist shifts and «othering» / [edited by G. Lazaridis, G. Campani, A. Benveniste]. – London: Palgrave Macmillan UK, 2016. – 272 p.

316. Unser Programm [Elektronische Ressourcen] // Deutsche Volksunion. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.dvu-berlin.de/unser_programm.html (am 17 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

317. Van der Brug W. Anti-immigrant parties in Europe: ideological or protest vote? / W. Van der Brug // European Journal of Political Research. – 2000. – Volume 37, Issue 1. – P. 77-102.

318. Van der Brug W. Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999 / W. Van der Brug and M. Fennema // European Journal of Political Research. – 2003. – Volume 42, Issue 1. – P. 55-76.

319. Van der Brug W. Why some anti-immigrant parties fail and others succeed / W. Van der Brug, M. Fennema, J. Tillie // Comparative Political Studies. – 2005. – Volume 38, Issue 5. – P. 537–573.

320. Van Spanje J. Being intolerant of the intolerant: the exclusion of Western European anti-immigrant parties and its consequences for party choice / Joost Van Spanje and Wouter Van der Brug // Acta Politica. – 2009. – Volume 44, Issue 4. – P. 353-384.

321. Van Spanje J. Contagious parties: anti-immigration parties and their impact on other parties' immigration stances in contemporary Western Europe / Joost Van Spanje // Party Politics. – 2010. – Volume 16, Issue 5. – P. 563-586.

322. Van Spanje J. Keeping the rascals in: anti-political-establishment parties and their cost of governing in established democracies / Joost Van Spanje // European Journal of Political Research. – 2011. – Volume 50, Issue 5. – P. 609-635.

323. Varga M. Hungary's "anti-capitalist" far-right: Jobbik and the Hungarian Guard / Mihai Varga // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. – 2014. – Volume 42, Issue 5. – P. 791-807.

324. Vasilopolou S. European integration and the radical right: three patterns of opposition / S. Vasilopolou // Government and Opposition. – 2011. – Volume 46, Issue 2. – P. 223-244.

325. Vasilopolou S. Varieties of Euroscepticism: the case of the European extreme right / S. Vasilopolou // Journal of Contemporary European Research. – 2009. – Volume 5, Issue 1. – P. 3-23.

326. Veen H.-J. The Republikaner party in Germany: right-wing menace or protest catchall? / Hans-Joachin Veen, Norbert Lepszy, Peter Mnich. – Westport, Connecticut: Praeger, 1993. – 108 p.

327. Veugelers J. A challenge for political sociology: the rise of far-right parties in contemporary Western Europe / John Veugeles // Current Sociology. – 1999. – Volume 47, Issue 4. – P. 78.

328. Veugelers J. Social cleavage and the revival of far right parties: the case of France's National Front / John Veugeles // Acta Sociologica. – 1997. – Volume 40, Issue 1. – P. 31-49.

329. Veugeles J. Right-wing extremism in contemporary France: a «silent counterrevolution»? / John Veugelers // The Sociological Quarterly. – 2000. – Volume 41, Issue 1. – P. 19-40.

330. Vidra Z. Mainstreaming of racist anti-Roma discourses in the media in Hungary / Zsuzsanna Vidra // Journal of Immigrant & Refugee Studies. – 2014. – Volume 12, Issue 4. – P. 437-455.

331. Von Beyme K. Right-wing extremism in post-war Europe / Klaus von Beyme // West European Politics. – 1988. – Volume 11. – P. 1–18.

332. Wahlen und Volksbegehren [Elektronische Ressourcen] // Bundesministerium für Inneres. – Elektronischen Daten – Zugangsmodus: http://www.bmi.gv.at/cms/BMI_wahlen/nationalrat/start.aspx (am 17 June 2015 angesehen). – Titel von der Bildschirm.

333. Westle B. Contemporary right-wing extremism in West Germany: the 'Republicans' and their electorate / Bettina Westle and Oskar Niedermayer // European Journal of Political Research. – 1992. – Volume 22. – P. 83–100.

334. Widfeldt A. Extreme right parties in Scandinavia / Anders Widfeldt. – New York: Routledge, 2014. – 268 p.

335. Widfeldt A. Scandinavia: mixed success for the populist right / Anders Widfeldt // Parliamentary Affairs. – 2000. – Volume 53. – P. 486–500.

336. Williams M. H. A new era for French far right politics? Comparing the FN under two Le Pens / Michelle Hale Williams // Analise Social. – 2011. – Volume 46, Issue 201. – P. 679-695.

337. Williams M. H. Are radical right-wing parties the black holes in party space? Implications and limitations in impact assessment of radical right-wing parties / Michelle Hale Williams // Ethnic and Racial Studies. – 2015. – Volume 38, Issue 8. – P. 1329-1338.

338. Williams M. H. The impact of radical right-wing parties in West European democracies / Michelle Hale Williams. – New York: Palgrave Macmillan, 2006. – 248 p.

339. Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: a minority faith / A. Wilson. – Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1997. – 320 p.

340. Wischenbart R. National identity and immigration in Austria – historical framework and political dispute / R. Wischenbart // West European Politics. – 1994. – Volume 17, Issue 2. – P. 72–90

341. Wolfreys J. An iron hand in a velvet glove: the programme of the French Front National / J. Wolfreys // Parliamentary Affairs. – 1993. – Volume 46, Issue 3. – P. 415-429.

342. Zaslove A. Closing the door? The ideology and impact of radical right populism on immigration policy in Austria and Italy / A. Zaslove // Journal of Political Ideologies. – 2004. – Volume 9, Issue 1. – P. 99-118.

343. Zaslove A. The dark side of European politics: unmasking the radical right / A. Zaslove // Journal of European Integration. – 2004. – Volume 26, Issue 1. – P. 61-81.

344. Zaslove A. The populist radical right: ideology, party families and core principles / A. Zaslove // European Integration. – 2009. – Volume 26, Issue 1. – P. 61-81.

345. Zhirkov K. Nativist but not alienated: a comparative perspective on the radical right vote in Western Europe / Kirill Zhirkov // Party Politics. – 2014. – Volume 20, Issue 2. – P. 286-296.

346. Ziller C. «The pure people» versus «the corrupt elite»? Political corruption, political trust and the success of radical right parties in Europe / Conrad Ziller and Thomas Schübel // Journal of Elections, Public Opinion & Parties. – 2015. – Volume 25, Issue 3. – P. 368-386.

347. Zulianello M. Class politics and the radical right / Mattia Zulianello // Studies in Ethnicity & Nationalism. – 2014. – Volume 14, Issue 1. – P. 244-246.